

Government of Maharashtra
Vasanrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences,
RBI Square, Pandit Nehru Marg, Nagpur (India)-440001

Landline No. 0712 – 2565658

Fax No : 0712 –2523288

Website: <http://www.vngiassnagpur.org>

Email: directorvngiass@rediffmail.com

3.3.3.1 BOOKS AND CHAPTERS IN EDITED VOLUMES/BOOKS PUBLISHED BY TEACHERS

- ❖ List of Books Published by Teachers-2021-2022 (12)
- ❖ List and details of Books/Chapters in Edited Volumes/Books by Teachers -2021-2022 (16)
- ❖ Paper published in National/International conference proceedings by Teachers- 2021-2022

❖ List of Books Published by Teachers-2021-2022 (12)

Sr. No	Name of the Teacher	Department	Title of the Book	Publisher	Year	ISBN No.
1	Dr. Vishakha Kamble	Marathi	Jhadiya	Sahitya Prasar Kendra, Zero Mile, Opp. Metro Station, Sitabuldi, Nagpur.	Mar. 2021	978-81-948419-7-5
2	Dr. Vishakha Kamble	Marathi	Spiny	Rucha Prakashan, 9, Gajanan Nagar, Nagpur.	Jun. 2021	978-81-953008-6-0
3	Dr. Nusrat Minoo	Urdu	Naqd-e- Jamal	Alfaaz Publication, Phutana Oil, Kamptee, Nagpur.	2021	978-93-91721-77-0
4	Dr. Sadhana Shiledar	Music	Lok Dhuno se Raag-Nirmiti	Setu Prakashan, Pvt. LTD., 305, Priyadarshani Appartment, Patpadganj, Delhi.	2021	978-93-91277-35-2
5	Dr. Somnath Barure (Editorial Board)	English	Integrated Skills in English-I, Mandatory Course in English (UGS-CBCS) for B.A./B.Sc./B.Com Second Semester	Registrar, Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad.	Dec. 2021	978-93-93722-03-4
6	Dr. Mazher A. Siddiqui	Persian	Radio Guftgu	Data Scientist, Aureus Analytics Marol, Andheri (E), Mumbai.	2022	978-93-91721-52-7
7	Dr. Mazher A. Siddiqui	Persian	Remnants of the Past	Educational Publication House, Ansari Road, Dariyaganj, New Delhi	2021	978-93-92496-47-9
8	Dr. Shaikh Imran (Editor)	Urdu	Afkar -E- Sarosha (Critical Essays)	Educational Publication House, Ansari Road, Dariyaganj, New Delhi	2021	978-9384255-86-2
9	Dr. Kuwarlal Wasnik and Dr. Rahul Bavge	Political Science	India and the World	International Publications, Hanspuram, Kanpur.	2021	978-93-90775-29-3
10	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Banjara- Samasya va Upay Yojana	Euro World Publication Mumbai	30/3/22	978-81-953967-0-2
11	Dr. Pallavi Karve	Sanskrit	Dashak Dharm Lakham	Punruthan Prakashan Sewa Trust, Gyanam 9-B, Anand Park, Ahemdabad -28.	02-05-2022	Copy of the Book not yet received.
12	Dr. Sambhaji Patil	Sanskrit	Dhammpad	Punruthan Prakashan Sewa Trust, Gyanam 9-B, Anand Park, Ahemdabad -28.	02-05-2022	Copy of the Book not yet received.

झाडिया

भारतातील झाडिया जमात : आरंभ व विकास प्रक्रिया

डॉ. विशाखा संजय कांबळे

झाडिया

झाडिया (भारतातील झाडिया जंगल : आरंभ व विकास प्रक्रिया)
Zaditya (Bhartatli Zaditya Jangal : Aarambbh v Vikas Prakriya)
डॉ. विनायक संजय कांबळे

प्रकाशक
मकरंद भास्कर कुलकर्णी
साहित्य प्रसार केंद्र
झिरो पॉइल भेट्टो स्टेशनमोर,
सीताबाई, नागपूर ४४००१२
ई-मेल - zadityaprasarakudra@rediffmail.com

डॉ. संजय ईश्वरदास कांबळे
नागपूर

पहिली आवृत्ती
२६ मार्च, २०२१

मुखपृष्ठ
मकरंद कुलकर्णी

मुद्रक
बीजे प्रिंटर्स
पुणे

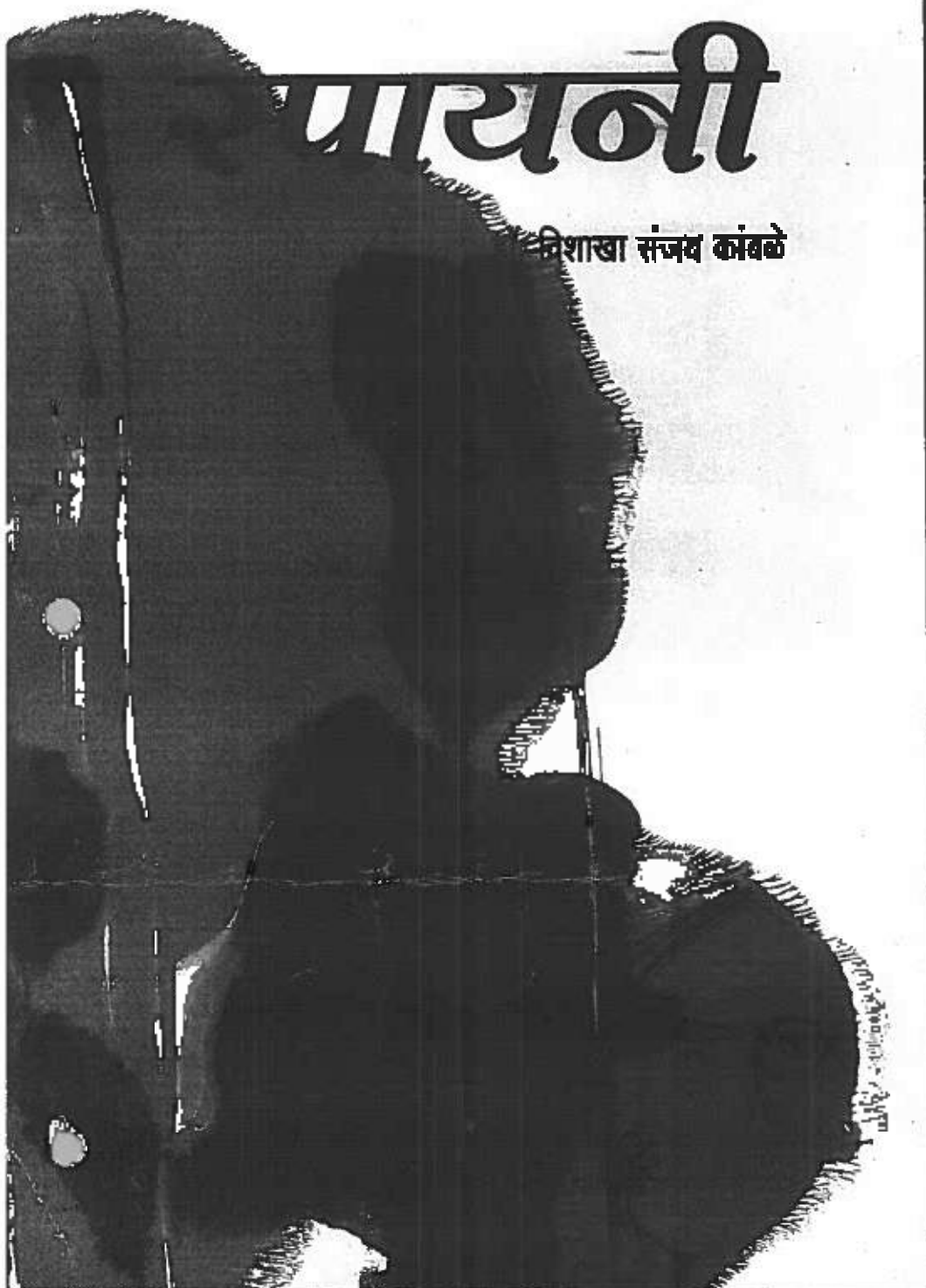
अक्षजुळणी व पुढित् शोधन
भाष्यत्री बनहट्टी

ISBN
978-81-948419-7-5

किंमत
₹ १५०/-

प्रायणी

निशाखा संजय कांबळे

स्पायनी

▲

ISBN No. 978-81-953008-6-0

▲

प्रकाशिका / मुद्रक

यायुदी मुळे

अच्छ प्रकाशन

९, गजानननगर, नागपूर - १५

मो. ९८२२६७९२५६

▲

डॉ. विशाखा संजय कांबळे

विभाग प्रमुख-मराठी विभाग

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था,

(मॉरिस कॉलेज)

नागपूर-४४०००९ (म.रा.)

▲

मुखपृष्ठ

चित्रमहर्षी अरुण घोरघडे

▲

प्रथम आवृत्ती

२० जून २०२१

▲

संपादक

रश्मी काम्पुटर्स

नागपूर.

▲

मूल्य - १२५/- रु.

स्पायनी-क्रांतिकारी स्त्रियांचा उत्तम संशोधन

भारतीय साहित्यात महिला लेखिन असल्याचे जाणविते. बहुतांशी स्त्रियांनी ललकात येते. वास्तविकता त्यांची लेखनवृत्त या वाङ्मय प्रकारावर अधिक निहा राहिल फारच कमी प्रमाणात स्त्रियांनी निर्मिती व विकसनाचे अनेक टप्पे गाठलेले आहे. त्या राष्ट्र विकासात मोलाची भर घातली आहे

शोध-संशोधन ही प्रक्रिया अतेशाय मूल्यप्रधान संस्कृतीला महत्त्व प्राप्त होते. पांडुरंगाच्या, स्त्रियांच्या प्रागतिक मूल्यांना प्रणून सुविषयात असलेल्या डॉ. विशाखा जात. डॉ. विशाखा कांबळे यांची लेखन सर्वच स्तरासाठी त्यांनी लेखन केले ३ प्रागतिक मूल्यांशी वैश्विक उणीव कर. समाजनिर्मितीचे आकलन, समाजभान ३ स्वतंत्रपणे इतिहास घडविणाऱ्या स्त्रियांचा ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असलेली लेखन

'स्पायनी' मध्ये एकूण आठ प्रकाश लेखिका समर्थपणे अभ्यासपूर्ण चिंतन क्रांतीचे अप्रतिम संदर्भ देतात. डॉ. वि अथवास्तुन तर इतिपर्यंतचे सर्व आय

تقویم سال

Book
Munir Nuri

کتابخانه

Rev. H. A. D. D.
L. A. D. D.

© Dr. Nusrat Minoo

ISBN: 978-93-61721-77-0

Book Name
Compiled by

: Naqo - E. Jamal
: Dr. Nusrat Minoo
Kolsa Tal, Kamptee, Dist. Nagpur (M.S.)
441001

Publisher

Mob. No.: 9803489743
E mail: nusratshahid49@gmail.com
: Alfeaz Publication
Phutana Oil, Kamptee, Dist. Nagpur
(M.S.) 441001

Composing
Cover
Press

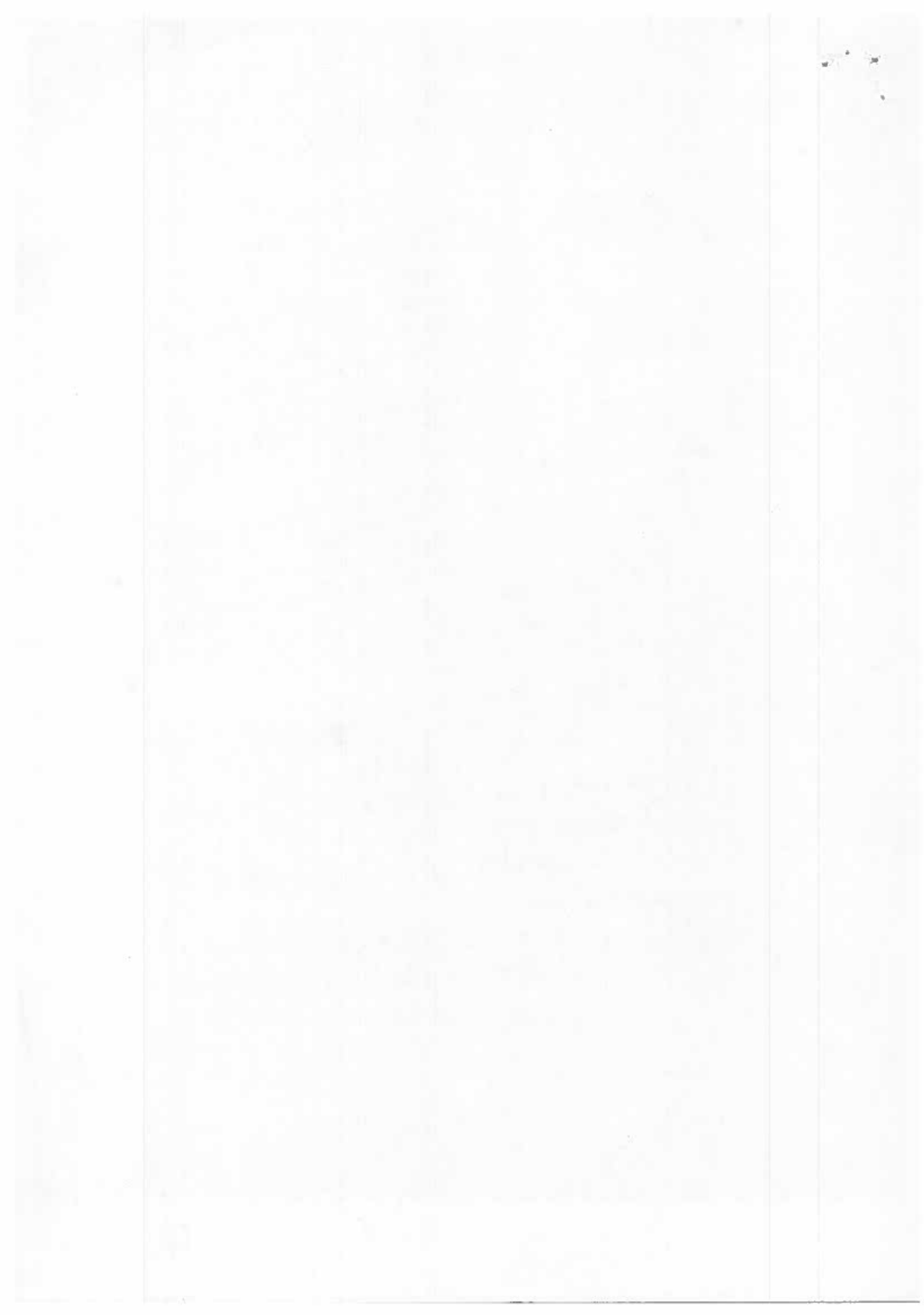
Mob.: 7721877941
: Ehsan Halder, Kamptee. 8390111221
: Rehan Kausar
: Vidarbha Hindi Urdu Press
Kamptee, Dist. Nagpur (M.S.) 441001

Year of Publication : 2021
Pages : 214
Quantity : 500
Price : 137/-

Contact Us

- ☆ Dr. Nusrat Minoo, Kolsa Tal, Kamptee,
Dist. Nagpur (M.S.) 441001
- ☆ Library Anjuman Taraqqi Urdu, 1814, Urdu Bazar, Jama
Masjid, Dehli-6
- ☆ Kitab Daar Book Seller, Mumbai, Mob.: 9869321477
- ☆ Monthly 'Rang O Boo' Eid Bazar, Haiderabad
- ☆ Educational Book House, Muslim University Market,
Aligarh

نقد جمال

१९९१

लोक-धुनों से राग-निर्मिति

डॉ. साधना शिलेदार

रत्ना पुस्तक माला : संपीठा | अनुवाद

प्रथम साम्प्रदायिक : अशोक शास्त्री। सम्पादक : योगेश दर्शना
संतु प्रकाशन प्रा.लि. और रत्ना स्लाव्वाडेशन का सह-प्रकाशन

यह पुस्तक के कर्ताधिकार सुरक्षित हैं। किसी भी रूप में इसके
सम्पूर्ण या किसी भी भाग के प्रकाशन/अनुवाद के लिए
प्रकाशक/लेखक को पूर्णतः ज़िम्मेदार है।

ISBN : 978-93-91277-35-2

प्रकाशक : मेतु प्रकाशन प्रा.लि.

राजिंदर सिंह अफिंस : 205, प्रियदर्शिनी अपार्टमेंट

पटवर्धन, दिल्ली-110092

कॉर्पोरेट अफिंस : सी-21, सेक्टर-65,

नोएडा, (उत्तर प्रदेश) 201301

Phone : 8860835709/8860835709

Email : 8860835709@gmail.com

मूल्य : ₹140

© साधना सिनेटार

प्रथम संस्करण : 2021

आवरण चित्र : सैफत हैदर रज़ा

मुद्रक : यश प्रिंटोग्राफ़िक्स

सेक्टर नोएडा-201310 (उत्तर प्रदेश)

Prof. Dhruvan & Rishabh-Nirmali

of Sadhana Shiksha

मेरे बड़े भाई प्रिय योगेश को...
जिनकी मेरे सपनों/कल्पनाओं में हमेशा
मुझे सजगता से प्रोत्साहित किया।

Edited book

BIEN201MET

Integrated Skills in English - I

Mandatory Course in English (UGC-CBCS)

**B.A/B.Sc/B.Com
(Second Semester)**

**Directorate of Distance Education
Maulana Azad National Urdu University
Hyderabad-32, Telangana- India**

©Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Course-B.A/B.Sc/B.Com

ISBN: 978-93-93722-03-4
Edition: December, 2021

Publisher : Registrar, Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Publication : December, 2021
Copies : 1000
Composing : Dr. Mudasir Ahmad Gori & Dr. Shah Alam
Cover Page : Dr. Mohd Akmal Khan

Integrated Skills in English - I

For B.A/B.Sc/B.Com 2nd Semester

On behalf of the Registrar, Published by:
Directorate of Distance Education
Maulana Azad National Urdu University
Gachibowli, Hyderabad-500032 (TS), India
Director:dir_dde@manuu.edu.in Publication:ddepublication@manuu.edu.in
Phone number: 040-23008314 Website: www.manuu.edu.in

(SLM Based on UGC-CBCS)

Editorial Board

Prof. Mohammed Abdul Sami Siddiqui Course Coordinator	Director, CPDUMT, MANUU, Hyderabad.
Mrs. Samreena Tabasum	Assistant Professor, Dept. of English, MANUU, Hyderabad
Dr. Somnath Barure	Assistant Professor, Dept. of English, Vasantrao Naik Govt. Institute of Arts and Social Science, Nagpur.
Dr. Mudassir Ahmad Gori	Guest Faculty, English, DDE, MANUU.
Dr. Shah Alam	Guest Faculty, English, DDE, MANUU.

Directorate of Distance Education

Maulana Azad National Urdu University

Gachibowli, Hyderabad-32 (TS), India

Course Coordinator
 Prof. Mohammed Abdul Sami Siddiqui
 Director, CPDUMT, MANUU, Hyderabad

Writers	Unit No.
• Ms. Raeesabegum Usmani, Assistant Prof. & HoD, Parul University, Gujrat	1, 18, 21
• Dr. Durgesh Ravande, Associate Professor, KKM College, Manwath,	2
• Mr. Sambhaji Bajirao Manorkar, Assistant Professor, LBS College, Dharmabad,	3, 4
• Mr. Syed Zahir Abbas, Assistant Professor, Sir Syed College, Aurangabad,	5
• Ms. Prajakta Parkhe, Assistant Professor, Muktanand College Gangapur, M.S.	6
• Dr. Rajdeep Deshmukh, Assistant Professor, Muktanand College, Gangapur, M.S.	7
• Mr. Santosh Tanbe, Assistant Professor, Muktanand College, Gangapur, M.S.	8
• Dr. Mirza Maqsood Baig, Associate Professor, People's College, Nanded,	9, 24
• Mr. S M Fasiullah, Counsellor, Dr BRAOU, Hyderabad.	10
• Dr. Chapparbun Sajaudeen Nijamodeen, Assistant Professor, Centre for Diaspora Studies, Central University of Gujarat.	11, 12, 17, 20, 22
• Dr. Nilofar Shakir, Assistant Professor, Nankhanda College, Aurangabad,	13
• Mr. Faisal Bin Naser, NET (English), M.S.	14
• Dr Parvez Aslam, Assistant Professor, Lokseva College, Aurangabad,	15, 16
• Mr. Shaikh Gulab, NET (English), M.S.	19
• Ms. J. Saiqua Parveen, Assistant Professor, KSN Govt. Degree College for Women, Anantapur,	23

Proofreaders:

First: Ms. Farha Shah & Mr. S M Fasiullah
 Second: Dr. Mudasir Ahmad Gori
 Final: Dr. Shah Afaan

CONTENTS

Message	Vice Chancellor	6
Message	Director	7
Introduction to the Course	Coordinator	8

Unit	Page No.
------	----------

1. The Communication Process	10
2. Overcoming Barriers to Effective Communication	35
3. Importance of Non-verbal Communication Skills	40
4. Importance of LSRW Skills in English	55
5. Basic Grammar and its Usage	70
6. Sentence Structure	85
7. Sentence Construction	100
8. Vocabulary Formation	115
9. IPA Symbols, Pronunciation, Syllables, Silent Letters	130
10. Types of Listening Skills and Reading Skills	145
11. Strategies to Improve Listening Skills	160
12. Strategies to Improve Reading Skills	175
✓13. Speaking Skills in Different Domains	190
✓14. Strategies to Improve Speaking Skills	205
✓15. Types of Writing	220
✓16. Strategies to Improve Writing Skills	235
✓17. Understanding Notifications and Filling in Forms	250
✓18. Newspaper Reading Skills	265
✓19. Classroom Interaction and Group Discussion	280
✓20. Formal and Informal Letters and Emails	295
✓21. Understanding a variety of Audio and Visual Advertisements	310
✓22. Writing Resume and Cover Letter	325
✓23. Business Correspondence and Customer Service	340
✓24. Interview Skills and Etiquette	355

Sample Question Paper	370
-----------------------	-----

©All rights reserved

ISBN: "978-93-91721-52-7"

Publication of this book has been financed by my son Amir Siddiqui, Data Scientist, Aureus Analytica, Marol, Andheri East, Mumbai.

موضوع:	نام کتاب:
پروفیسر مظہر عالم صدیقی	مصنف:
انٹرنیٹ پبلی کیشن، پھولبانی، کاسمی - ضلع جالندھر، مہاراشٹر - 441001	ناشر:
موبائل: 07721877941	
151 روپے	قیمت:
144	صفحات:
500	تعداد:
دور بعد ہندی اردو پریس، کاسمی موبائل: 09021132527	مطبع:
توفیق احمد، (موبائل: 9021194901)	کمپیوٹر کیپرنگ:
ریحان کوثر	سرورق:
2022ء	سن اشاعت:
پروفیسر مظہر عالم صدیقی، سی۔ 303، ایمر شائن ایونیو، گلوبل سٹی، ویرار، مہاراشٹر - 401303	رابطہ لکھنا:
ضلع جالندھر، مہاراشٹر - 401303 موبائل نمبر: 9987176827	

Radio Gufigu

By Prof. Mazher Alam Siddiqui
C-303, Evershine Avenue, Global City,
Virar (West), District Palghar,
Maharashtra- 401303

لکھنے کے لیے:

اشرف نیوز ایجنسی اینڈ بک ڈسٹری بیوٹر، کاسمی، ضلع جالندھر، مہاراشٹر - 441001

انٹرنیٹ پبلی کیشن، پھولبانی، کاسمی - ضلع جالندھر، مہاراشٹر - 441001

سٹی بک ڈسٹری بیوٹر، محکمہ تعلیم، ویرار، مہاراشٹر - 423203

رہنما

REMNANTS OF THE PAST

AUTHOR

DR. MAZHER ALAM SIDDIQUI

©All rights reserved

Publication of this book has been financed by my son Amir Siddiqui who is working as Data Scientist in Aureus Analytics, Marol, Andheri East, Mumbai.

ISBN : 978-93-92496-47-9
Name of the book : Remnants of the Past
Author : Dr. Mazher Alam Siddiqui
Cover page : Amir Siddiqui
Composing : Nikhat Parveen
Year of publication : 2021
Total page : 145
No. of copies : 500
Price : Rs. 300/-
Printed at : Rushan Printers, Delhi-6
Name of distributor : (1) Kitab Dar, Book Seller, Publisher
Mumbai, M.09869321477
(2) Book Emporium, Patna
M.09304888739
(3) Usmania Book Depot, Kolkata
M.09433050634
(4) Rayee Book Depot, Allahabad
M.07905454042

Published by
EDUCATIONAL PUBLISHING HOUSE

H.o. D1/16, Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi-110002 (INDIA)

B.o. 3191, Vakil Street, Kucha Pandit, Lal Kuan, Delhi-6 (INDIA)

Ptc. 45678203, 45678204, 45678288, 23216162

E-mail: info@ephbooks.com, ephindia@gmail.com

website: www.ephbooks.com

2. 78. 1. 18. 1973

100

100

ہر کسی اہمیتی ہے۔ دل میں یاد آئے ہی تیری ہف مجھے کس لئے دل پر تپا بہا گیا
نہال چہر پر تپا بہا آلودی کے چند تھرا اشعار ملاحظہ کیجئے:

آپ کے لطف و کرم کی ہے ضرورت مانی
ہوتی جاتی ہے کدور بارخ عالم کی لھا
مجھ کو بھی بلو لہجے گوار طیبہ میں حضور
ہند میں گھبرا رہا ہوں او کے پانال جہا
پہاں تو کہنے کے لئے پر تپا کافر ہوں مگر
بھرے دل میں ہے یکیں مشق حبیب کہرا

سینے میں شانِ خدا دیکھتے ہیں
مح کر جلوہ نما دیکھتے ہیں
ہم آئینہ دل میں کیا دیکھتے ہیں
جمال حبیب خدا دیکھتے ہیں
میں کافر ہی کسی پر تپا لیکن چاک کرنے پر
مرے دل میں دلانے رحمت لعلائیں لعلی

نہال چہر پر تپا بہا آلودی کے یہ تھیرا اشعار ہے مکمل ہیں۔ حبیب خدا سے شاعر
پر تپا کا مطلق ان اشعار سے بخوبی ظاہر ہو رہا ہے۔ بے لکب سرور سرسرن تاشی صلیب نے ان کا
نچوڑ کلام تر حیب دسے کر ایک اہم کام انجام دیا ہے۔ اس مجسم کلام کی باہر اندوہ دین ان کی
صلا حیف کی آغاز اور قابلیت کی آئینہ دار ہے۔ ان کی ادبی کاوشیں تاریخ ادب کے مختلف نقوش ہیں
مکمل ہیں۔

ان کی بے مثال اور کرس قدر علمی و ادبی خدمات کے سلسلے میں لکب کی حقیقت کیڑیوں
اور ادوروں نے انہیں معزز اعزازات عطا کیے جن میں ایک ۱۰۰۰ سے زائد کی فرسٹ مرٹ کی امتیازی

انکار سرور ش ————— مرتبہ: ڈاکٹر شیخ عمران

پوزیشن کے لیے "چتر سمرو اوارڈ" مہاتما بھو لے ایللیف ریسرچ انڈیا کی نگہ سے "ڈاکٹر
اسریتا پریم لالمری شیخ اوارڈ" ۲۰۱۰ء، مہاراشٹر اردو ساقیتہ اکیڈمی سے "کلشن اوارڈ"
۲۰۰۸ء اور دھرم پرنس کاکس پریمنڈا گڈر سے "سراج" کی پیکر سکاڑ ۲۰۱۱ء اور دھرم پرنس وکاس
پریمنڈا گڈر سے "مہاتما بھو لے پریمنڈا گڈر" ۲۰۱۲ء بیٹونف بھائی لوک لکھان سنسٹھا کی گڈر سے "و
دھرم پرنس اوارڈ" ۲۰۱۲ء جاتی سلوکا پریمنڈا گڈر سے "کونیت گڈر پریمنڈا گڈر" ۲۰۱۲ء کاروان
ادب کی پریمنڈا گڈر سے "سولانا مطلق اوارڈ" ۲۰۱۳ء دھرم پریمنڈا گڈر سے "کاشی
عہد اوارڈ اوارڈ" ۲۰۱۳ء و ملحد راکا ٹیک گورنمنٹ انسٹی ٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سوسائٹس
ناگپور سے "تیم میں اوارڈ" خدات کے لیے "سان شیلڈ" ۲۰۱۳ء فائن آرٹ گروپ لاکھ کی
جانب سے "سان شیلڈ" ۲۰۱۵ء و تھو کیٹش اینڈ اکناسک ڈیولپمنٹ سوسائٹی مہاراشٹر راجیہ سٹی
کی جانب سے "وڈس ڈے کے موقع پر" بدت ہنڈ اوارڈ ۲۰۱۵ء دھرم پریمنڈا گڈر سے "و
بدت الاخر: محض اور شاعر" اس ٹکب پر انعام، دھرم پریمنڈا گڈر کی گڈر پریمنڈا گڈر کی
جانب سے "صالی عابد حسین اوارڈ" اور ساقیتہ اکناسک ڈیولپمنٹ سوسائٹی مہاراشٹر راجیہ سٹی
میں کار بار لئے نمایاں انعام دینے پر اوارڈ ۲۰۱۵ء دھرم پریمنڈا گڈر سے "و
یہ ایک مجسم اور شیب ڈرا میں چرکہ لکھان شیلڈ ہیں ان کے کردار میں حقیقی زندگی میں
ظفر آتے ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ یہ لکھان پر تاثیر ہیں۔ ان لکھان کے مطالعے سے پتہ چلا کہ
کہانی نگار کا مشاہدہ سچ ہے۔ اس کے اطراف آفریخہ و واقعات کا اثر پریمی خالی نہیں جاتا بلکہ
خیر کی شکل میں سلو تر لاس پر تم ہو جاتا ہے۔

ان لکھان میں سامنے سلیکس زبان استعمال کی گئی ہے جو کہ افسانہ نگار کا وصف ہے کہ وہ
مہینے چل کر لکھان زبان کے در پنے قاری کے ذہن میں باسانی پہنچا سکے اور یہی ایک اہم
نگار کی خوبی ہے۔ کسی اصول اور بندش کے تحت انھوں نے نہیں لکھا۔ ان کا مشاہدہ ان کی تہ حیب و
تحریر کا سبب ہے جو جب تک انھوں نے اسے تحریر کی شکل نہیں دی اور منظر ہے۔ لکھا۔

ڈاکٹر سرور سرسرن تاشی صلیب کے دل سے معاشرہ کی حقیقی تصویر چٹکی کرتے ہیں۔

انکار سرور ش ————— مرتبہ: ڈاکٹر شیخ عمران

مختلف اور قوت میں مختلف مقامات پر شروع ہوا تھا۔ سہ ماہی ہو کر لکھے گئے یہ افسانے حقیقی زندگی کی عکاسی کرتے ہیں قاری غیر شعور کی طور پر ان میں گم ہو جاتا ہے۔ تجسس، اوجھل تاثر اور مہتر لکھاری افسانے کی ان خصوصیات کو انہوں نے بخوبی رہتا ہے۔ انسانی لطیفیات سے وہ بخوبی واقف ہیں۔ اقبال مجید کہتے ہیں کہ:

”انسانی افسانوں کی زندگی مرکز شستہ ہے جس کے سہارے افسانہ نگار زندگی

پر اختیار کرتا ہے مگر اس کے ساتھ اپنے فکر پر کی تعمیر بھی موجود ہے۔ ایک

سرود شریں تاحی صاحب کے افسانوں میں بھی ان کا تعمیری نظریہ موجود ہے۔ ایک افسانہ دوسرے افسانہ کی مجیدری کا کادہ کھ طرح اٹھاتا ہے ان کے افسانے ”بد نصیب“ میں شایلا کا کردار اس کی مثال پیش کرتا ہے۔ سرود شریں تاحی صاحب کے افسانے بھی اپنے دور کے حالات کی کڑوی سچائی پیش کرتے ہیں۔ ان میں سماشرے کے بدلتے رجحانات بخوبی دکھائی دیتے ہیں۔ ۲۰۱۶ء میں Sony Channel پر ”ممن منہ ہے خوش“ اس قزاقوں کے قحط ایک پروگرام پیش کیا جاتا تھا۔ یہ پروگرام سچے واقعات پر مبنی تھا۔ اس پروگرام میں سرود شریں تاحی صاحب کی بھی ایک کہانی کی گئی تھی جو بچے وادے پر لکھی گئی تھی۔ سونی چینل والوں نے اس علاقے میں جا کر جہاں کا یہ واقعہ احساس بات کی تصویر بن کر دکھا کر پروگرام میں شامل کیا تھا۔

سرود شریں صاحب نے مختلف موضوعات پر افسانے لکھے ہیں لیکن افسانہ نگار کے افسانوں میں جا بجا کہانیاں دیتا ہے۔ ان افسانوں میں سرود شریں تاحی صاحب کے جذبات و محسوسات اور ان کی اندرونی تکلیف کو سرا کر کرتی ہے۔ ”بد نصیب“ کا پہلا افسانہ ”آفری سبز“ ہے جو ایک تک اور فرخ نامہ دہیئے کی کہانی ہے۔ اس کہانی کا پہلا کردار ایک ہے ان کے افسانے ”سرود“ اور ”آفری سوزی“ تراش و سوزت کھڑکی مہاراج کا کبریا بندہ کی ہے۔ اس کے بعد کے افسانے میں اور افسانہ ”بد نصیب“ ایک۔ اسے اردو کے افسانہ میں شامل ہے۔ ”بد نصیب“ ایک صورت کی ہے کہی اور لا چاندی کی کہانی ہے جو اپنے شوہر سے پریشان ہے۔ ساری زندگی وہ اپنے شوہر کی خدمت کرتی ہے اور اس کی باتوں کو سختی دیتی ہے۔ اس کے شوہر کا انتقال ہو جاتا ہے۔ لیکن دوسرے عیالان کچ سے اس کا بڑا

انکا سرود شریں ————— مرتبہ: ڈاکٹر شیخ عمران

بنانا ہے اسے کا ہو کہ اور ان کا شریں تاحی صاحب ہے۔ ”بد نصیب“ کے یہ پہلے افسانے ہیں: ”کچھ سوچوں کی زندگی بھی عجیب عجیب غراہوں سے ہو کر گذرتی ہے۔ انہیں زندگی کے آخری لمحے تک محسوس ہوتا ہے کہ انہیں اس طلب سے نجات اب ملے گی تب ملے گی لیکن ایک طلب کے ختم ہونے ہی درمیا طلب ہاں ہو جاتا ہے اور ان کی زندگی غراہوں میں گھرے ہوئے تھا وہ بڑھتی ہے۔“

(”بد نصیب“ خزانہ، اشاعت ۲۰۰۸ء، صفحہ ۳۲)

سرود شریں صاحب کے افسانوں کے موضوعات سماجی، سیاسی، اور سماجی مسائل ہیں اور ان کے کردار حقیقی زندگی میں ہمارے اطراف کا نظر کرتے ہیں۔ ”بد نصیب“ خزانہ میں دوسو تھی ہیں کہ ”یہ کہانیاں میں نے اپنے کردار پیش کر رکھے ہیں وہ بڑے واقعات و حالات سے خوش چینی کر کے لکھی ہیں اور ان کے پہلے ہم سے زندگی کی سلاک، درشت اور کڑواں سچائیوں کا پیش کرنے کی کوشش کا ہے۔“

”میرے پیش کردار کھانا بہت جائداد ہاں شاعرا نہیں ہیں۔ یہ سب ہمارے ہی آس پاس۔ شب و روز ہماری نگہوں کے سامنے سے گزرنے والے پہلے گھومتے، پیچھے جاتے عام افسانوں کی آپس ہیں۔“

(”بد نصیب“ خزانہ، اشاعت ۲۰۰۸ء، صفحہ ۳۲)

سرود شریں تاحی صاحب ایک حساس اور بے ہیں۔ جس کا کوشش ان کی کھجکات اور دیگر کتابوں کی تدوین ہے۔ انہوں نے اردو کے دو کتابیں لیکن پہلے پایہ شعور میں گمراہی کے کام کو ”نقوشِ لادیر“ کے نام سے ۲۰۱۶ء میں اور لہال چند پر تہ شاہ آبادی کے کام کو ”نورے دلی“ کے نام سے شائع کر کے شائع ہوئے۔ یہ پہلی۔ یہ ان کی کامل تھی۔ یہ ناول خدشات ہیں۔ یہ سید گور کہن اور کاکام موصوف کو کہن اور کاکام صاحب کے انتقال کے ۳۶ سال بعد ان کی بیٹی شہناز شریں کے واسطے سے لکھا۔ یہ صاحب کے خدشات سے ”نقوشِ لادیر“ میں دہ گھجک ہیں کہ:

انکا سرود شریں ————— مرتبہ: ڈاکٹر شیخ عمران

۷۷	ڈاکٹر عبدالرب	۱۶	شہزادہ شمس الدین و شہزادہ شہناز
۸۵	محمد اسلم	۱۷	قوانا آواز: ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی
۹۱	ڈاکٹر خیرت بیگم	۱۸	سردار شمس الدین قاضی کی عقلی و تحقیقی دستاویز
۹۸	ڈاکٹر انیسوار	۱۹	ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی کی علمی و ادبی خدمات
۱۰۲	ڈاکٹر گلشن شمس الدین قاضی	۲۰	دور محکمہ کی ایک اہم دستاویز: سردار شمس الدین
۱۰۶	قرآن مجید: حصہ	۲۱	نشیپہ لڑا اور ڈاکٹر سردار شمس الدین
۱۰۸	ڈاکٹر محمد علی سہیل	۲۲	"نقوشِ ادب پر ایک نظر"
۱۱۱	ڈاکٹر محمد اویس رحمان	۲۳	احول بانی ادب اور ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی
۱۱۲	صفت سخن	۲۴	نشیپہ لڑا: ایک تاثر
۱۱۹	آغا محمد رفیع (علی عطری)	۲۵	ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی کی دستاویز
۱۲۲	ڈاکٹر عزیز سیکس	۲۶	ہا یک نظر
۱۲۷	ڈاکٹر گلشن احمد	۲۷	ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی کی اہم دستاویز
۱۳۱	قاضی ساجد حسین گاروی	۲۸	تھیں شمس الدین قاضی کی ایک دستاویز
۱۳۶	سید محمد رفیع	۲۹	مولانا قاضی محمد عطری کی رنگ گزل
۱۳۷	ڈاکٹر سید کاظمی	۳۰	پوری کی شاعرانہ عظمت: ایک جائزہ
۱۳۹	محمد اسرار	۳۱	پیشہ نگار: ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی
۱۴۹	ڈاکٹر نور الدین احمد علی	۳۲	"قوانا آواز" کے خصوصی حوالے سے

الکادر رشید: ڈاکٹر شیخ عمران

Topic: Dr. Sarosh Naeem Quazi kili
Tmi-o-Adabi khidmaat

فہرست

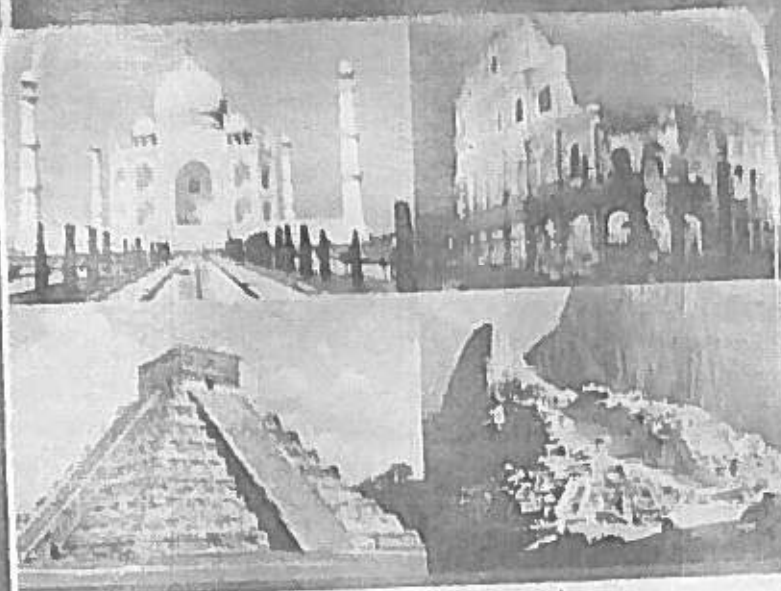
۷	ڈاکٹر شیخ عمران	۱	پیشہ نگار
۱۷	ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی	۲	احولیت
۱۹	ڈاکٹر گلشن شمس الدین قاضی	۳	قوانا آواز
۲۳	ڈاکٹر شیخ عمران	۴	ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی سے مصاحبہ
۲۴	ڈاکٹر محمد علی سہیل	۵	تہذیبی نظم
۲۶	صفت سخن	۶	تہذیبی نظم
۲۷	مولانا	۷	ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی پر تحقیقی مضامین
۲۹	ڈاکٹر محمد رفیع	۸	راز آواز کا مطالعہ
۳۱	ڈاکٹر رشید جمال	۹	مدحتِ اختر: نظم اور شاعر کا مطالعہ
۳۵	اختر صادق	۱۰	ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی کی کتابوں پر ایک نظر
۳۸	ڈاکٹر محمد نور احمد عالم	۱۱	ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی کی عقلی و تحقیقی خدمات
۵۷	پیشہ نگار	۱۲	اسرارِ انوار: ادبی و ادبیاتِ قدیم کی
۷۱	صبا شمس الدین قاضی	۱۳	پاسداری: ڈاکٹر سردار شمس الدین قاضی
۷۶	ڈاکٹر محمد طاہر	۱۴	ایک بہن کے تاثرات
۷۷	عذرا شمس الدین قاضی	۱۵	ادب و ادب: ادبیاتِ ایک جائزہ

الکادر رشید: ڈاکٹر شیخ عمران

Topic: Dr. Sarosh Naeem Quazi kili
Tmi-o-Adabi khidmaat

افکارِ سرورِ شہ

مرتب
ڈاکٹر شیخ عمران

India and The World

Dr. Kowarid Hiradul Wazuk
Dr. Rahul Vajpathi Bayge

India and The World

© Reserved

First Edition: 2021

ISBN: 978-93-90775-29-3

(All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publishers)

Published by

INTERNATIONAL PUBLICATIONS

Publishers and Distributors

GA/540, Avni Vikas, Hanspuram

Konpur-208021

E-mail: internationalpub09@yahoo.com

Website: www.internationalpublication.in

PRINTED IN INDIA

by, "Trident Enterprises", New Delhi

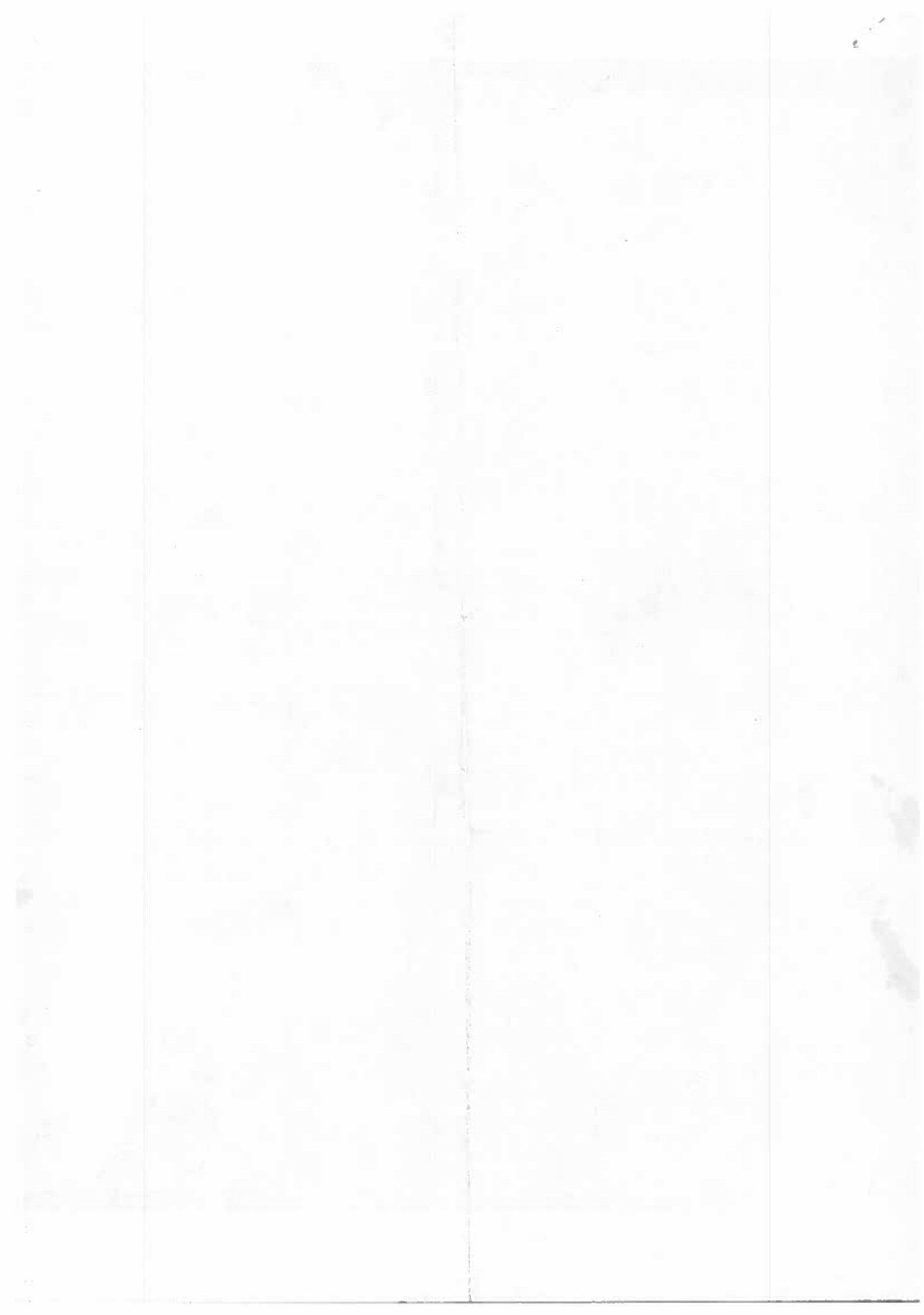
When any
the light of
with their valu
or the other. Th
who have direc
and "India and

First and f
Dr. Vasant Heb
and Humaniti
has always be
research activ
indebted.

I also take
editor, Politic
Science Assoc

I am also
foreword and
him.

I am grate
Hindi Vidhay
this project tit
to Dr Mahavi
& Developme
International
Yadavji (V-C
C M.G.K.V.P
(Member of
Amravati) I
Amravati Re

बंजारा

समस्या व
उपाय योजना

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजारे (गणवीर)

- अप्यायन् भूमिप

- * ३१८५ सा॥१७८७ (जि०५) पदार्थधर्म प्रसिद्धांतर अध्याय. १८१२. ज्ञान प्रोत्साहनार्थम्

- ૯૦ ના પૃષ્ઠીય, પ્રતીપદ્મ સ્થાપના સમયની લેખ પ્રકાશન.

- संक्षेपः**

- * २०१७-१८ में राष्ट्रीय शिक्षा दिवस पर अवार्ड प्राप्त
- * बंधू ए बापका, लो वॉर इन्वेस्टिगेशन मकाना दीर्घ गद्य ग्रंथ प्राप्त
- * विश्वास, माया, दुष्टिद्वेष मुक्त-पूर्वा कर्मका शायी.
- * लेखनिक-लेखनीय आचार्य.
- * बुद्धाचरण, अविधाग्रह, विधे वै धर्मिक प्रणम्याये आम्बोध
- * विविध पाठ्यक्रम एवं कार्यशाला केने.
- * सकारण विचारोंके आलोचना, अत्युत्ती व्यंग्यपूर्ण प्रतिभाएं पूर्ण केने.
- * यात्रा दर्शन, यात्रा अनुभवदीर्घ भुवनक शास्त्र.
- * Award achieved international Multidisciplinary Research Foundation Indo Asian Teaching Excellence Award 2021 in Tribal Sociology By IMRF Institute of Higher Education and Research Vijaywada, Andhra Pradesh, India Oct 5th 2021.
- * Award achieved Sahyug Social Foundation Pune, 5th September 2021 Mahatma Jyotiba Pule International Award 2021.
- * Award Achieved Center for Professional advancement continuous education international Education Excellence Award 2021 in Sociology Excellence Award 2021 in Sociology.
- * डॉ. पद्मावति ओषेकर एड्डोन्न एल्लाम

युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन मंडळ
EURO WORLD PUBLICATION, MUMBAI

ISBN - 978-81-953867-0-2

बंजारा समस्या व उपाय योजना

प्रा. प्रमिला हरिदासजी भुजाडे (गणवीर)

एम.ए., एम.एड., एम.फिल., पीएच.डी., नेट

विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

सर्व हक्क - प्रा. प्रमिला हरिदासजी भुजाडे

प्रकाशक

युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन,

खार वेस्ट, काटर रोड, पुंनह-४०००५२

मो. - ८७८८९६४८२६

प्रथम आवृत्ती - ३० मार्च २०१२

पृष्ठ संख्या : ९८

मुखपृष्ठ/अक्षर रचना : सतिश इंगळे, मो. ८४२२५९९८२८

मुद्रण : युरो वर्ल्ड पब्लिकेशन

किंमत : २००/-

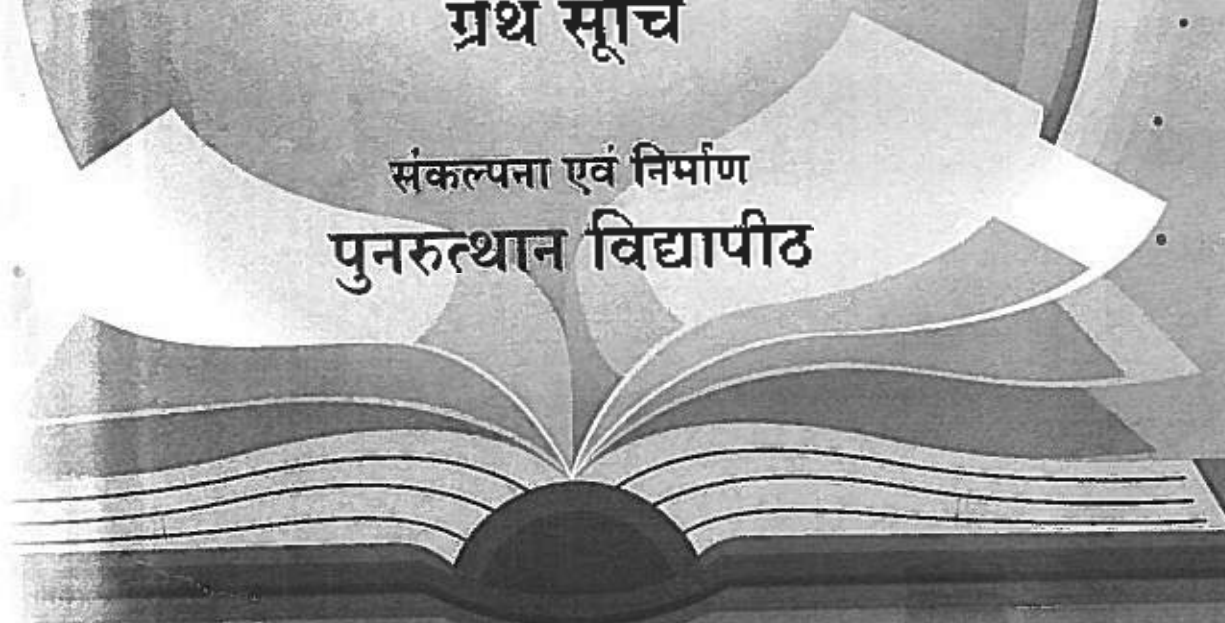
ISBN: 978-81-953967-0-2

१००० ग्रंथों के एक साथ
प्रकाशन के महाप्रकल्प में प्रकाशित

ज्ञानसागर की ग्रंथ सूची

संकल्पना एवं निर्माण
पुनरुत्थान विद्यापीठ

प्रकाशक

पुनरुत्थान प्रकाशन सेवा ट्रस्ट

पत्नी, आनंदवाक, वल्लभवाका मार्ग, जुना हंस बजार, कांकरिया, उत्तरप्रदेश-२०१००९
दूरभाष : ०५१-२५३२२६५५ • ईमेल : gyansagar@punarutthan.org

ज्ञानसागर

की

ग्रंथ सूची

संकल्पना एवं निर्माण
पुनरुत्थान विद्यापीठ

पुनरुत्थान

प्रकाशक

पुनरुत्थान प्रकाशन सेवा ट्रस्ट

ज्ञानम् ९-बी, आनंद पार्क, डॉ. हेडगेवार भवन के सामने,
बलिया काका मार्ग, जूना होर बाजार, कांकरिया, अहमदाबाद-३८० ०२८

दूरभाष : ०७९-२५३२२६५५

पुनरुत्थान प्रकाशन सेवा ट्रस्ट
द्वारा
यह ग्रंथमाला
पुनरुत्थान विद्यापीठ के लिये
प्रकाशित की जा रही है।

ग्रंथसूची प्रकाशन तिथि
व्यासपूर्णिमा ५१२३
२४ जुलाई २०२१

ज्ञानसागर प्रकाशन की निश्चित की गई तिथि
वसंत पंचमी ५१२३
५ फरवरी २०२२

ग्रंथ सूची

अध्यात्म

			ल्य
१	अध्यात्म विद्या विद्यानाम्	शशीकांत त्रिपाठी	अजित्द ३०
२	एकात्म विज्ञान	इन्दुमति काटदरे	सजित्द ३०
३	अध्यात्म अधिभूत अधिदेव	अरुणकुमार उपाध्याय	सजित्द ३०
४	आत्मा का रूप-स्वरूप	लक्ष्मण मोहरीर	अजित्द ३०
५	आत्मज्ञान	पं. श्री दा. सातवलेकर	सजित्द ३०
६	ईश्वर साक्षात्कार भाग १	पं. श्री दा. सातवलेकर	सजित्द ३०
७	ईश्वर साक्षात्कार भाग २	पं. श्री दा. सातवलेकर	सजित्द ३०
८	मोक्ष प्राप्ति के मार्ग-ज्ञान कर्म भक्ति	विद्या लवेकर	अजित्द ३०
९	आत्मविद्या	चिंतामण डोले	अजित्द ३०
१०	जीवनदृष्टि	विनोबा भावे	अजित्द ३०
११	अध्यात्म और व्यावहारिक जीवन	ज्योति निमकर	अजित्द ३०
१२	व्यावहारिक अध्यात्म	दिलीप सेनाह	सजित्द ४२०

धर्म, संस्कृति और समाज की भारतीय संकल्पना प्रस्तुत करने वाले ग्रंथ

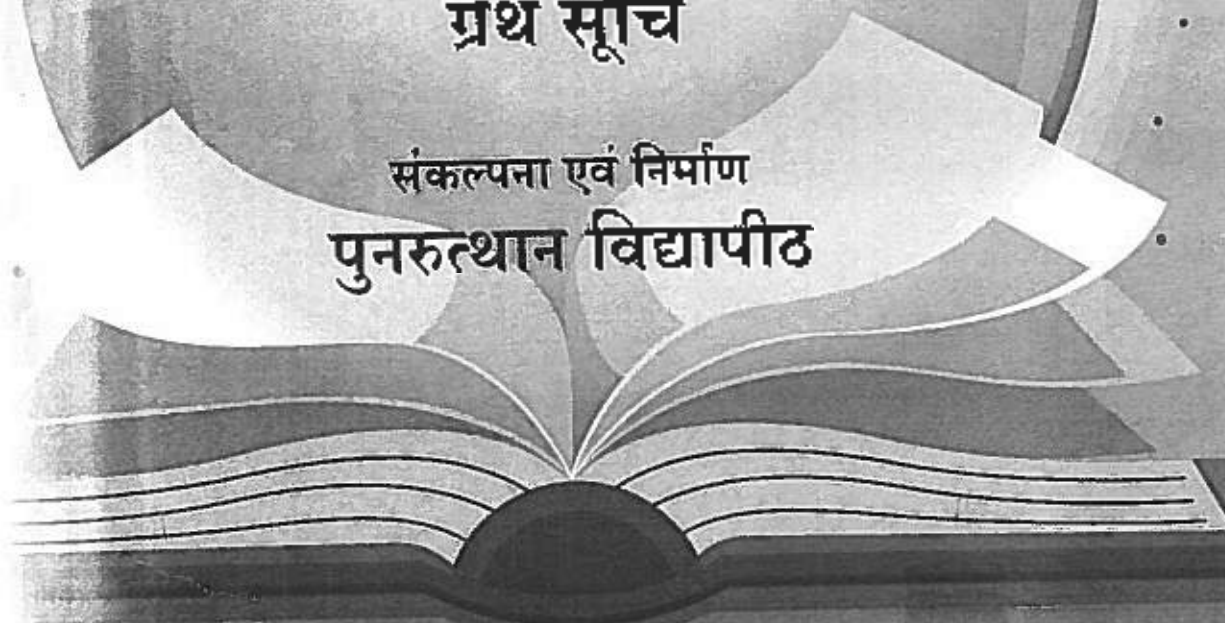
१३	हिन्दू धर्म कोश भाग-१	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजित्द ४००
१४	हिन्दू धर्म कोश भाग-२	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजित्द ४००
१५	हिन्दू धर्म कोश भाग-३	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजित्द ४५५
१६	हिन्दू धर्म कोश भाग-४	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजित्द ४५०
१७	धर्म और समाज	प. सुखलालजी भंडारी	सजित्द २८५
१८	भारत का संविधान और भारत का धर्म	रामेश्वर मिश्र	सजित्द २८०
१९	योग की अध्यात्म विद्या एवं सेमेटिक धर्म पंथ	रामस्वरूप	सजित्द २२०
२०	धर्म बनाम रिलीजन	शंकर शरण	अजित्द १२५
२१	धर्म को जानें	अंशुल उपाध्याय	अजित्द १६०
२२	दशकं धर्म लक्षणम्	पल्लवी कर्वे	अजित्द १८५
२३	धर्म शिक्षा	लक्ष्मीधर वाजपेयी	सजित्द २५०
२४	सुलभ नीति शास्त्र	ले. दाजी नागेश आपटे अनु. अलका बाबठणकर	अजित्द १००

१००० ग्रंथों के एक साथ
प्रकाशन के महाप्रकल्प में प्रकाशित

ज्ञानसागर की ग्रंथ सूची

संकल्पना एवं निर्माण
पुनरुत्थान विद्यापीठ

प्रकाशक

पुनरुत्थान प्रकाशन सेवा ट्रस्ट

पत्नी, आनंदवाक, बलियंकाका मार्ग, जुना हंर बजार, कांकरिया, उत्तरप्रदेश-२०१००९
दूरभाष : ०५१-२५३२२६५५ • ईमेल : gyansagar@punarutthan.org

ज्ञानसागर

की

ग्रंथ सूची

संकल्पना एवं निर्माण
पुनरुत्थान विद्यापीठ

पुनरुत्थान

प्रकाशक

पुनरुत्थान प्रकाशन सेवा ट्रस्ट

ज्ञानम् ९-बी, आनंद पार्क, डॉ. हेडगेवार भवन के सामने,
बलिया काका मार्ग, जूना होर बाजार, कांकरिया, अहमदाबाद-३८० ०२८

दूरभाष : ०७९-२५३२२६५५

पुनरुत्थान प्रकाशन सेवा ट्रस्ट
द्वारा
यह ग्रंथमाला
पुनरुत्थान विद्यापीठ के लिये
प्रकाशित की जा रही है।

ग्रंथसूची प्रकाशन तिथि
व्यासपूर्णिमा ५१२३
२४ जुलाई २०२१

ज्ञानसागर प्रकाशन की निश्चित की गई तिथि
वसंत पंचमी ५१२३
५ फरवरी २०२२

ग्रंथ सूची

अध्यात्म

			ल्य
१	अध्यात्म विद्या विद्यानाम्	शशीकांत त्रिपाठी	अजित्द ३०
२	एकात्म विज्ञान	इन्दुमति काटवरे	सजित्द ३०
३	अध्यात्म अधिभूत अधिदेव	अरुणकुमार उपाध्याय	सजित्द ३०
४	आत्मा का रूप-स्वरूप	लक्ष्मण मोहरीर	अजित्द ३०
५	आत्मज्ञान	पं. श्री दा. सातवलेकर	सजित्द ३०
६	ईश्वर साक्षात्कार भाग १	पं. श्री दा. सातवलेकर	सजित्द ३०
७	ईश्वर साक्षात्कार भाग २	पं. श्री दा. सातवलेकर	सजित्द ३०
८	मोक्ष प्राप्ति के मार्ग-ज्ञान कर्म भक्ति	विद्या लवेकर	अजित्द ३०
९	आत्मविद्या	चिंतामण डोले	अजित्द ३०
१०	जीवनदृष्टि	विनोबा भावे	अजित्द ३०
११	अध्यात्म और व्यावहारिक जीवन	ज्योति निमकर	अजित्द ३०
१२	व्यावहारिक अध्यात्म	दिलीप सेनाह	सजित्द ४२०

धर्म, संस्कृति और समाज की भारतीय संकल्पना प्रस्तुत करने वाले ग्रंथ

१३	हिन्दू धर्म कोश भाग-१	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजित्द ४००
१४	हिन्दू धर्म कोश भाग-२	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजित्द ४००
१५	हिन्दू धर्म कोश भाग-३	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजित्द ४५५
१६	हिन्दू धर्म कोश भाग-४	डॉ. राजबली पाण्डेय	सजित्द ४५०
१७	धर्म और समाज	प. सुखलालजी भंडारी	सजित्द २८५
१८	भारत का संविधान और भारत का धर्म	रामेश्वर मिश्र	सजित्द २८०
१९	योग की अध्यात्म विद्या एवं सेमेटिक धर्म पंथ	रामस्वरूप	सजित्द २२०
२०	धर्म बनाम रिलीजन	शंकर शरण	अजित्द १२५
२१	धर्म को जानें	अंशुल उपाध्याय	अजित्द १६०
२२	दशकं धर्म लक्षणम्	पल्लवी कर्वे	अजित्द १८५
२३	धर्म शिक्षा	लक्ष्मीधर वाजपेयी	सजित्द २५०
२४	सुलभ नीति शास्त्र	ले. दाजी नागेश आपटे अनु. अलका बाबठणकर	अजित्द १००

**❖ List and details of Books/Chapters in Edited Volumes/Books by Teachers-
2021-2022 (16)**

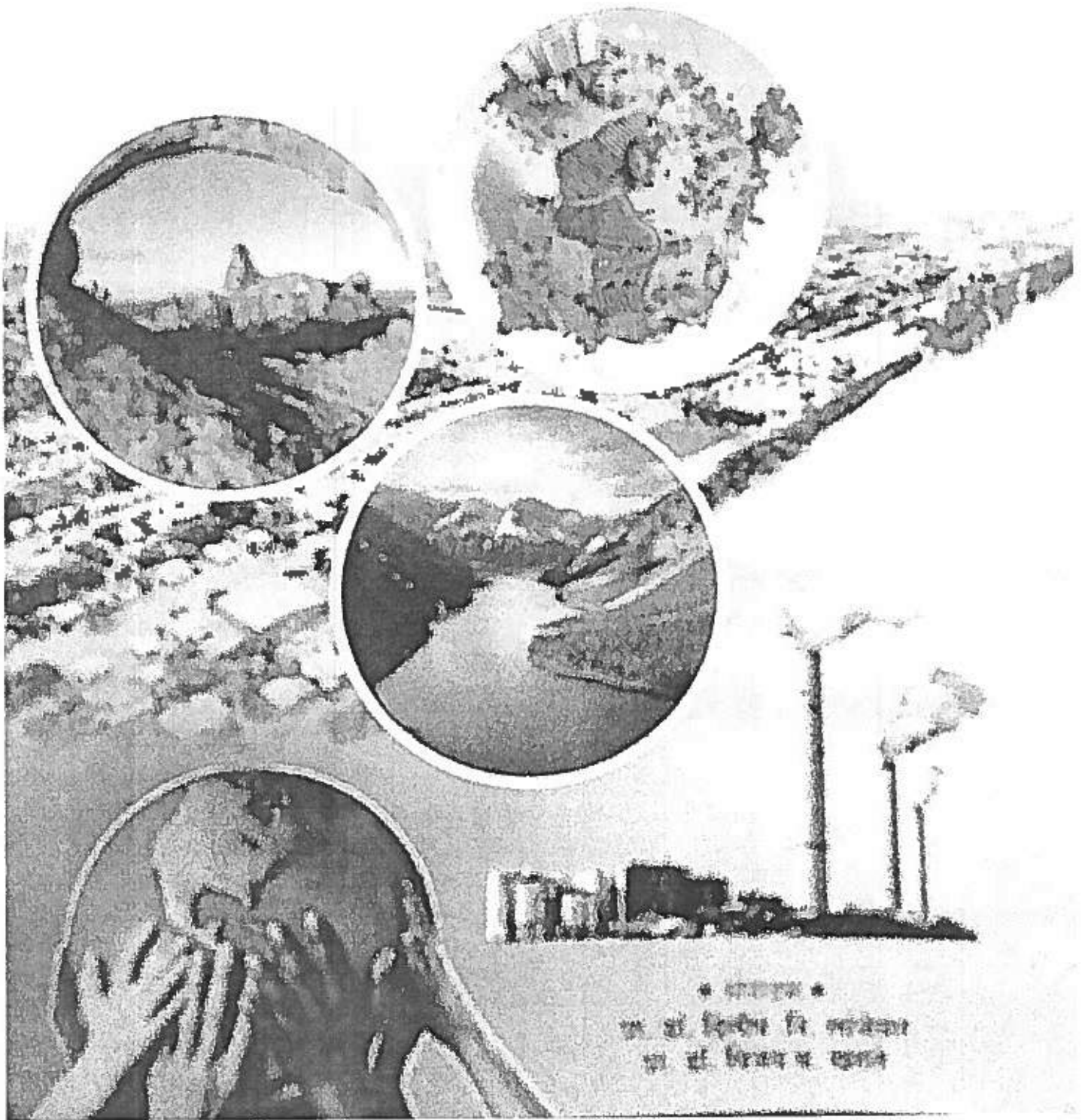
S r. N o	Name of the Teacher	Depart ment	Title of the Chapter	Name of the Book	Publisher	Year	ISBN No.	Page No.
1	Dr. Sandip Masram	Sanskrit	Aapda Prabandhan mein Sarkari tatha Gairsarkari Sanghatanon ke Kary ka Bhougolik adhyayan	Recent Trends in Geography	Dayadhan Publishers Group, 263, Hingoli, Mahashtra State.	19/02/2 022	978-93- 91097-44-8	91- 95
2	Hina Khan,Shafiq Pathan, Waseem Ahmed	Psychol ogy	Factors responsible for Sense of Self-efficacy, Self- esteem, Self - Confidence and Self- determination among Persons with Disabilities	Comprehensi ve Textbook on Disability	Jaypee Brothers,M edical Publishers(P) Ltd., EMCA House, 23/23-B, Ansari Road, Dariyaganj, New Delhi.	2022	978-93- 5465-551-7	453- 459
3	Dr. Shaikh Imran	Urdu	Bacchon ki Haii aur Taqi Abedi	Research Methodology of Higher Education System in India during Covid 19 Pandemic Lockdown	Prabhakar Publication , Latur.	May- 22	978-93- 92464-16-4	266- 268
4	Dr. Nusrat Minoo	Urdu	Jilani Bano ke Safsano mein Insani Nafsiyat	Urdu Fiction Nigari Mein Hyderabadi Khawateen ka Hissa	Mohd. Wahheedud din 19-4- 321/3/G, Kisahan Bagh, Hyderabad.	2021	978-93- 5416-855-0	90- 103
5	Dr. Nusrat Minoo	Urdu	Baccho ke liye Nazeer Akbar Abadi ki Naznen	Asr-e-Hazir aur Urdu Adab-e-Altaf	Ausaaf Charitable Trust, Urdu Ghar, Qadri Nagar Ausa, Latur	2021	978-81- 951495-3-7	122- 125
6	Dr. Somnath Barure	English	English Poetry in India	Modern Indian Literature Core Course in English SLM Based on UGC CBSC for B.A. B. Com. (Second Semester)	Directorate of Distance Education , Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad, India.	Dec. 2021	978-93- 93722-35-5	130- 144
7	Dr. Somnath Barure	English	Indian Women Poets	Modern Indian Literature Core Course in English SLM Based on UGC CBSC for B.A. B. Com. (Second Semester)	Directorate of Distance Education , Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad, India.	Dec. 2021	978-93- 93722-35-5	145- 159
8	Dr. Somnath Barure	English	Jayant Mahapatra - A Country	Modern Indian Literature Core Course in English SLM Based on UGC CBSC for B.A. B. Com. (Second Semester)	Directorate of Distance Education , Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad, India.	Dec. 2021	978-93- 93722-35-5	160- 174
9	Dr. Somnath Barure	English	Gauri Deshpande - The Female of the Species	Modern Indian Literature Core Course in English SLM Based on UGC CBSC for B.A. B. Com. (Second	Directorate of Distance Education , Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad, India.	Dec. 2021	978-93- 93722-35-5	175- 189

				Semester)				
10	Dr. Nusrat Minoo	Urdu	Musaddas Hali mein Fitrat Nigari	Qirtaas Wa Qalam- International research Scholar's Special	Qirtaas Wa Qalam, Urdu Ghar, Qadri Nagar, Latur.	Nov. 2021	97-81-954282-0-5	192-194
11	Ashish Shende	Ancient Indian History and Culture	Socio-Economical Condition of Chalcolithic People of Central India : An Obervation	PURA- PRALEKH - The Felicitation Volume of Dr. Shashi Bala Srivastava	Research India Press, New Delhi, India.	2022	978-93-5171-199-5	208-211
12	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Manavi Hakk ani Striya	Manavi Hakk- 21vya Shatakatil Prashn ani Avhaane	Euro World Publication , Mumbai.	20.3.22	978-93-94460-04-1	150-155
13	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Status of banjara Women	Women Empowerment : A Need of the Hour	Akshita Publishers and Distributors	21/3/22	978-93-91120-33-7	181-183
14	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Samaj Vikasaatil Mahila Netrutva	Bal Shikshan Tagy Padmabhushan Tarabai Modak	Dayadhan Publishers Group, 263, Anudaya, Hingoli.	01-12-2022	978-93-91097-34-9	142-157
15	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Gunatmak Sanshodhan ani Streewad	Streewad: Sidhant ani Vyavhar	Adhar Publications, Amrawati	03-08-2022	978-93-91305-29-1	67-73
16	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Samajik Shastrat Sanshodhan Prastav	Sanshodhan Padhati	Adhar Publications, Amrawati	02-11-2022	978-93-91305-94-9	34-43

Dr. Sandip Masaram
(Chapter in Edited
Book)

Recent Trends in Geography

(भूगोलशास्त्रातील आधुनिक विचार प्रवाह)

* * * * *

डा. डॉ. दिनेश वि. मासरेकर
डा. डॉ. विजय व. सुतार

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप.
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त.
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

Recent Trends in Geography (भूगोलशास्त्रातील आधुनिक विचार प्रवाह)

संपादक

प्रा. डॉ. दिलीप नि. लांजेवार

प्रा. डॉ. विजय व. खराते

© सौ. मस्के अनिता दयाराम

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोड, हिंगोली, महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - <http://www.dayadhanpublication.com>

मुद्रक

श्रेया प्रिंटेर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोड, हिंगोली, महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 19/02/2022

ISBN 978-93-91097-44-8

किंमत 550/-

टीप:- प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संप्रतिष्ठित अथवा संप्रेषण इत्यादीस / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखक/लेखिकांचे जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आराखड्याविषयी संपादक, प्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायमधिकारण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ क्र.
११	Disaster Management in India	Miss.Megha M. Kulkarni Assit. prof, Balaji R. Gurude	१७-२०
१२	Indian Women Environmentalist Contribution for the Society	Dr.Prachi Sharad Patharkar,	२१-२५
१३	Traditional Fairs in 'India' Geographical Perspectives	Mr. V.B. Dange	२६-२७
१४	Solar Energy is a Great Alternative for Sustainable Development	Dr. Sagar Prabhakar Rao Padole	२८-३६
१५	Status of Cotton Crop in Crop Combination in Amravati District (2014-15)	Dr. Vijay Purushottam Gorde	३७-४३
१६	आपत्ती व्यवस्थापन	प्रा. डॉ. फिरोज खान	४४-५०
१७	आपदा प्रबंधन में सरकारी तथा गैर सरकारी संगठनों के कार्य का भौगोलिक अध्ययन	डॉ. संदीप रुपगवजी मसगाम	५१-५५
१८	अक्षय ऊर्जा विकल्प या आवश्यकता	स्वाति रमेश भोवते	५६-५७
१९	महाराष्ट्र जिल्ह्यांतील प्रमुख पिकांचा भौगोलिक अभ्यास	श्री. राजेंद्र के. पय्या	५८-५९
२०	भूगर्भातक संपत्ती व भारत	चिन्ताराम, खंडार डॉ. सावन एम. देशमुख	६०-६१
२१	भौगोलिक माहिती प्रणाली (GIS) व सुदूर संवेदन (RS) तंत्रांचे भूगोल विषयाच्या शिकवणीतील महत्त्व	प्रा. डॉ. भुवनेश जयकुमार कुलकर्णी	६२-६६
२२	आपत्ती व्यवस्थापन-अर्थ, उद्दिष्टे, आवश्यकता व आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा	प्रा. डॉ. विलास आता माधवराव	६७-७२
२३	अमरावती जिल्ह्यातील वाढत्या लावरीखोने भौगोलिक विश्लेषण	राजिव रा. राजवत	७३-७४
२४	सांख्यिक पाणी साठवण यंत्रणा	डॉ. पुनम राजनगर अलोणे	७५-७६

१७. आपदा प्रबंधन में सरकारी तथा गैर सरकारी संगठनों के कार्य का भौगोलिक अध्ययन

डॉ. संदीप रुपरावजी मसराप

सहायक प्राध्यापक- भूगोल विभाग

घसंतराव नाईक शासकीय कला एवं

समाज विज्ञान संस्था, नागपूर, 440004

ईमेल- sandip.masraun84@gmail.com

मोबाईल क्रमांक - 8983718131

प्रस्तावना-

मानव जाति की शुरुवात से ही, वह एक प्रतिकूल स्थिती में रहते आ रहा है। प्राचीन काल से ही अत्यंत घातक आपदाएं आती रही है और भविष्य में भी मानव समूह को तथा सभी जिवित घटकों को इस प्रकार के अपदाओं का सामना करना होगा। बार बार होने वाली अपदाओं को नजर अंदाज कर दिया जाता है, लेकिन कई बार जब आपदाएं पूरे पारिस्थितिकी तंत्र के साथ मानव जीवन के लिए भी खतरा बन जाती है तब सही अर्थ में आपदा के भयावता का एहसास होता है। धरातल पर विभिन्न प्राकृतिक घटनाएं होती रहती है। जिनमें बाढ़, सुनामी, भूकंप, सुखा, ज्वालामुखी, भूस्तखलन, हिमस्तखलन, जंगलों में आगमहामारी शामिल है। सभी आपदाएं प्राकृति द्वारा ही नहीं होती है, कुछ घटनाएं मानव हस्तक्षेप के कारन भी होती है। मानव जान बुझकर या अंजाने में विकास कार्यों के लिए तथा मानव जीवन के उन्नती के लिए प्रकृति में परिवर्तन करता है। इस परिवर्तन से प्रकृति के साथ छेड़छाड़ से अपदाओं का जन्म हो सकता है।

आपदा में और खतरे में फरक होता है। खतरा एक ऐसी प्रक्रिया है जो मानव, भूचरणा, आर्थिक संपत्तियों के लिए धोका है। यह एक ऐसी प्रक्रिया है जो मानव जीवन को कुछ हद तक या पूरी तरह से नष्ट कर देती। आपदा एक बड़ा संकट है। किसी भी खतरे के स्रोत की प्रकृति क्या है, उस खतरे के परिणामों की गंभीरता इस पर निर्भर करती है। यदि खतरे की गंभीरता बहुत अधिक है तो इसे प्रलय कहा जाता है।

आपदा के सभी चरणों में प्रबंधन की आवश्यकता होती है। इन चरणों में आपदा की तयारी एवं शमन का चरण, आपदा घटना चरण, प्रतिक्रिया चरण और पुनर्प्राप्ति चरण जिसमें पुनर्वास और पुनर्निर्माण प्रक्रियाएं शामिल है। यह आपदा प्रबंधन के क्षेत्र में लगे विभिन्न

कारकों जैसे की सरकारें, गैर-सरकारी और निजी कारकों के माध्यम से प्राप्त किया जाएगा है। आपदा और विकास/विकास गतिविधियों में विभिन्न संस्थाओं की भूमिका से संबंधित है। आपदा प्रबंधन प्रणाली के लिए इन सहायता तथा सेवा देने वाली संस्था, उनके कार्य तथा इनके अनुसंधान का भौगोलिक अध्ययन करना आवश्यक है।

अध्ययन के उद्देश्य -

प्रस्तुत संगोधन पत्र के अध्ययन का उद्देश्य आपदा के स्वरूप पर राहत कार्य करने वाले विभिन्न संस्थाओं की जानकारी प्राप्त करना है। पृथ्वी के विभिन्न प्रदेशों में आने वाले विभिन्न अपदाओं में अंतराष्ट्रीय स्तर पर, राष्ट्रीय स्तर पर तथा प्रादेशिक स्तर पर सहायता तथा सेवा देने वाली संस्थाओं के बारे में अवगत होना जरूरी है। इस संगोधन पत्र के उद्देश्य निम्नलिखित हैं-

१. आपदा प्रबंधन में सहायता तथा सेवा देने वाली संस्थाओं का अभिज्ञात्र अध्ययन करना।

२. आपदा प्रबंधन में सहायता तथा सेवा देने वाली संस्थाओं को वर्गीकृत करना।

बीज संज्ञा -

आपदा, खनन, आपदा प्रबंधन, गैर-सरकारी संगठन, पुनर्निर्माण, रोकथाम और गमन, आपदा जोखिम इ।

संज्ञाज्ञान विधी -

प्रस्तुत संगोधन पत्र के लिए द्वितीयक जानकारी का उपयोग किया गया है। विभिन्न भौगोलिक क्लिष्टों, संगोधन पत्र, ऑनलाइन जानकारी, आखबार तथा इंटरनेट से जानकारी प्राप्त की गई है। आपदा प्रबंधन में सहायता, राहत तथा सेवा देने वाली संस्थाओं को अंतराष्ट्रीय स्तर पर, राष्ट्रीय स्तर पर तथा प्रादेशिक स्तर पर वर्गीकृत किया गया है।

कार्यक्षेत्र -

प्रस्तुत संगोधन पत्र में आपदा प्रबंधन में सहायता तथा सेवा देने वाली संगठनों तथा संस्थाओं की भूमिका का का भौगोलिक अध्ययन किया जाएगा। आपदा, आपदा के दौरान और आपदा के पश्चात विभिन्न प्रकार के संगठन तथा संस्थाएं बहुत कार्य करते हैं। इस संगोधन पत्र में राहत की सामग्री, अध्ययन, वित्तीय कार्य, पुनर्निर्माण तथा इनसे संबंधित सभी प्रकार की सेवा प्रदान की जाती है। प्रस्तुत पत्र में प्रादेशिक, राष्ट्रीय तथा अंतराष्ट्रीय संगठन तथा संस्थाओं का अध्ययन किया जाएगा।

विश्लेषण -

आपदा प्रबंधन में सहायता सेवा तथा देने वाली संस्थाएँ आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय सेवाएँ देने के लिए अपना धन, समय तथा श्रमाधिष्ठित कार्य करते हैं। सहायता देने केवल धन देना यहाँ तक सिमित नहीं है। उसके उपरांत भी उस धन का सही एवं जरूरत वाले व्यक्ति या समूह के पास आवश्यक वस्तु एवं सेवा देने के लिए नियोजन का कार्य भी होता है। राहत कोष आपदा में सबसे महत्वपूर्ण होती है। जोहोत सारी संस्थाएँ आपदा प्रबंधन में इस प्रकार से कार्य करती है। विभिन्न भौगोलिक प्रदेशों में आने वाली आपदा का स्वरूप अलग अलग होता है। विभिन्न अपदाओं में कार्य करनेवाली संस्थाएँ भी अलग अलग होती है।

आपदा प्रबंधन के लिए सरकारी संस्थाएँ महत्वपूर्ण कार्य करती है। आपदा प्रबंधन को सरकारी और सामाजिक स्तरों पर एक प्रभावी योजना तथा समन्वय प्रक्रिया करने के लिए एक मजबूत राजनीतिक प्रतिबद्धता की आवश्यकता है। आपदा प्रबंधन योजना एक अनुक्रमिक और निरंतर प्रक्रिया है। प्रभावी योजना के लिए सटीक निदान, संसधान मुल्यांकन और आपदा न्यूनीकरण के लक्ष्य की पूर्ति के लिए निरंतर प्रतिक्रिया की आवश्यकता होती है। राष्ट्रीय, राज्य तथा प्रादेशिक स्तर पर समन्वय के लिए तथा शीघ्र गति से उपाय करने के लिए संरचनात्मक संस्थाएँ अपना काम करती है। इन सरकारी संस्थओंको निम्न रूप से वर्गीकृत किया जा सकता है।

१ राष्ट्रीय स्तर की संस्थाएँ

२ राज्य स्तर की संस्थाएँ

३ जिला स्तर की संस्थाएँ

१ राष्ट्रीय स्तर की संस्थाएँ -

आपदा प्रबंधन के लिए केंद्रीय गृह मंत्रालय (MHA) प्रमुख सरकारी संस्था के रूप में राहत तथा सेवा कार्य करता है। केंद्रीय गृह मंत्रालय में सभी प्राकृतिक आपदा प्रबंधन संचालन के समन्वय के लिए नोडल अधिकारी कार्य करते हैं।

केन्द्रीय स्तर पर मा. प्रधानमंत्री के अध्यक्षता में राष्ट्रीय संकट प्रबंधन समिती का गठन किया गया है। इस समिती में नोडल मंत्री प्रमुख रहते हैं तथा सहायक मंत्री इस समिती के सदस्य होते हैं। राष्ट्रीय संकट प्रबंधन समिती में राष्ट्रीय स्तर पर केन्द्रीय सहायता आयुक्त समन्वयक होते हैं। सुखा आपदा के लिए केन्द्रीय कृषि मंत्रालय प्रमुख कार्य करता है। हाल ही में इन्होंने आपदा प्रबंधन पर राहत और प्रतिक्रिया से रोकथाम और तैयारी पर ध्यान केंद्रित किया गया है।

आपदा प्रबंधन प्राधिकरण की नैधानिक स्थिती द्वारा स्थापना एवं सकारात्मक विकास हुआ है। इस प्राधिकरण के अध्यक्ष केंद्रीय स्तर पर संबंधित मंत्री तथा राज्य स्तर पर मुख्यमंत्री होते हैं।

२ राज्य स्तर के संस्थाएं -

भारत में संघराज्य संरचना के तहत आपदा प्रबंधन में संघराज्य की भूमिका भी महत्वपूर्ण होती है। इसी उद्देश्य से प्राकृतिक आपदाओं से निपटने की जिम्मेदारी अनिवार्य रूप से राज्य सरकार की भी होती है। केंद्र सरकार की भूमिका आपदा में राज्य सरकार को सहकार्य करने की होती है। वह राज्य सरकारों को भौतिक तथा आर्थिक संसाधन उपलब्ध करा देते हैं।

कई राज्यों में राजस्व विभाग के सचिव भी राहत के प्रभारी होते हैं। राज्य सरकारों के पास आमतौर पर राहत नियमावली होती है। वह जिलों तक अपनी आकस्मिक योजनाएं पहुंचाते हैं। इन योजनाओं को समय समय पर अद्यतित किया जाता है। आपदा की स्थिति में राज्य सरकार पीड़ितों तक पहुंचने के प्रयासों में शामिल होने के लिए गैर सरकारी संगठनों (NGO) और अन्य राष्ट्रीय तथा अंतर्राष्ट्रीय राहत संस्था तथा संगठनों को भी आमंत्रित करती है।

३ जिला स्तर के संस्थाएं -

जिला प्रशासन सभी सरकारी योजनाओं के कार्यान्वयन का केंद्र बिंदु है। आपदा में राहत कार्य को गति देने के लिए जिलाधिकारी को शक्तिव्यय प्रदान की जाती है। अगर आपदा निवारण के लिए सहायता राशी कम होती है तब जिलाधिकारी को अपनी आपातकालीन शक्तियों के तहत जिला कोषागार से धन निकालने का भी अधिकार है।

जिला स्तर की राहत समिती में विधायक, सांसद, सरकारी एवं गैर सरकारी अधिकारी होते हैं। उपविभागीय अधिकारी जिलेकव्यूविभागों के लिए, तहसीलदार तालुका स्तर के लिए, गट विकास अधिकारी गट या सर्कल के लिए तथा पटवारी गांव स्तर के लिए राहत कार्य के प्रमुख होते हैं।

निष्कर्ष -

आपदा प्रबंधन को सरकारी और सामाजिक स्तरों पर एक प्रभावी योजना और समन्वयन प्रक्रिया स्थापित करने के लिए एक मजबूत राजनीतिक प्रतिबद्धता की आवश्यकता है। उचित प्राधिकरण के साथ एक प्रभावी आपदा योजना को बनाये रखने के लिए उपयुक्त बजट की आवश्यकता है। आपदा प्रबंधन योजना एक अनुक्रमिक और निरंतर प्रक्रिया है। प्रभावी योजना के लिए व्यवस्थित निदान, संसाधन मूल्यांकन और आपदा न्यूनीकरण के

लक्ष्यों की पूर्ति के लिए निरंतर प्रतिक्रिया की आवश्यकता होती है। आपदा प्रबंधन में कार्य करनेवाली संस्थाओं तथा संगठनों की संख्या अधिक है। इसलिए यह आवश्यक है की समन्वय के लिए एक रूपरेखा को स्वीकार किया जाए और इसके लिए प्रावधान किया जाए।

आपदा प्रबंधन में सहायता तथा सेवा देने वाले संगठनों तथा संस्थाओं के अध्ययन से पता चल रहा है की सरकारी संगठनों के साथ साथ बहुत सारे गैर सरकारी संगठन एवं सामाजिक संगठन कार्य कर रहे हैं। इन सभी संगठनों और संस्थाओं को दो प्रकार से वर्गीकृत किया जा सकता है। एक, केंद्र स्तर की संस्थाएं, राज्य स्तर की संस्थाएं और जिला स्तर की संस्थाएं। दूसरा, सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाएं और तिसरा अंतर्राष्ट्रीय संस्थाएं तथा राष्ट्रीय संस्थाएं।

यह संस्थाएं एवं संगठन राष्ट्रीय रहो या अंतर्राष्ट्रीय, सरकारी रहो या गैर सरकारी तथा इनका प्रादेशिक स्तर कोई भी हो लेकिन उद्देश एक ही है। सहायता तथा सेवा देने के लिए यह संस्थाएं एवं संगठन सदैव तत्पर होते हैं। हमारा यह आद्य कर्तव्य है की, हम भी इन में से किसी भी संस्था एवं संगठन से जुस जाए। तन-मन-धन इनमें से जो भी सेवा आपदा प्रबंधन में दे सके वह देने की कोशिश करे। राष्ट्र के लिए समर्पण की भावना निर्माण होना जरूरी है।

संदर्भ -

१ Gupta Harsh K. (2003), Disaster Management, University press, Hyderabad.

२ R. B. Singh, Disaster Management, Rawat publication, Jaipur.

३ Dr. Sanjeev Kumar, Role of donor agencies in disaster management, international journal of multidisciplinary education and research volume 3, Issue 4, July 2008, Page no. 07-11.

४ Encyclopedia of Disaster Management. Goel, S.L. Deep & Deep publication Pvt.Ltd.

५ अर्जुन मुसमाडे, ज्योतिराम मोरे, (२०१४) आपत्ती व्यवस्थापनाचा भूगोल, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

६ प्रा. जवाहर चौधरी (२०१६) नैसर्गिक आपत्तीचा भूगोल, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

७ मनिष कुमार शुक्ला, आपदा प्रबंधन विभिन्न एजेंसियों की भूमिका.

८ www.ndmIndia.nic.in

९ www.nidm.net

१० <http://egyankosh.ac.in>

Comprehensive Textbook on DISABILITY

Second Edition

Comprehensive Textbook on Disability is a comprehensive textbook on disability, covering all aspects of disability, from physical to mental, and from childhood to old age. It is a must-read for all medical students and professionals, and for all those who are interested in the field of disability.

The book is divided into two main parts: the first part covers the physical aspects of disability, and the second part covers the mental aspects of disability. Each part is further divided into chapters on different types of disability, and each chapter is written by an expert in the field.

Dr. Wasim Ahmad is a senior lecturer in the Department of Community Medicine, Faculty of Medicine, University of Delhi, India. He has been working in the field of disability for over 20 years, and has published numerous papers on the subject. He is also the author of several books on disability, and is a frequent speaker at conferences and seminars on the subject.

Dr. Raj Kumari Gupta is a senior lecturer in the Department of Community Medicine, Faculty of Medicine, University of Delhi, India. She has been working in the field of disability for over 20 years, and has published numerous papers on the subject. She is also the author of several books on disability, and is a frequent speaker at conferences and seminars on the subject.

Dr. Jagat Ram is a senior lecturer in the Department of Community Medicine, Faculty of Medicine, University of Delhi, India. He has been working in the field of disability for over 20 years, and has published numerous papers on the subject. He is also the author of several books on disability, and is a frequent speaker at conferences and seminars on the subject.

Printed in India

Available at all medical bookstores
or buy online at www.jaypeebrothers.com

JAYPEE BROTHERS
Medical Publishers (P) Ltd.
New Delhi, India
Derog Road, Delhi - 110 002, India
www.jaypeebrothers.com

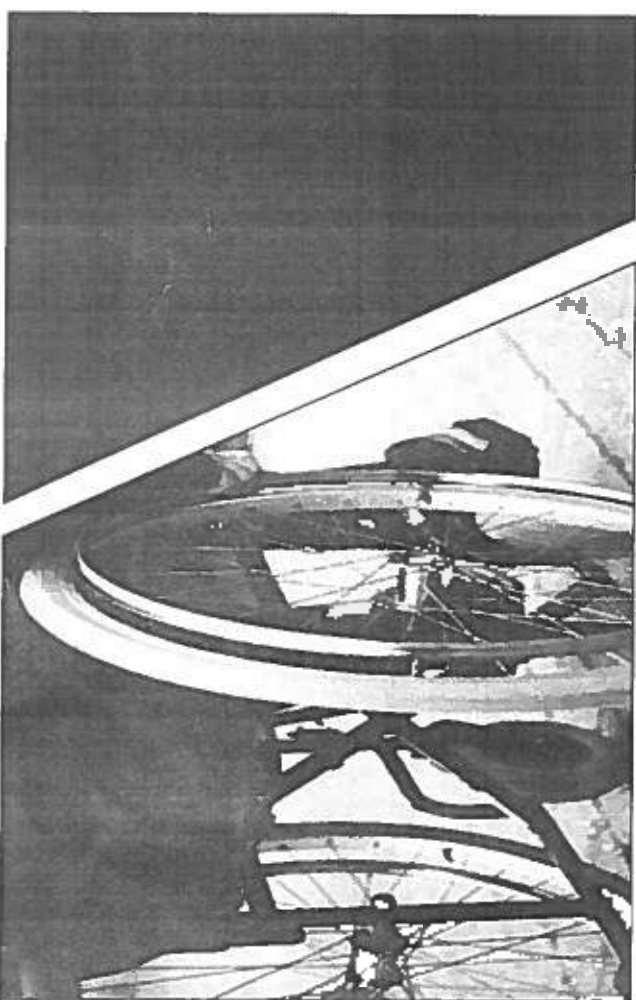
Comprehensive Textbook on DISABILITY

Dr. Wasim Ahmad
Dr. Raj Kumari Gupta
Dr. Jagat Ram

Editors
Dr. Wasim Ahmad
Dr. Raj Kumari Gupta
Dr. Jagat Ram

Forewords
Dr. Virendra Kumar
Dr. Jagat Ram

Jaypee Brothers Medical Publishers (P) Ltd

Headquarters

Jaypee Brothers Medical Publishers (P) Ltd
B-14/A House, 23/23-B
Ansal Road, Daryaganj
New Delhi - 110 002, India
Landline: +91-11-23272143, +91-11-23272703,
+91-11-23282321, +91-11-23245572
Email: jaypee@jaypeebrothers.com

Corporate Office

Jaypee Brothers Medical Publishers (P) Ltd
42/42/4, Ansal Road, Daryaganj
New Delhi 110 002, India
Phone: +91-11-43574337
Fax: +91-11-43574314
Email: jaypee@jaypeebrothers.com

Website: www.jaypeebrothers.com

Website: www.jaypeedigital.com

© 2022 Jaypee Brothers Medical Publishers

The views and opinions expressed in this book are solely those of the original contributor(s)/author(s) and do not necessarily represent those of editor(s) of the book.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission in writing of the publisher.

All brand names and product names used in this book are trade names, service marks, trademarks or registered trademarks of their respective owners. The publisher is not associated with any product or vendor mentioned in this book.

Medical knowledge and practice change constantly. This book is designed to provide accurate, authoritative information about the subject matter in question. However, readers are advised to check the most current information available on procedures included and check information from the manufacturer of each product to be administered, to verify the recommended dose, formula, method and duration of administration, adverse effects and contraindications. It is the responsibility of the practitioner to take all appropriate safety precautions. Neither the publisher nor the author(s) assume any liability for any injury and/or damage to persons or property arising from or related to use of the material in this book.

This book is sold on the understanding that the publisher is not engaged in providing professional medical services. If such advice or services are required, the services of a competent medical professional should be sought.

Every effort has been made where necessary to contact holders of copyright to obtain permission to reproduce copyrighted material. If any have been inadvertently overlooked, the publisher will be pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

Inquiries for bulk sales may be solicited at: jaypee@jaypeebrothers.com

Comprehensive Textbook on Disability

First Edition: 2022

ISBN: 979-93-5485-551-7

Printed at Repro India Limited

Overseas Office

J.P. Medical Ltd
83 Victoria Street, London
SW1H 0HW (UK)
Phone: +44 20 3170 8910
Fax: +44 (0)20 3008 8180
Email: info@jomedpub.com

Contributors

Hafidh Garg
Associate Professor
Department of Psychiatry
Government Medical College and Rajendra Hospital
Patna, Patna, India

Hirshikesh Sancheti
Head of Primary
Monte Lopera School International
Mumbai, Maharashtra, India

Hochha Shukla
Assistant Professor
Department of Psychiatry
Post Graduate Institute of Medical Education and Research (PGIMER)
Chandigarh, India

Jit Kumar Rastogi
Principal
Government Rehabilitation Institute
for Intellectual Disabilities (GRIID)
Chandigarh, India

Sulasthra Kumar Deuri
Director
Lakopriya Gopinath Bordoloi Regional Institute of Mental Health
Tezpur, Assam, India

Sandeep H Dalwal
Developmental Pediatrician
New Horizons Child Development Centre, Mumbai
Nandavari Super Speciality Hospital
Mumbai, Maharashtra, India

Sanjay Kumar Yadav
Assistant Professor-cum-Coodinator
Department of Disability Studies
Rabindra Bharati University
Emerald Bower Campus
Kolkata, West Bengal, India

Saurabh Kumar
Senior Lecturer
Department of Psychiatry
All India Institute of Medical Sciences (AIIMS)
New Delhi, India

Sandeep Malhotra
Former Dean and Head
Department of Psychiatry
Post Graduate Institute of Medical Education and Research (PGIMER)
Chandigarh, India

Shafiq Y Pasha
Assistant Professor
Department of Psychology
Vasawan Nalk Government Institute of Arts and Social Science
Nagpur, Maharashtra, India

Shamim Mohammed
Faculty of Public Health and Health Informatics
Umm Al-Qura University
Makkah, Saudi Arabia

Shafiqul Gani
Professor and Chief Child Neurology Division
Department of Pediatrics
All India Institute of Medical Sciences (AIIMS)
New Delhi, India

Shreshth Ranjan Bhattacharya
Assistant Professor
Department of Human Development and Family Science
College of Health and Human Performance
East Carolina University
North Carolina, USA

Shikha Tyagi
Assistant Professor
Psychiatric Social Work
Department of Psychiatry
Government Medical College and Hospital (GMCH)
Chandigarh, India

Shivangi Mehta
Assistant Professor
Department of Psychiatry
Government Medical College and Hospital (GMCH)
Chandigarh, India

Shiva Prakash Srinivasan
Consultant Psychiatrist
Schizophrenia Research Foundation (SCARF)
Chennai, Tamil Nadu, India

Sohini Ghosh
Assistant Professor
Katha Mahavidyalaya
Hooghly, West Bengal, India

SP Gowwad
Professor and Head
Department of Speech Pathology
All India Institute of Speech and Hearing (AIISH)
Mysuru, Karnataka, India

S Parveen
Assistant Professor
Department of Special Education (Visual Impairment)
Faculty of Disability Management and Special Education
Ramanikrishna Mission Vivekananda Educational
and Research Institute (RMVERI)
Chimbasore, Tamil Nadu, India

Subhash Das
Professor
Department of Psychiatry
Government Medical College and Hospital (GMCH)
Chandigarh, India

Sukhant Jain
Professor
Department of Neonatology
Government Medical College and Hospital (GMCH)
Chandigarh, India

Sulata Aji Sankardas
Director
Special Education
Sankalp Learning Centre
Chennai, Tamil Nadu, India

Supri Palra
Associate Professor
Department of Psychiatry
All India Institute of Medical Sciences (AIIMS)
Bhubaneswar, Odisha, India

Chapter in Book
Pathan
2021-22

cover to be submitted

16

SECTION

Sociocultural Variables in the Field of Disability Rehabilitation

SECTION OUTLINE

64. Factors Responsible for Sense of Self-efficacy, Self-esteem, Self-confidence and Self-determination among Persons with Disabilities
65. Family Conflicts, Burden and Role of Care Givers Support Group
66. Learned Helplessness among Persons with Disabilities: Concept, Causes and Developing Self Defense Skills
67. Conversations on Sexuality: Intellectual and Developmental Disabilities
68. Issues and Concerns with Respect to Community Based Rehabilitation of Persons with Disabilities
69. Violence against Persons with Disabilities

Factors Responsible for Sense of Self-efficacy, Self-esteem, Self-confidence, and Self-determination among Persons with Disabilities

Mina K Khan, Sharif V Pathan, Wasim Ahmad

LEARNING OBJECTIVES

After going through this chapter, the learners will be able to:

- Understand the concept of self-efficacy, self-esteem, self-confidence, and self-determination in terms of disability
- Explore the factors responsible for sense of self-efficacy, self-esteem, self-confidence, and self-determination among persons with disabilities
- Understand promotion of self-efficacy, self-esteem, self-confidence, and self-determination among persons with disabilities

ABSTRACT

Disability is not only a medical issue but also a health concern. It mirrors the issues people face due to their connection with society and due to their physical constraints. People with disabilities remain a segregated part of society. They likewise experience different obstructions because of limitations of their participation. The 2001 Indian Census expresses that "characterizing and estimating disability is an unpredictable issue and it is difficult to convey these ideas during the registration procedure, in which just a restricted measure of addressing time is conceivable with a family unit for getting identified data on each person." The Census, in this way, utilized its own variant of disability types, arranged into five classes: (1) sight, (2) discourse, (3) hearing, (4) development, and (5) mental (Jenneman, 1998). This definition has been acknowledged by the legislature, both authoritatively and legitimately, and is subsequently utilized now. Individuals who feel incapable to perform typical undertakings due to various sorts of disabilities, physical or scholarly, may feel mentally feeble as well. They may have low self-esteem, low self-efficacy, low self-confidence, and low self-determination. Along these lines, it is especially important to discover the components which are viable for the improvement. Consequently, the point of this part is to distinguish these elements with the goal that a successful medication can be given to the handicapped persons to fortify them.

Keywords: Self-efficacy, Self-esteem, Self-confidence, Self-determination, Persons with Disabilities.

INTRODUCTION

The most widely recognized definition and grouping of disabilities within the Indian government was resolved with the order of the 1985 Persons with Disabilities (PWD) Act which expresses that an individual is considered to have a disability in the event that he/she endures "from at the very least 40% of any disability as affirmed by a clinical power" (PWD Act, 1995). Disability is viewed as visual deficiency, low vision, disease restored, hearing impairment, locomotor deficiency, mental impairment, or psychological maladjustment. In 1999, the National Trust Act for the government assistance of persons with autism, cerebral palsy, mental retardation, and multiple disabilities included two classes: (1) individuals with chemical imbalance and (2) individuals with numerous disabilities (Mayoux, 2007). This chapter manages the components answerable for sense of self-efficacy, self-esteem, self-confidence, and self-determination among persons with disabilities. Thus, it is important to understand the significance of disability and the said ideas first.

DISABILITY

A person with a disability is an individual who has a physical or mental debilitation that considerably confines at least one significant life activity. Be that as it may, the World Health Organization (WHO) brought forward another universal characterization framework, the International Classification of Functioning, Disability, and Health (ICF, 2001). The new framework is not just about individuals with generally recognized disabilities demonstratively arranged but pretty much about all individuals. It underscores utilitarian status over analyze for the end of qualifications, expressly or certainly, between well-being conditions that are "mental" or "physical." ICF centers around breaking down the connection between limit and execution.

The WHO characterizes disability comprehensively in conditions as a powerful relevant variable. The 2001 ICF gives a stage that underpins universal design as a global need for decreasing the experience of disability and upgrading everybody's understanding and execution. The ICF likewise

recognizes that the predominance of disability relates to social and financial status.

SOME COMMON FACTORS AFFECTING SENSE OF SELF-EFFICACY, SELF-ESTEEM, SELF-CONFIDENCE, AND SELF-DETERMINATION AMONG PERSONS WITH DISABILITIES

Self-image

People with physical disability have a distorted self-image as they do not fit in in the criteria of normality. They are always surrounded by negative feelings about their physicality. They have negative self-talks about themselves. They keep complaining about the loss to the God (e.g., Why me?).

Dependence on Others

Disabled people are dependent upon others for their day-to-day routine. They need assistance in their regular chores. They refuse help, thus being emotional about their condition, though family and friends offer assistance. This might hamper their opportunity to progress and being independent.

Physical Pain and Discomfort

Physical disability can create agony and inconvenience in an individual's life. Counterfeit appendages, prosthetics, and bulsters, if not kept or utilized appropriately, can lead to distress alongside limitations or deformities. As indicated by the American Academy of Pain Medicine, more than 1.5 billion individuals around the globe have ceaseless torment. It is the most widely recognized reason for long-haul disability in the United States, influencing around 110 million Americans. There are such huge numbers of sorts of torment and everyone encounters intermittent throbbing painfulness; however, a specific kind of agony, called psychogenic (torment that is not brought about by infection, injury, or nerve harm), is regularly connected with persons with disabilities. Early appraisal and fitting intercession for torment can upgrade the personal satisfaction for those with disabilities. Shockingly, these patients are less inclined to see medical service experts consistently or have their torment perceived and treated immediately, particularly on the off chance that they are nonverbal. They are likewise bound to endure interminable ailments and resulting sicknesses identified with some aspects of their disability. For example, those with cerebral palsy are probably going to have different musculoskeletal debilitations, which may require scope of movement and extending workout, driving this to waterway agony. In persons with restricted capacity to proceed on their own, infections, diseases, and different conditions may cause distress. Far more detestable, these patients are at expanded hazard for wounds, for example, damage or pressure barrier of skin, because of incontinence or rare position changes. Patients with EDs may harm themselves when in torment, for example, by hitting their head, growing themselves, or scarring body parts, especially the backs of the arms and

hands. One investigation recommends such conduct for moderate agony.

Side Effects of Treatment

Nearly 33% of more established individuals with disabilities are being administered elevated levels of some medicines which can adversely influence their well-being and personal satisfaction. An exploratory group from the Trinity College Dublin and Aston University in Britain (Children's Research Centre Trinity College, 2002) discovered that individuals with scholarly disability were regularly recommended medications portrayed as having anticholinergic action. These medications obstruct a key synapse called acetylcholine which is associated with passing messages between nerve cells. While this activity is fundamental now and again, it can prompt symptoms including disarray, memory debilitation, bladder issues, falls, expanded pulse, tension, and anxiety. The IDS-TILDA (Intellectual Disability Supplement to the Irish Longitudinal Study on Ageing) study, cited in the *British Journal of Psychiatry* found that about 30% of the individuals examined were taking significant levels of medications with anticholinergic action. Half of the individuals with scholarly disabilities in the investigation were taking medications with unequalled anticholinergic torment.

Phantom Pain (Amputee)

Ghost torment is the impression of torment due to a removed part or missing appendage. Ghost sensations may likewise happen after the removal of body parts other than the appendages. Specialists once accepted the fact that this perceptual torment was a mental issue, yet they currently perceive that these genuine sensations start in the spine and mind.

Social Taboo and Discrimination

People with any kind of disability are vulnerable to social stigma and discrimination. They have a different family perception about themselves and thus have a feeling of alienation and lack of confidence, as some people make fun of their disability and try to bully them, some underestimate their capabilities to live a normal life, and some show oversympathy; while doing that people forget that although these people have impairments, they are also human beings who are to be respected and valued.

Lack of Knowledge About Various Government Schemes for Disability

There are lot of government schemes, facilities, concessions, and reservations for people with disabilities in education, jobs, and other fields which can make their life easier by making them financially independent, but lack of knowledge about these things can make their life stagnant.

Rejection from Family and Loved Ones

As our society has its own criteria of normality, people rate each other on that basis, so whoever falls short of the criteria is automatically subject to rejection. They do not make friends

easily, it is hard for them to get a life partner, and if the person is not productive financially and socially even the family and loved ones may part ways from them.

Unemployment

Many a times, people with disability have difficulties getting a job, sometimes because of the physical or mental restrictions they have, sometimes because of their disability, or sometimes because of sheer ignorance of the employer (as discussed earlier, people underestimate disabled to live a normal life).

Adjustment Problems

People with disabilities have various adjustment problems. (1) Adjusting to restricted physical movements, (2) adjusting to daily routine, i.e., self-care, office work, (3) going out independently, (4) adjusting to new artificial limbs or crutches, wheelchair, (5) interacting with people, (6) adjusting to new self-image, (7) adjusting to relationships—old and new ones, (8) financial problems, (9) lack of support, etc.

Dealing with Grief

Sudden setbacks make you reorganize your life, when there is a disability due to any reason, be it accident, surgery, or any other disease: there are certain stages a person goes through to adjust with a sudden trauma or loss. Kubler and Ross have given some stages of grief (grief is a multifaceted response to loss) as follows: (1) shock and denial, i.e., it cannot happen to me; (2) anger, i.e., why me; (3) depression and detachment, i.e., helplessness and hopelessness; (4) bargaining, i.e., negotiation with higher authority (God), and (5) acceptance.

Deterioration in Condition due to Ignorance and Neglect

If proper care and support are not provided to the person with disability, he or she may be vulnerable to depression. Due to low self-esteem, lack of social support, and feeling of worthlessness, people lose interest in their lives and start ignoring their health, i.e., noncompliance to medicines or other therapies, neglecting diet and hygiene, and avoiding social interactions. All these factors may worsen their condition.

Sense of Helplessness, Hopelessness, Worthlessness, and Loneliness

These feelings are very common in people with disability as they are no longer able to live a normal healthy life; there are so many unwanted but inevitable changes they have to make in their life because of the physical or mental limitations. Dependency, need for assistance, changes in routine, movement restrictions, relationship issues due to disability, inability to cope with work, distorted self-image and self-esteem, people's changed attitude toward them, and feeling of a burden in a family give rise to helplessness, hopelessness, and loneliness, and as the condition is irreversible worthlessness occurs.

Self-pity

Emotional pain hurts more than physical pain. Physical injuries heal with medication but emotional pain needs time to heal. Emotional pain includes distorted self-image, financial crisis, relationship problems, or disappointment with self due to inability to perform the activities as before losing a job. All these things can give rise to self-pity and inferiority complex, leading to anxiety and depression, thus deteriorating the condition more.

Changes in Relationships: Personal and Professional

People with disabilities need a great amount of love, support, and care. Many times, due to psychological and physical problems, disabled people cannot perform a key role in their commitments, both personally and professionally, thus affecting their relationships with family as well as at workplace.

Stress for the Family

When it comes to disability and care, focus is on the patients; however, caregivers and family members also need to be taken into account as they also suffer physically, mentally, and financially along with the patient. Family and caregivers have to deal with the patients who sometimes become uncooperative, refusing to take medicines and help, being suspicious about family's intention, behaving stubborn, or being aggressive toward themselves and others. Such kind of patients can be stressful for the caregivers.

PROMOTING SELF-EFFICACY, SELF-ESTEEM, SELF-CONFIDENCE, AND SELF-DETERMINATION

Self-efficacy

Self-efficacy is the faith in one's capacity to impact occasions that influence one's life and power over the manner in which these occasions are experienced (Bandura, 1994a). The therapist Albert Bandura has characterized self-efficacy as one's confidence in his/her capacity (Bandura, 1996) to prevail in explicit circumstances or to achieve an assignment. One's feeling of self-efficacy can assume significance by way of one's methodological objectives, errands, and difficulties. He further discloses the four different ways to construct self-efficacy and how self-efficacy can be impacted and created and how it decidedly influences all features of human life and experience.

Building Self-efficacy

Mastery experiences

The principal wellspring of self-efficacy is through dominance encounters. Having an immediate encounter of authority to expand self-efficacy is an integral asset. Authority encounters could be comprehended by encountering the aftereffects of self-efficacy. The way to dominance is moving toward existence with committed endeavors and exploring different avenues regarding reasonable yet testing objectives. Recognizing the fulfillment of objectives that are accomplished is basic to dominance. Simple

accomplishment with little exertion can prompt us in respect for outcomes which can, thus, make us effectively debilitated by disappointment (Bandura, 2008). Encountering disappointment is significant so we can construct flexibility to it. Flexibility is the capacity to skip in or from misfortune. This is finished by regarding each disappointment as a learning opportunity and an opportunity to arrive at the skill with an alternate methodology.

Social modeling

Social modeling is a vicarious experience and the second wellspring of self-efficacy originates from our perception of individuals around us, particularly individuals we consider as our good examples. This implies picking good examples that can show their self-efficacy. Watching the individuals who utilize this in their lives and have arrived at their objectives regardless of difficulty can give extraordinary inspiration. Seeing individuals like ourselves prevail by their supported exertion raises our convictions that we also have the abilities to ace the exercises required for progress.

Social persuasion

Influence is a type of social impact. Our considerations, practices, and activities are impacted by others around us, regardless of whether we are passively watching their conduct or effectively conforming to them. This is like with "finding the correct guide." Although social demonstration alludes to the perception of a good example, social influence is tied with having others straightforwardly impact one's self-efficacy by giving chances in authority encounters in a protected and intentional way. Being convinced that we have the capacities to ace certain exercises implies that we are bound to invest the exertion and support when issues emerge.

Conditions of physiology

Our feelings, mindsets, and physical state can impact our estimation of self-efficacy. In other words, self-efficacy can be decided by the present enthusiastic state. For instance, depression can lower the level of confidence in our abilities while positive feelings can boost our confidence. Positive and negative influences impact one's feeling of self-efficacy.

Imaginal experiences

The psychologist James Maddux (2004) has proposed a fifth course to self-efficacy through "Imaginal Experiences," the craft of envisioning yourself carrying on viably or effectively in a given circumstance. These Imaginal Experiences are particularly powerful.

How Self-efficacy Influences the Person

Albert Bandura has given the clarification that how much somebody accepts their claim self-efficacy impacts their cognitive, motivational, emotional, and choice of working.

Cognitive

The perspectives or figuring example can impact the cognitive working in an individual. Thinking in hopeful or negative manners can continuously impact the working.

Motivational

Self-efficacy means believing in the value of motivation to influence any outcome. If someone does not feel driven to alter an event, they are less likely to exert effort toward producing a particular outcome particularly in the face of obstacles. To do so would be perceived as a waste of energy (Bandura, 1990b).

Emotional

The conditions of physiology or our mindsets and emotions impact self-efficacy and they work backward also. A solid feeling of self-efficacy implies that it is entirely expected to feel debilitated and on edge at the hour of disappointment. However, one's capacity to "bounce back" can impact the result of an encounter. This is called emotional strength. At the point when we discover that we are not helpless before our physiological states, we become less defenseless to emotional responses. We are then ready to become skilled in our self-efficacy to manage emotional difficulties. This identifies with the idea of emotional knowledge.

Decisional

Self-efficacy implies that there is a decision involved when it comes to how we decide to encounter our circumstances. By utilizing self-efficacy, one can pick the conditions that are most appropriate for his/her development.

Self-esteem

Self-esteem can be characterized as a person's judgment of his or her self-worth (Rosenberg, 1965). Self-esteem is generally considered the evaluative component of the self-concept, a broader representation of the self that includes cognitive and behavioral aspects as well as evaluative or affective ones (Blascovich and Tomaka, 1991). While the development is regularly used to allude to a worldwide feeling of self-worth, smaller ideas, for example, self-confidence or body esteem, are utilized to suggest a feeling of self-esteem in increasingly explicit spaces. It is likewise broadly expected that self-esteem works as a characteristic, that is, it is steady across time within people. Self-esteem is a very well-known development within brain research and has been adopted with, for all intents and purposes, other mental ideas or areas, including character (e.g., bashfulness), social (e.g., task exertion), cognitive (e.g., attribution inclination), and clinical (e.g., tension and sadness) ideas.

The picture one has around himself/herself as a youngster often influences how he/she feels around himself/herself as a grown up. Scholarly difficulties may prompt low self-esteem, withdrawal, and conduct issues (Kemp and Segal, 1998). Young people with learning trouble experience difficulty communicating their sentiments, quieting themselves down, and perusing nonverbal signals which can prompt trouble in the home and with their companions. For the most part, ahead of schedule, kindergarten kids with learning disability are sufficiently brilliant to make sense of the fact that their companions can perceive letters and play with images effectively and they cannot (Rathenberg, 2012).

As per Harter, two factors play a significant role in the development and upkeep of self-esteem in kids and youths: (1) saw ability in zones of significance and (2) experience of social help (Harter, 1999). Areas of saw ability not just directly affect self-esteem, yet in addition impact endorsement and backing of guardians and companions. That is, acceptable scholarly ability and social direct inspire endorsement and backing of guardians, while great physical appearance, connections to peers, and athletic skill bring about endorsement and backing of companions (Harter, 1999). Numerous youngsters and teenagers keep a positive perspective about themselves by making progress in spaces of apparent fitness (Crocker and Park, 2002).

Self-confidence

'Confidence' originates from the Latin word *fidere*, signifying "to trust." To act naturally is to trust oneself and one's capacity or inclination to connect effectively with the challenges. A self-certain individual is constantly prepared to meet people's high expectations, hold onto openings, manage troublesome circumstances, and assume liability in various circumstances.

To improve self-confidence, help can be offered by the emotionally supportive network that is empowering and centers around the positive.

Self-sure individuals consistently put confidence in their capacities and possibilities (Maddux, 2009), which is a hard activity if an individual truly cannot do certain things. It implies that crippled individuals are not self-certain. Enormous enhancements in personal satisfaction, self-esteem, work prospects, offices, and general treatment would all be able to put back debilitated individuals on track who had earlier faith in themselves.

Self-determination

The conceptualization and meaning of self-determination fluctuate as per its theoretical directions. The self-determination theory (SDT) proposed by Deci and Ryan (2000), for instance, centers around the motivational part of self-determination and the job of self-decided inspiration and autonomy (Chirkov, 2009). Self-determination alludes to volitional activities taken by individuals dependent on their own will as a mental build, and self-decided conduct originates from deliberate, cognitive decision, and choice (Nora et al., 2011). Self-determination is characterized as the ability to pick decisions and to have those executed (Deci and Ryan, 1995).

There have been several researches conducted in India (Alimad and Jhressakuty, 2012; 2018; 2020, Alimad, 2015) in the last decade that report the self-determination of persons with intellectual disabilities. Another study (Vashistha, Nazki, and Ahmad, 2012) from India reports that higher the self-concept better the quality of life of persons with intellectual disability.

Factors Contributing to the Development of Self-determination

In the field of a custom curriculum with disabilities, scientists center more around the development of cognitive, social,

and conduct segments which are fundamental as personal attributes for self-decided conduct (Weinstein, 2005); for instance, they allude self-decided conduct as "volitional activities that empower one to go about as the essential causal specialist in one's life and to keep up or improve one's personal satisfaction." Self-determination is characterized as abilities, information, and convictions, which encourage objective-guided, self-controlled, and autonomous conduct (Field et al., 1998).

With regard to constructive development faced to face, self-determination is characterized as "the capacity to have an independent mind and to make a move reliable with that idea" (Catalano et al., 2004). Self-determination of individuals is cultivated through constructive development programs, which focus on advancing autonomy, autonomous reasoning, self-support, strengthening of individuals, and their capacity to live as per qualities and standards. Such conceptualization is in accordance with the use of positive brain research which stresses on encouraging human qualities (Seligman and Csikszentmihalyi, 2000).

To put it plainly, individuals who are self-decided are self-started, self-coordinated, and get things going in their lives. Self-determination is about the capability of individuals in participating in volitional conduct and their autonomy in settling on decisions and choices, which are sustained in strong social conditions.

The troubles fundamental in the new methodologies are numerous and testing. It is fundamental that when the disabled inquire about precisely mirrors the points of view of individuals with disabilities and stays concentrated on the issues that are of most prominent significance to them. There has been a lot of analyses about research completed with kids with disabilities regarding their points (not often kid-focused), as these are not rights based and arrangement of supporting interest is clearly absent in the explanation procedure.

CONCLUSION

Among the numerous factors influencing disabilities, likely the most significant are the convictions, mentalities, and practices encompassing an individual with a disability. In this manner, family and guardians have the prime duty to take care of the impaired individual. Solid consolation and help should be given to individuals with disability. Disability studies and research have made extraordinary steps since the mid-1990s. Despite the fact that there are numerous challenges connected with disability, there should be more research on factors related to disability.

TOP TAKEAWAYS

- The attitude of family members and professionals needs to change.
- Stigmatization and discrimination must be prevented.
- A strong support system is needed for encouraging active participation.
- Being different is an opportunity to be noticed.
- The reality of accidents is tangible in all lives, but having disability makes one more aware of it.

- Disability can happen to anyone. The wisdom here is to never forget that we all are imperfect physical or human beings.
- A little sensitivity goes a long way! There should be use of proper words or correct ways to refer to people with disabilities.
- Persons with physical/mental disability should be treated as an individual rather than as a victim.

EXERCISES/QUESTIONS

1. What are the factors responsible for developing self-esteem?
2. Explain the factors which contribute to the development of self-confidence.
3. How would you promote self-confidence among persons with disabilities?
4. List the ways to promote self-determination among persons with disabilities.
5. How do physical pain and discomfort affect self-efficacy, self-esteem, self-confidence, and self-determination among persons with disabilities?

REFERENCES

1. Ahmad, W. (2015). Perception of special educators on self-determination among individuals with intellectual disability. *Journal of Disability and Impairment*, 29 (2), 149-154.
2. Ahmad, W., and Thressiakutty, A. T. (2012). Developing self-determination through audio visuals among individuals with Intellectual Disability. *Journal of Disability Management and Special Education*, 2 (1), 52-63.
3. Ahmad, W., and Thressiakutty, A.T. (2018). Effect of teacher's training on enhancing self-determination among individuals with intellectual disability. *Indian Journal of Social Psychiatry*, 34 (1), 16-20.
4. Ahmad, W., and Thressiakutty, A. T. (2020). Developing concepts of transition planning and self-determination among special educators for their students with intellectual disability. *Devil Psychology Journal*, 23 (2), 391-397.
5. Bandura, A. (1994). a) Social cognitive theory of personality. <https://www.uky.edu/~euser2/Bandura/Bandura1994HP.pdf> retrieved on June 5th, 2021.
6. Bandura, A. (1994b). Self-efficacy. In B. J. Cserna (Ed.) *Encyclopedia of psychology* (2nd ed., Vol. 3, pp. 368-389). New York, NY: Wiley.
7. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The Exercise of Control. New York: Wm. Freeman and Company. Emory University, Division of Educational Studies, Information on Self-Efficacy: A Community of Scholars. [online]. Available from <http://www.des.emory.edu/inf/self-efficacy.html> [Accessed February, 2021].
8. Bandura, A. (2008). Self-efficacy for Agents. *Positive Psychology*. <https://positivepsychology.com/bandura-self-efficacy/> retrieved on June 5th, 2021.
9. Blascovich, J., & Tomaka, J. (1991). Measures of self-esteem. In J. P. Robinson, P. R. Shaver & L. S. Wrightsman (Eds.) *Measures of personality and social psychological attitudes*, Volume I. San Diego, CA: Academic Press.
10. Catalano, R. F., Berglund, M. F., Ryan, P. A. M., Lonczak, M. S., and Hawkins, J. D. (2004). Positive youth development in the United States: research findings on evaluations of positive youth development programs. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 551, 98-124.
11. Children's Research Centre-Trinity College (2002). Notes on Ethical issues in research with children. (Unpublished)
12. Chirkov, V. I. (2009). A cross-cultural analysis of autonomy in education: a self-determination theory Perspective. *Theory and Research in Education*, 7 (2), 253-262.
13. Crocker, J., and Park, J. E. (2000). An invitation to wellness with Infotrac: making healthy choices. *Learning Disability Quarterly*, 25 (1), 79.
14. Deck, E. L. and Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. New York: Plenum.
15. Deck, E. L., and Ryan, R. M. (2000). The what and why of goal pursuits, human needs and the self-determination of behaviour. *Psychological Inquiry*, 11 (4), 217-268.
16. Festerman, D. M. (1994). Empowerment Evaluation. *American Journal of Evaluation*, 15 (1), 1-15.
17. Fickel, S., Marten, J., Miller, E., Ward, M., and Wehmeyer, M. (1998). *A Practical Guide for Teaching Self-Determination*. Reston, VA: Council for Exceptional Children.
18. Harter, S. (1999). Social, emotional, and personality development. *Handbook of Child Psychology*. New York: Wiley, pp. 515-514.
19. International Classification of Functioning, Disability, and Health: ICF. (2001). Geneva: World Health Organization.
20. Kemp, G., and Segal, J. (1998). Helping your kids cope with the effects of separation and divorce. Available from http://www.helpguide.org/mental/children_divorce.htm [Accessed February, 2021].
21. Kumar, R., Ahmad, W. (2021). Self-concept among teacher trainees of BEEd general and special education. *Indian Journal of Positive Psychology*, 12 (1), 96-98.
22. Maddux, J. E. (2009). Self-efficacy: the power of believing you can do it. C. F. Snyder, S. J. Lopez (Eds.). *Handbook of Positive Psychology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 277-287.
23. Mayoux, L. (2001). Tackling the downsides of social capital: women's empowerment and micro finance in Cameroon. *Development and Change*, 32, 435-464.
24. Nats, L., Sorek, S., Feirak, L., and Wehmeyer, M. L. (2011). A multivariate analysis of the self-determination of adolescents. *Journal of Happiness Studies*, 12, 245-266.
25. PWD Act (1995). The Persons with Disabilities (Equal Opportunities, protection of Rights and Full Participation) Act. [online]. Available from <https://legislative.gov.in/actsofpallamentfromtheyear/persons-disabilities-equal-opportunities-protection-rights-and-full> [Accessed March, 2021].
26. Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
27. Rosenberg, S. (2019). Playing with self-esteem: The importance of social skills. Available from: <https://www.socialskills.org/blog/139293-playing-with-self-esteem-the-importance-of-social-skills> [Accessed June 2021].
28. Seligman, M. E., and Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: an introduction. *The American Psychologist*, 55 (1), 5-14.
29. Vashishta, N., Nagi, and Ahmad, W. (2020). Self-concept among adults with intellectual disability in relation to quality of life. *International Journal of Indian Psychology*, 8 (2), 124-136. DOI:10.0104/20100003, DOI:10.25215/08021040.
30. Wehmeyer, M. L. (2005). Self-determination and individuals with severe disabilities: re-examining meanings and misinterpretations. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 30 (3), 113-120.

FURTHER READING

1. Mental Health. (2001). *New Understanding*. New Hyde, World Health Report. Geneva: World Health Organization.
2. Shakespeare, T., and Watson, N. (2008). The social model of disability: an outdated ideology? In: S. N. Bormett, B. M. Altman (eds). *Exploring Theories and Expanding Methodologies: Where We Are and Where We Need to Go. Research in Social Science and Disability*, Volume 2. Amsterdam, London: JAI, pp. 9-28.
3. Snyder, C. R., and Lopez, S. J. (2006). *Positive Psychology: The Science and Practical Exploration of Human Strengths*. Thousand Oaks, CA: Sage Pub.

**Research Methodology Of Higher Education
System In India During Covid 19 Pandemic
Lockdown Situation**

**Editors : Dr. Seema Nahid,
Dr. Pranjit kumar Bhuyan,
Dr. Sangappa V. Mamanshetty**

ISBN - 978-93-92464-16-4

Prabhakar Publication
304, Wing-C, Shidhivinayk Apartment,
Surtmil Road, Latur
Mob. 8600881127, 8149153018

Copyright © Authors 2022

First Editon : May 2022

Offset : Arty Offset, Latur

Front Page Design : Vira Gulve

Price : Rs. 380/-

Note : All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and the Author.

INDEX

1. Promoting Universal Design for Learning for All Students in an Inclusive Classroom Settings / 1
Fr. Baiju Thomas
2. Representation of Community and Self in Ernest Hemingway's The Old Man and the Sea / 10
Dr. Arpita Bhowmick
३. डॉ. अण्णङ्कुर और मावसंवाद का वर्तमान परिपेक्ष्य में एक मूल्यांकन / १४
डॉ. वृन्नेन्द्र सिंह बोस
4. Use of Web 2.0 Technology in Library and Information Science / 22
Dr. Bhagwan R. Dake
5. Make in India : Challenges & Opportunities / 26
Dr. Santosh Nivrutti Ghongade
6. ENGLISH LANGUAGE TEACHING THROUGH MICRO – TEACHING METHODS: TO CREATE NEW LEARNING STRATEGIES / 32
Goshika Srikanth
7. WOMEN EMPOWERMENT AND SENSITIZATION WITH SPECIAL REFERENCE TO PROCESS OF CHANGE IN ATTITUDES ABOUT WOMEN / 38
Ms.Daksha H.Halkare
8. E-LEARNING AND CHANGING ROLES OF ACADEMIC LIBRARIES / 40
Dr. Vijay P.Jadhao
९. संशोधनातील ग्रंथालयाचे स्थान / ४५
दया मनुज जेठे
10. “THE DIGITAL QUEEN”-DIGITIZATION INFLUENCE TO WOMEN CONSUMER AND GROWING THEIR POWER IN E-BANKING AND OTHER DIGITAL FINANCIAL SERVICES / 49
Anshu Kesharwani
11. Implementation of Collaborative Learning Approach in Teaching-Learning Pedagogy of Social Sciences / 62
DR. ELISHA KOLLURI
12. IMPORTANCE OF NUTRITION AND HYGIENE IN SPORTS / 70
Dr. JAYAWANT MANE
13. ONTOLOGICAL NATURALISM AND METHODOLOGICAL NATURALISM: A PHILOSOPHICAL APPROACH / 77
Sreyasi Mitra
14. INDIAN POLITICAL SCIENCE / 84
Dr. Rajyohogum M. Nadaf
15. Features of Pastoralism in The Rituals of Myasabeda Tribe / 88
Dr. NAGESHA M
16. A critical study on sports facilities and sports excellence with special

34. SIGNIFICANCE OF EDUCATION IN POLITICS / 194
* Mrs. Surekha K. Kamble, ** Mr. Pavankumar J.K.
35. Management of Academic Library Sources and Services During COVID-19 Pandemic Situation / 200
Mr. Milin B. Bhongle
36. Remote Learning with Google Classroom : An Overview / 206
Suchita, Research Scholar
37. Role of Artificial Intelligence in various Managements Libraries / 211
Prof Lohakare Rohidas Sadashiv
38. Academic Digital Libraries in India for Higher Education System in India / 216
Mr. Kishor M. Waghmare
39. BLOCK AND GRAFT COPOLYMERS / 221
Dr. Pranjit Kumar Bhuyan
40. To study the effect of reaction conditions on the thermal polymerization of vinyl monomers initiated by 1,1,2,2- tetraphenyl ethane diol / 227
Pranjit Kumar Bhuyan
41. IMPORTANCE OF WOMEN IN AGRICULTURE SECTOR IN INDIA / 227
Dr. Sangappa V. Mannarshetty
42. सोशल मिडिया कि वैश्विक - व्याप्ति / 241
डा. डॉ. नारायण बागुल
43. پرچم چاندنیات اور شخصیت / 245
- Dr. Seema Nahid
44. احمد ندیم قاسمی / 250
..... اعلیٰ اعلیٰ اور نہ جانتے فتنے
- Dr. Mohd Danish Gani
45. "تبیہی تہذیبی روایات میں نئی افہام کر رہا" / 225
- M. Aman Pandit
46. علی ہواز پدی کی تخلیقات / 260
- Khan Abulussamad Zilladar
47. "بچوں کے مانی اور ان کے مانی" / 265
- Dr. Shaikh Imran
48. وکن میں اردو نعت گوئی / 269
- Shahid Ali Suleman Shaikh
49. جدید اردو میں زندگی و شہرت اولیٰ "پیشوا" انجانی قلم (آوازِ سخن) / 274
- Tabassum Mumtaz Hussain
50. اردو شاعری --- نئی نئی آنکلی کے تہ نظریں / 280
- Mohammad Asrar

حق مادیہ کی ملک مادیہ۔ یہ کہ دو عبارت کہا جاتے ہیں "اباح عمری کے ذریعے آسانی سے قرہائی ہے۔ کتاب میں کسی مادی کے تین الفاظ، کبریا اور سب کے مختلف نظریات۔ نفس اور مادی کتاب میں کی شاعری۔ اخیر کے متعلق اہم اور مادی مادیات میں ہوتی ہے۔ کبریا اور مادی کے لیے ہے مادی مادی ہے۔ عقل یا قرہائی

"نور و نور" اور "مادی" میں سے عقلی مادی کو پہلے ہیٹھ لکھ کر تین الفاظ میں پیرا مال سے
 ہیٹھ لکھتی اور "مادی" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔
 ہیٹھ لکھتی ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔
 "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔
 "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔

"عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔
 "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔
 "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔ "عقل" اور "مادی" میں سے ہے۔

Dr. Shaikh Imran

Asst. Prof. Urdu

V.N. Govt. Institute of Arts And Social Sciences, Nagpur (M.S.) 440001

shaikhimranvas@gmail.com

Mobile: 9021986604

اردو نگار میں حیدرآبادی عوامین کا حصہ

مترجم

محمد وحید الدین

اسٹنٹ پروفیسر اردو

گورنمنٹ ڈگری کالج برائے عوامین، ٹائپلی، حیدرآباد

Urdu Fiction Nigari Mein Hyderabad

Khawateen ka Hissa

Compiled By

Mohd Waheeduddin

Mobile : 9885059195

Year of Edition 2020

ISBN 978-93-5416-855-0

Price Rs 300/-

اردو نگرانی میں حیدرآبادی خواتین کا حصہ	: نام کتاب
محمد وحید الدین	: مرتب
مکان نمبر 19-4-321/3/G، کشن باغ، حیدرآباد-64	: پتہ
2020ء	: سن اشاعت
500	: تعداد
300 روپے	: قیمت
184	: صفحات
ایوا لہاس	: کمپیوٹرنگ
ہولی کراس پرنٹرز، حیدرآباد	: مطبع

Compiled & Published By

Mohd Waheeduddin

19-4-321/3/G, Kishan Bagh, Hyderabad - 64

Mobile No : 9885059195

فہرست

4	اردو نگرانی میں
7	جیلانی ہائیڈرو پلانٹ میں خواتین کا حصہ
14	اردو نگرانی میں خواتین
21	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
28	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
38	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
48	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
57	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
62	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
66	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
75	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
87	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
91	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
104	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
114	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
120	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
129	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
143	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
151	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
157	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
164	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ
171	اردو نگرانی میں خواتین کا حصہ

ان کی تحریریں قارئین پر اثر کرتی ہیں۔ انداز تحریر نہایت ہی سہل ہوتا ہے۔ سارا اچھا آپ جتنی کہتے ہوئے ڈاکٹر کے الفاظ کو اس طرح نقل کرتی ہے۔ جس سے ہم اندازہ لگا سکتے ہیں کہ مصنف کی روز مرہ زندگی بھی تقویٰ و پرہیزگاری کی حامل ہے۔

”آپ یہ خیال نہ کیجئے کہ آپ کا رہنا میرے لئے دوجہ ہے۔ آپ کی وجہ سے میرے اخراجات میں اضافہ ہو گیا ہے۔ جو مجھے گراں گزور رہا ہے۔ نہیں ہرگز نہیں! جو کچھ کہہ رہا ہوں یقین جالیجے آپ کی بھلائی کے لئے۔ دینا میں آپ مجرور زندگی کب تک بسر کریں گی؟ عورت کے لئے شوہر ایک نعمت ہے اور مرد کے لئے ٹیکس لی بی کا ملنا جنت ہے۔“

یہ کہنا ہے جانہ ہوگا کہ بیسویں صدی کی ابتداء میں تنگ صغریٰ سے بالراست طور پر لڑائی پڑی احمد کے اصلاحی اسلوب کو دکن کی عورتوں کے لئے استعمال کیا اور وہ کامیاب بھی رہیں۔ ان کی لائمی خدمات قابل تحسین و ستائش ہیں۔

(شعبہ ادب) کو سنت راکا ٹیک گورنمنٹ انسٹیٹیوٹ آف آرٹس اینڈ سائنسز ملتان میں پڑھا۔

جیلانی بانو کے افسانوں میں انسانی نفسیات

انسان نگار و ناول نگار جیلانی بانو اپنے مخصوص اور انفرادی اسلوب نگارش کے لئے معروف ہیں۔ حیدرآباد سے تعلق ہونے کے سبب ان کی بیشتر کہانوں میں حیدرآبادی تہذیب و ثقافت کے اثرات نمایاں ہیں۔ ان کے والد مشہور شاعر حیرت بدایونی تھے۔ اس دور کے ادباء و شعراء سجاد ظہیر، فتح محمد علی الدین، جگر مراد آبادی، کرشن چندر اور مجروح سلطان پوری وغیرہ ان کے والد سے ملنے آ کر تے تھے۔ ان کے گھر کے ادبی ماحول نے ان کے ذوق کی آبیاری کی اور ان کی شخصیت کی نشو و نما میں اہم کردار ادا کیا۔ ان کا مطالعہ وسیع اور مشاہدہ حقیقی تھا۔ انہوں نے سعادت حسن منٹو، عصمت چغتائی، پیدی، قرۃ العین حیدر، احمد عظیم قاسمی، میر تقی میر، غالب، اقبال، فیض احمد فیض، مجاز وغیرہ کے علاوہ غیر ملکی ادب میں سیکسم گورکی، جی جوف، مویساں وغیرہ کی تصنیفات کا بالا دستیاب مطالعہ کیا اور اس سے بھرپور استفادہ کیا۔ ان ادیبوں کی تخلیقات کے مطالعے نے ان کی صلاحیتوں کو جانچنے اور نگر نظر میں وسعت پیدا کی۔

1952ء میں انہوں نے اپنی پہلی کہانی ”ایک نظر اور بھی“ لکھی لیکن انہیں شہرت ان کے افسانے ”سہ ماہی“ سے ملی۔ کہانیوں کے پہلے مجموعے کا نام تھا ”روحانی کا جنازہ“ اور ان کا پہلا ناول تھا ”ایوان غزل“۔ جیلانی بانو کا پہلا افسانوی مجموعہ ”روحانی کا جنازہ“ 1958ء میں نیا دار لاء پور سے شائع ہوا۔ اس میں کل پندرہ افسانے

شامل ہیں: موسم کی مرہم، لاریم لینڈ، مہلی کی کڑیا، دھوواہی، بھنورا اور چرائی، بچوں کی دوائے، فصل بگی، جوا دالی، پھکار، بہاروں کے سج، ایکہ، انار، چھبیا، نئی عورت، آگ اور پھول، چھٹ، روٹنی کے مینار۔

ایک انسان نگہ رانسانی نفسیات کو جتنی بار دیکھتا ہے جائیج اور پھر کہہ سکتا ہے اور اس پر یقیناً مجبور حاصل کرتا ہے وہ اتفاقی کامیاب انسان نہ لگتا ہوتا ہے۔ جیلانی بانو کے افسانوں کے مطالعے سے یہ بات بخوبی عیاں ہے کہ انسانی نفسیات پر انہیں قدرت حاصل ہے یہی وجہ ہے کہ ان کا شمار اردو کی کامیاب اور صرف اول کی انسان نگاروں میں ہوتا ہے۔ جیلانی بانو نے اپنے افسانوں میں نہ صرف طرز معاشرت اور مگر پورے زندگی کو کامیابی سے خوش کیا ہے بلکہ کرداروں کی سوچ کو تاریک کھٹ پہنچانے میں بھی کامیاب رہی ہیں۔ انہوں نے بہت ہی آسان اور عام انجم زبان استعمال کی ہے جو کرداروں کے احساسات کی صحیح ترجمانی کرتی ہے۔ جیلانی بانو نے نہ صرف عورتوں کے مگر پورے مسائل کی عکاسی اپنے افسانوں میں کی ہے بلکہ وہ ان کی بھی محدود بلکہ طرفدار بھی نظر آتی ہیں۔ محاشرے کے غریب طبقے کو انہوں نے اپنی توجہ کا مرکز بنایا ہے۔ ان کے دیگر افسانوں کے نام ہیں: جوائے موسم کی مرہم، چھپڑے، پیارا گھر، یہ سحر کا کدہ، اپنے مرنے کا دکھ، Still Life، جنت کی تلاش، اسکوڑ والا، ایک دن کیا ہوا، ایک دوست کی ضرورت ہے، بات بھولوں کی، پتھر کا شہزادہ، گزریا کا گھر و طیر۔ موضوعی اعتبار سے بھی ان کے افسانوں میں قدرت ہے۔ ان کے افسانے ”جوائے“ کا موضوع منفرد ہے۔ جس میں جیلانی بانو نے ایک چالو کردار کو مرکزی کردار بنا کر اس کے ویلے سے ”انسانی نفسیات“ کو پیش کیا ہے۔

چند جملے لکھو:

”مجھے شک ہوئے گا۔۔۔ جو انے کسی انساں کی روح آ

رہی ہے۔ وہ دھیرے دھیرے انسانوں جیسا بن رہا ہے۔ اگر
 سچ سچ ایسا ہو گیا تو۔۔۔۔۔ کسی ذہن میں کھینک دیے
 جائے گے۔۔۔۔۔ اخبار پڑھتے پڑھتے مجھے اونگھ آنے لگی۔ میں
 کھانے کی میز کے نیچے پڑا روی کی مار سے کرا رہا تھا۔۔۔۔۔
 میرے گلے میں ایک زنجیر پڑی تھی جسے جولانے ٹھیکٹ رہا
 تھا۔۔۔۔۔ کیسی بے دروی سے ٹھیکٹے ہوا ہے۔۔۔۔۔؟ ”رہا
 جولانے سے کہہ رہی تھی۔۔۔۔۔ آؤ۔۔۔۔۔ میری گود میں
 آؤ۔۔۔۔۔ میں کو کر رہا کی گود میں جا بیٹھا۔۔۔۔۔

اور جب رہا نے اپنا محبت بکرا ہاتھ میرے بالوں پر پھیرا تو میری آنکھوں میں

— ५ —

جائے کون رو رہا تھا۔۔۔۔۔ عیسیٰ۔۔۔۔۔

١٠٠

انسان اکثر اپنی آرزوؤں کی تکمیل کے خواب دیکھتا ہے مگر جب وہ حقیقت کا روپ لیتے ہیں تب جس کڑوی سچائی اور حقیقت سے اس کا سامنا ہوتا ہے۔ اس کا وہ تصور بھی نہیں کر سکتا، ایسے حالات کی منظر کشی اس انسان نے جس بڑی مہارت سے کی گئی ہے۔ یہ متوسط طبقے کے ایک فرد، ایک ناکام برسرِ مین کی کہانی ہے۔ اس نے شادی اپنی مرضی سے کی تھی۔ ایک بیٹے اور بیٹی پر مشتمل ایک چھوٹا سا پرچار ہے۔ اس نے جس لڑکی سے محبت کی تھی وہ اب اس کی بھوئی ہے، جو کبھی اس سے محبت سے پیش نہیں آتی۔ بچے کبھی اس باپ سے خوش نہیں ہیں۔ گھر کے افراد اپنے پالتو کتے جو بے کی فکر کرتے ہیں اور اس سے محبت بھی لیکن وہ انسان جو ان سب کی کفالت کرتا ہے۔ اس سے انہیں کوئی سروکار نہیں، وہ اپنی اس کی ضرورتوں کا خیال ہے اور نہ اس سے کوئی ہمدردی۔ اس شخص کی

”میں نے تمہیں پانے کے لیے بہت سی ٹھوکریں کھائیں مگر تمہارے چھوٹے سے پیالے اتنی بلندی پر پہنچ گئی کہ جب تیرا ہاں

پہنچے میں سرسب میں ٹپکی گئی۔“

محبت کی چاہ میں ٹپکی اور فریب کھاتی قدیرہ نے اپنے ماسٹر سے محبت کی جس کی کمی نہ ملے اسے دھوکا دیا تھا۔ محفل غریب کی وجہ سے اسے ٹھکرایا تھا۔ ایک مجبور عورت کے احساسات کا درد مندرچریل اقتباس سے ظاہر ہے:

”کوئی مرد ماسوں نہیں ہوتا۔ ماسٹر نہیں ہوتا، شریف نہیں کہیند

ہوتا ہے۔ جو عورت سے سب کچھ لینے کے بعد بھی اسے جھٹلا

تے آنسوؤں کے علاوہ کچھ نہیں دے سکتا۔“

عورت ہمیشہ ہی مرد کے ظلم و جبر اور فریب کا شکار ہوتی رہی ہے۔ معمولی سی ہمدردی کو محبت سمجھ کر اپنا سب کچھ قربان کر دینے کا جذبہ رکھتی ہے جسے سراسر مہارت کہا جاسکتا ہے۔ اس مہارت کے نتیجے میں اسے جو تجربات حاصل ہوتے ہیں اس سے آگاہی کے باوجود وہ مگر سے وہی سب کچھ دہرائی ہے۔ دوبارہ کسی مرد پر یقین دوبارہ دھوکا پھر وہی سب کچھ۔

افسانہ ”موسم کی سرخ“ میں قدیرہ کا کردار بھی ایسا ہی ہے۔ وہ ایک معمولی شکل و صورت کی متوسط طبقے کی لڑکی ہے۔ وہ اپنے والدین کی گیارہویں یا بارہویں اولاد تھی اور اس پر یہ لڑکی تھی۔ بچپن سے ہی اسے کسی کی محبت نصیب نہ ہوئی نہ والدین کی نہ ہی بھائی بہنوں کی۔ محبت پانے کے لیے وہ اپنے والد کے ٹکڑوں پر پلنے والے لڑکے ریاض سے محبت کر لیتی ہے۔ قدیرہ کے والد کی فراموشی سے ریاض ڈر جاتا ہے اور قدیرہ کو دھوکا دے کر چلا جاتا ہے۔ اس کے بعد قدیرہ کو اپنے ماسٹر سے محبت ہو جاتی ہے۔ ماسٹر کی محبوبہ نے اسے دھوکا دیا تھا۔ اپنی محبوبہ کی یہ کہانی قدیرہ کو سنا کر وہ اس کی ہمدردی حاصل

کھنکھن بھری زندگی کو نہایت فنکارانہ انداز سے جیلائی بانو نے افسانہ ”جودینے“ میں پیش کیا ہے۔

افسانہ ”موسم کی سرخ“ سے جیلائی بانو کو شہرت ملی۔ یہ افسانہ ۱۹۵۵ء میں لاہور (پاکستان) کے ”ادب لطیف“ کے سالانہ سلسلے شائع ہوا تھا۔ اس افسانے کے چند جملے ذیل میں دیے جا رہے ہیں جو لڑکی کے پیدا ہونے پر کہے گئے ہیں:

”اوپر، اوپر کی ہے تو کیا ہوا نصیب اچھے ہوں۔ لڑکے کو کون سا

فیض پہنچاتے ہیں۔ ماں باپ کی موت پر آنسو بہانے والی بنیں

ہی تو ہوتی ہے۔“

”اور اپنی موت کے نوحہ کر کے پیدا ہوتے ہی کسی نے تمہیں

خوش آمدید نہ کہا۔“

خود ار انسان معاشرے میں زیادہ بدنام اور بد مزاج کہلاتا ہے۔ اس کہانی کے مرکزی کردار لکھی خودداری کی سزائیں ملی کہ جلد قتل سے جال، بد مزاج، بد صورت اور مغرور کہا جانے لگا۔ ظاہری طور پر تو کوئی خود کو پاکیزہ ہی ثابت کرتا ہے لیکن حقیقت میں پاک وہ ہوتا ہے جس کا باطن پاک ہو۔ دینا چاہا ہے۔ جس طرح سے جاتی ہو لیکن وہ خوددار ہو اور حقانیت کو قبول کرتا ہو۔ گناہ کبیرہ تو نہیں کیا تھا قدیرہ نے پھر بھی اس کے یہ الفاظ اسے تصور دار نہ ہو کر بھی تصور وار ٹھہرانے کے لیے کافی ہیں۔ لڑکی کی زندگی موسم کی طرح ہی ہوتی ہے۔ زردی پش اس کی زندگی کو گھلا دیتی ہے۔ قدیرہ کے الفاظ ملاحظہ کیجئے:

”احمد بھائی! میں آپ کی بہت عزت کرتی ہوں اور یہ نہیں

چاہتی کہ کوکوں کی دلائی میں آپ بھی اپنے ہاتھ کا لے کر

بیٹھیں۔۔۔۔۔“

مکہ مکرمہ میں جیلانی ہاتھ نے تہارت عہدگی سے کی ہے۔

”اچھی چہرے“ بھی ایک ایسی عام کہانی ہے جو کہ ہر زمانے میں عکس ہے۔ لیکن جیلائی ہانوں نے اسے جس تجسس بھرے انداز میں پیش کیا ہے اس سے ان کے فن کی مہارت کا اندازہ بخوبی ہوتا ہے۔ جیلائی ہانوں کے اساتذوں کا منفرد انداز دلوں پر ایسا اثر قائم کرتا ہے کہ قاری اس میں گم ہو جاتا ہے۔ ان کے اساتذوں میں کردار نگاری کی دنیائی نفسیات سے گہری واقفیت کی دلیل ہے۔ دنیا میں تقریباً ہر انسان کے دو چہرے ہیں اور انسان خود اپنے اس دوسرے پن کو اچھی طرح جانتا ہے۔ لیکن دنیا کے سامنے اسے قبول کرنے کا ظاہر کرنے کا راز اور نہیں۔ اسی دوسری شخصیت کے ساتھ وہ اپنا زندگی گزار دیتا ہے۔ جیلائی ہانوں کا اساتذہ ”اچھی چہرے“ ایک ایسی ہی کہانی ہے۔ ملاحظہ کیجئے اس کے اختتامی چند جملے:

”ابھی تمہارے کمرے سے پہلی سیڑھی کی رضا کی آواز نے

اے چونکا دیا، ارے آج تو خوشی آپس ہماری قسمت

27

نہو نے پلٹ کر دیکھا، اچانک وہ غصہ بھر گیا۔ یوں جیسے کسی نے اسے کھینچ مارا ہو۔

اورے کو بد۔۔۔ لو آج میں تمہیں بھول گیا۔۔۔ ایسا کا مجھے

جیسے خشتی۔۔۔۔۔ "رفقا! خشتی لگا۔ مگر ضرور بڑا کی۔"

نہیں تھیں۔۔۔ وہ بھی مجھے نہیں چھوکتا ہے۔ وہ بھی اُرور پتا کا

ڈھونگہ برساتے ہوئے سے شاہ جی نے ٹھکڑا کر لیا تھا۔

[illegible]

ہمارا سامراجی کجاستار ہے گا۔"

[illegible]

“ہم نے کھانا کھا کر دیکھا۔“

میں نے ان کے پاس سے ہاتھ نہ اٹھایا۔

جیلانی ہالو کے افسانے جس میں جو قاری کو اپنی گرفت میں

کے ہیں۔ چیلہا بانو کے افسانے پڑھتے وقت تاریکی کے لہجے میں ابتدا سے ہی

سوالیہ نشان کن ٹھٹھا ہو جاتا ہے۔۔ مجھے جیسے قاری کی اسے پڑھنا جاتا ہے خود کو الجھا ہوا محسوس

کرتا ہے لیکن جب کہانی آگے بڑھتی ہے تو عقدوں کی گرہ کشائی ہوتی جاتی ہے، مضمیمہ

و معالیٰ واضح ہوتے ہیں اور تقاری اس ماحول میں پوری طرح ڈوب جاتا ہے۔

نہتے ہوئے موضوعات، مختلف النوع صورت حال کی عکاسی جلد ہی مائیکو

تحریریں کا خاص وصف ہے۔ ان کے ایک افسانے "برہانگر" میں ایک ایسے شخص کا

نقص ہے جس کی کسی حادثے میں باورداشت کی گئی ہو اس کا اگلا گھر ہے۔

پیشیا ہے۔ اس کے وجود کا کوئی حصار نہیں اور اس کا غرض معطل ہے۔

نہرو سے مگر کے لوگ نہ پائا کرتا تھا۔

وہ سب جانتے ہیں۔ اس کے علاوہ یہ کہ وہ تمام کام

ہیں جو اس کے پاؤں پر چڑھ کر نہ ہوتے۔ یہ کہنا اور عام ہے۔

اس افسانے میں حادثہ کا علاج اس کی ہوئی اور بیٹے نے نہیں کر دیا۔ کیونکہ وہ نہیں چاہتے تھے کہ حادثہ کی یادداشت واپس آئے۔ وہ سب حادثہ کی جائیداد، بیک، پینشن اور سات سو روپے ماہانہ کی پیشکش پر عیش کرتا چاہتے تھے۔ انہیں حادثہ سے کوئی ہمدردی نہیں تھی:

”دوسرے کمرے میں کوئی بار بار میرا نام لے کر کچھ کہہ رہا

ہے۔

”وہ پاگل نہیں ہوا ہے۔۔۔۔۔ تم لوگ اسکا علاج نہیں

کراتے۔۔۔

کیونکہ تم میں سے کوئی بھی نہیں چاہتا کہ وہ پھر صحت مند ہو کر

تمہاری گردن پر سوار ہو جائے“

انہی جانتاؤ۔۔۔۔۔ بیک پینشن۔۔۔۔۔ سات سو روپے

پنشن۔۔۔

ان کے افسانوں کا اختتام قاری کو حیرت زدہ کرتے ہوئے سوال بھی کھڑا کرتا ہے ”پتھر کا شہزادہ“ ان کا ایسا ہی افسانہ ہے جس کا اختتام اس طرح ہوتا ہے (سیر سیاحت کے دوران گائیڈ کے ان الفاظ سے اس افسانہ کا خاتمہ ہوتا ہے۔):

”یہ پیشنگ یہاں پہلے نہیں تھی۔ شاید ابھی آئی ہے۔

یہ کسی آج کے مصور کی آخری پیشنگ ہے۔ سنا ہے اس کی سب

پیشنگس جلا دی گئی۔ اس کا ناسٹل ہے۔

”پتھر کا شہزادہ“ مصور کی میڈم۔۔۔۔۔ یہ تو میں نہیں جانتا کہ مصور

نے اس پیشنگ کا یہ ناسٹل کیوں دکھا ہے۔۔۔۔۔؟

شہزادے کو تو پیچھے پلٹ کر دیکھنے پر سزا ملتی تھی۔ مگر اس

شہزادے کو شاید آگے دیکھنے کے جرم میں پتھر خانا دی گئی۔“

جواہر نے ہی مگر میں خود کو پرلا محسوس کرتا ہے۔ اس کی یادداشت تو واپس نہیں آتی لیکن اس کے گھر کے ہر ایک فرد کے چہرے پر بڑا ہوا پر دھوٹ جاتا ہے اور ہر ایک کی سچائی حادثہ کے سامنے آ جاتی ہے۔ اس کے گھر کے افراد ایک دوسرے کو فریب دے کر کچھ نہ کچھ ایسی باتیں کرتے رہتے ہیں جوا جا کر ہو جائے تو بے عزتی کا باعث بنے۔ ملاحظہ کیجئے چند جملے:

”کل دو پہر یہاں لانگنگ ہال میں۔ مٹی شو چل رہا تھا۔ وہی

خوبصورت سی لڑکی تھی سیر وٹن تھی اور ایک لمبا سا کالا بھون

ہیر وٹھا۔۔۔۔۔ وہ لوگ بڑے روز دہائی موڈ میں تھے۔۔۔۔۔ یہ

چورہی ہے۔۔۔۔۔ صریحاً چورہی۔ میں نے سوچا کہ یہ منظر تو ہر

ہندوستانی بچہ نہیں دیکھ چکا ہوں، بس اب گانا شروع ہو گا۔۔۔۔۔ تو

میرا چاند۔۔۔۔۔ میں تیری چاندنی۔ اگر واقعی گانا شروع ہو گیا

تو میں پاگل ہو جاؤں گا۔

”بندر کرو۔۔۔۔۔ خدا کے لیے بند کرو یہ سینا“

میں چلایا تو انہوں نے لڑکے مارے کچنگی اس سینا کو ادھورا

چھوڑ دیا۔

ہیر تو قلا نہیں بھرتا ہوا بھانگا اور سیر وٹن آکر میرے قدموں سے

پلٹ گئی۔

”ابا۔۔۔۔۔ ابا مجھے مخالف کر دیجیے۔۔۔۔۔“ وہ دردی تھی

جھوٹ موٹ کے آنسو۔

کسی انسان کی موت پر خاندان کے افراد اس کے چلے جانے کا ماتم تو کرتے

ہیں ساتھ ہی وہ اپنی کچھ نہ شتم ہو جانے والی ضرورتوں کے لیے بھی روتے رہتے ہیں۔

اور انھیں مردانگی سے محروم کر دیا جاتا تھا۔ کیوں کہ وہ بنگھات کے حرم سرا کی حفاظت کرتے تھے۔

”یہ دیکھیے۔ محل کے دروازے پر کتنی شاندار تو ہیں رکھی ہوئی

ہیں۔ آپ ٹھیک کہہ رہے ہیں چھوٹے میاں۔۔۔ اگلے دو تلوں

میں جب راجہ کی ملک پر چڑھائی کرتے تھے تو وہاں کے عوام کو

ہنگامہ کیا جاتا تھا۔ پھر کواڑوں سے مارنے لگے۔ پھر بند توڑیں

سے۔ اور اب تو عوام کے سر پر ایٹم بم کا سوچ دیا جاتا ہے۔

”

ہا ہا۔“

جیلانی بانو کے افسانوں میں گہرا سماجی اور سیاسی شعور پایا جاتا ہے۔ جس کو انھوں نے ردائی کہانوں کے حوالے سے بھی سمجھایا ہے۔ عکرا ان نہیں چاہتے کہ نوجوان ورنائنڈ سے کام لیں، ہر کوئی اپنی اپنی نفسیات میں مبتلا ہے۔ کہا بیوں اور داستانوں میں اکثر سیر کو پیچھے مڑ کر دیکھنے پر پتھر کا پتھر دیا جاتا تھا۔ اس زمانے کا نوجوان جب ہمت دکھاتا ہے اور خاص طور سے غلاما دکھاتا ہے احتجاج کرتا ہے یا کوئی حکمت عملی اختیار کرتا ہے تو اکثر دیکھا گیا ہے کہ اسے کسی نہ کسی جرم میں پھنسا کر سلاخوں کے پیچھے ڈال دیا جاتا ہے یا اسے ڈرا دھکا کر خاموش کر دیا جاتا ہے۔ اور اس کی زندگی جاوہر یاد کر دی جاتی ہے۔ ہر زمانے میں یہ ہوتا رہا ہے اور ہوتا رہے گا کہ دار ہدل جاتے ہیں زمانہ، وقت اور حالات بدل جاتے ہیں لیکن تاریخ خود کو ضرور برہنہ ہے۔ اسی نظریے کو جیلانی بانو نے اپنے افسانے میں دکھایا ہے۔

انسان اپنے اطراف خود سے جڑے ہوئے لوگوں کو دیکھ کر خوش ہوتا ہے۔ اسے یہ یقین ہوتا ہے کہ اس کے سرے کے بھروسے کے اہل و عیال کو بے حد صدور ہوگا۔ جب انسان اپنی موت کے بارے میں سوچتا ہے تو زمین اور آسمان مل جاتے ہیں وہ

حق اور سچائی ہر کسی کی آنکھیں نہیں دیکھ پاتی کچھ تو جان کر انہماں بنے ہیں کیونکہ حق اور انصاف کا ظرف انسان کو انسان بناتا ہے اور انسان ہونا بڑی بات ہے۔ یہ انسانہ ان حکمرانوں پر کاری ضرب ہے جو خود تو عیش و آرام سے زندگی بسر کرتے تھے لیکن رعایا کی انہیں کوئی فکر نہیں تھی۔ ملاحظہ کیجئے وہ قتلہ جو گانڈی مصحف سے کھتا ہے:

”میں بھی آپ میوزیم میں قدم نہ رکھیے۔

وہ آپ کو سامنے بادشاہ کا دربار خاص نظر آ رہا ہے۔“

آپ یہاں کھڑے ہو کر تالی بجا دیے۔

پورے محل میں آواز گونج اٹھی تھی۔ ”کوئی فریادی آیا ہے۔“

بادشاہ سلاست گھبرا کے اٹھ جاتے تھے۔

مگر جھٹ پٹ سارے مصاحب ان کے پاس کھڑے اور

کر انہیں یقین دلاتے تھے

یہ تو جھوٹا ہوا کا تھا۔ بھلا ان کے راج میں کسی کو فریاد کرنے کی

کہا ضرورت ہے۔۔۔“

اب ملاحظہ فرمائیے:

”یہ ایک ٹاپ آب مغربی ہے۔ ایک صدی ہو گئی۔ ہر گھنٹہ پر گھڑی

کے اندر سے ایک غلام نکلتا کر ڈوم پر ضرب لگا کر محل کے اندر

سونے والوں کو جگانا چاہتا ہے۔

مگر ابھی تک بھارے کی آواز محل والوں تک نہیں پہنچی تھی۔

ذرا ٹھہرے۔ ابھی اندر مت چاہیے۔ پہلے دروازے پر دھکے

ہوئے ان جی غلاموں کے آنچلے تو دیکھ لیجیے۔

آپ کا بیٹا ٹھیک کہہ رہا ہے میڈم! ان غلاموں کی آنکھیں نکال دی جاتی تھیں۔

ہیں بڑا سلسلہ سے وہیں دفن ہو۔

جیلانی ہانو کے سبھی انسانوں میں ایک نیا پن ہے۔ موضوعات میں یکسانیت نہیں۔ انھوں نے اپنے انساانوں میں ایسے موضوعات کی گہرائی کی ہے، جس کو کسی نے چھو بھی نہیں۔ ان کا ہر کردار اپنی جگہ unique ہے۔ اس کے احساسات الگ ہیں، اس کے خیالات جدا ہیں۔ مگر بحیثیت مجموعی ان کے انساانوں پر ترانہ و طلال کی فضا جاری رہتی ہے۔ مگر یہ فضا ماحول معنوی نہیں بلکہ حقیقی زندگی کی عکاس ہے۔ زندگی عبادت ہے، غم و آلام سے۔ یہ ایک تلخ حقیقت ہے کہ دنیا میں کسی کی حسرت پوری نہیں ہوتی۔ کچھ نہ کچھ کی رہ جاتی ہے۔ زندگی میں کہیں نہ کہیں کوئی خلا ضرور ہوتا ہے۔ بقول شاعر:

کبھی کسی کو کمل جہاں نہیں ملتا

ان کے انسانوں کے موضوعات میں عام ڈگر سے بچے ہوئے ہوتے ہیں۔ حقیقی زندگی کی حکاک انسان کی پہلی شرط ہے جسے جیلانی ہانو نے اپنے قلم سے بچ کر دکھایا ہے۔ عمار سے آس پاس ٹکڑے ہوئے کردار جا بجا جیلانی ہانو کے انسانوں میں نظر آتے ہیں۔ اپنے انسانوں کے مرکزی کردار کے جس پہلو کو جیلانی ہانو دکھائی ہیں، وہ سماج سے بے حد قرب بلکہ سماج کا ایک حصہ ہی ہوتا ہے۔ یہ جیتے جاگتے کردار ایسے نہیں ہیں کہ انھیں پڑھ لیں اور بھول جائیں۔ سماج کے معمولی افراد ہونے کے سبب یہ قائل توجہ نہیں ہوتے مگر جب جیلانی ہانو کے قلم کا طلسم ان پتھروں میں احساس کی رو دوڑاتا ہے تو یہ قاری کے ذہن میں پھٹل پھاڑتیے ہیں اور ان کی اہمیت معلوم ہوتی ہے جب یہ کردار قائل فراموش بن جاتے ہیں۔ انسانی نفسیات کے پہلو سے دیکھا جائے تو جیلانی ہانو انسانوں کی دنیا میں ایک منفرد و انسانی مقام پر کار نظر آتی ہیں۔

سمجھتا ہے کہ اس کے عزیزوں کے لیے اس سے بڑا کوئی غم نہ ہوگا۔ کئی مرتبہ وہ کسی نہ کسی کے مرنے کی خبر سنتا ہے لیکن اس کا اس پر اتنا اثر نہیں ہوتا لیکن خود کی موت کے بارے میں سوچتا ہے تو اسے دکھ ہوتا ہے۔ ”میرے مرنے کا دکھ اس انساانے کا مرکزی کردار صادق بھی ایسا ہی ایک کردار ہے جو دن رات محنت مشقت کرتا ہے اپنے ملک سے دور رہ کر اپنے بیوی بچوں اور والدین کی نہ صرف کفالت کرتا ہے بلکہ ان کے روز بروز بڑھتے خرچ کو بھی الف کے بغیر برداشت کرتا رہتا ہے۔ روزِ بخیر کی طرح بھڑکتی ہوئی لوہے کی پھٹی میں وہ دن بھر کام کرتا ہے اور رات دوسری روزِ بخیر میں گزارتا ہے۔ عرب کی جان لیوا گرمی میں وہ ریت کے اوپر ٹینٹ کے نیچے ساری رات گزار دیتا تھا۔ اپنے خاندان کو سکھ کی چھاکوں دینے میں وہ خود دن اور رات چھتا رہتا جس کی وجہ سے اسے ہمیشہ یہ محسوس ہوتا کہ اس کے بیوی بچے اور والدین اس کی حالت سے واقف ہو گئے کہ کتنی محنت کرتا ہے۔ وہ سمجھتا تھا کہ اس کے گھر کے افراد اس انتظار میں رہتے ہیں کہ صادق کب آئے گا لیکن صادق کے مرنے کی جھوٹی خبر اس کے خاندان کے افراد کے پاس پہنچنے کے بعد صادق کو سمجھ میں آتا ہے کہ صادق کو اس کی بیوی اور والدین نے کتنی آسانی سے بھلا دیا ان افراد کو صادق نہیں بلکہ صادق کی دولت سے سروکار ہے صادق زندہ رہے یا مر جائے اس سے انھیں کوئی فرق نہیں پڑتا۔ مافی دنیا سے دلچسپی رکھنے والے یہ کردار مثلاً شریا اور صادق کے والدین اپنا انسانی خواہشات کی تکمیل کے پیچھے گئے ہیں اور صادق اپنی موت کا دکھ نہیں رہا ہے۔ صادق جب مہم بدل کر اپنے والد سے فون پر خود کے مرنے کا انسوؤں ظاہر کرتا ہے جب اس کے والد صرف یہ بات کرتے ہیں کہ صادق کی دولت صادق کی بیوی کو نہیں ملنی چاہیے بلکہ اس کے والد کو ملنی چاہیے اور صادق کی بیوی کتنی ہے کہ صادق کی دولت اس کے والدین کو نہیں ملے۔ مجھے ملنی چاہیے۔ صادق اپنے والد سے کہتا ہے کہ صادق کے بے جان جسم کا کیا کریں تو اس کے والد کہتے

100

101

102

عصرِ حاضر
اور
اردو ادبِ اطفال

مرتب
ڈاکٹر محمد غنیل صدیقی

انتساب

ماہر تعلیم، کالم نویس اور

ہفت روزہ اخبار "ماہر" مالکان کے مدیر اعلیٰ

جناب اشفاق عمر

کے نام۔۔۔۔۔

جو بچے درپے جان کیونچا بچوں

کی ترویج میں آکر کبھی

قومی اور بین الاقوامی ویب سائٹس کے ذریعہ

اردو دنیا میں

مقابلہ جاتی امتحانات تو کبھی ادب اطفال

پر کام کرتے رہتے ہیں۔

ڈاکٹر محمد ظہیر صدیقی

© جملہ حقوق بحق مرتبہ محفوظ

Asr-e-Hazir Aur Urdu Adab-e-Aftal

(Collection of Articles on Research & Criticism)

By : Dr.Md.Khaleel Siddiqui

(M.A., M.Ed., B.J.M.S., Ph.D., NET)

Pages : 304 Price : Rs. 300/-

Year of Publication : 2021

کتاب کا نام : حصہ حاضر اور ادب اطفال

مرتب : ڈاکٹر محمد ظہیر صدیقی

صفحات : تین سو چار قیمت : تین سو روپے

اشاعت : ۲۰۲۱ء تعداد : 500

سرورق : محو عزیر اشفاق عمر، کثرت : سید یار امین پاشا

طباعیت : مطبعہ آفتاب اوروہار پاشا

زیر اہتمام : اوصاف چیڈریشیل ٹرسٹ، لاٹور

ناشر : ماہنامہ تعلیمی سفر لاٹور مہاراشٹر

:- کتاب ملے گا ہے :-

ڈاکٹر محمد ظہیر صدیقی Dr.Md.Khaleel Siddiqui

اردو مہاراشٹر کی گروپ سٹال لاٹور Urdu Ghar, Qadri Nagar AUSA

موبائل : 9422658736 (M.S.) 413520 Dist. Latur Pln -

ISBN : 978-81-951495-3-7 Asr-e-Hazir aur Urdu Adab e Aftal

صفحہ نمبر	کتاب	مضامین	صفحہ نمبر
۲۰	عصر حاضر اور اطفال ادبیاتی	عصر حاضر میں اطفال کی ادبی استعداد	۲۱
۲۱	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۲۲
۲۲	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۲۳
۲۳	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۲۴
۲۴	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۲۵
۲۵	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۲۶
۲۶	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۲۷
۲۷	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۲۸
۲۸	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۲۹
۲۹	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۳۰
۳۰	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۳۱
۳۱	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۳۲
۳۲	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۳۳
۳۳	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۳۴
۳۴	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۳۵
۳۵	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۳۶
۳۶	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۳۷
۳۷	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۳۸
۳۸	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۳۹
۳۹	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۴۰
۴۰	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۴۱
۴۱	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۴۲
۴۲	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۴۳

فہرست

صفحہ نمبر	کتاب	مضامین	صفحہ نمبر
۱	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۲
۲	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۳
۳	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۴
۴	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۵
۵	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۶
۶	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۷
۷	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۸
۸	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۹
۹	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۱۰
۱۰	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۱۱
۱۱	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۱۲
۱۲	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۱۳
۱۳	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۱۴
۱۴	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۱۵
۱۵	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۱۶
۱۶	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۱۷
۱۷	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۱۸
۱۸	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۱۹
۱۹	ادب اطفال - جدید ادب	ادب اطفال کے نئے ادوار اور نئے ادوار	۲۰

Asr-e-Hazir Aur urdu Adab-e-Atfal

(collection of Articles on Research & Criticism)

By : Dr. Md. Khaleel Siddiqui

(M.A.; M.Ed.; B.J.M.S.; Ph.D.; NET)

ڈاکٹر خلیل صدیقی کی اداریہ و تحقیقی تصانیف

ہفت روزہ ادب و ادب (18 سال سے باہر سے شائع ہو رہا ہے)

ماہنامہ تعلیمی سفر (13 سال سے جاری شدہ ہے)

لاہور کیسٹریٹ (مراتی) (گیارہ سال سے پانڈی کے ساتھ شائع ہوتا ہے)

ڈاکٹر خلیل صدیقی اہل علم کی نظر میں

(ڈاکٹر) مولانا خلیل صدیقی نے اردو دنیا میں اپنے آپ کو بچوں کے ادب کی حیثیت سے خطاب کر دیا ہے۔

پروفیسر کوثر علی شاہ (حیدرآباد)

ڈاکٹر خلیل صدیقی نے اردو دنیا میں اپنے آپ کو بچوں کے ادب کی حیثیت سے خطاب کر دیا ہے۔

(ڈاکٹر مسرت فریدی، لاہور)

مولانا اشرف کے ادبیاتی بیورو ڈاکٹر خلیل صدیقی کا نام مستقل چمک دیکھ رہا ہے۔

(رفیق اختر، پونا)

(ڈاکٹر خلیل صدیقی، لاہور)

ڈاکٹر خلیل صدیقی نے اردو دنیا میں اپنے آپ کو بچوں کے ادب کی حیثیت سے خطاب کر دیا ہے۔

Contact

Ausaaf Charitable Trust
Urdu Ghar, Qadri Nagar, Ausa,
Tq. Ausa, Dist. Latur (M.S.)
Mobile: 9422658736 Email: ausaaftrust@gmail.com

ISBN 978-81-951495-3-7

زیر اہتمام : ادب و ادب چیرمینسٹری، لاہور

BAEN201CCT

Modern Indian Literature

Core Course in English

SLM based on UGC CBCS

for

B.A/B.Com

(Second Semester)

Directorate of Distance Education

Maulana Azad National Urdu University

Hyderabad-32, Telangana-India

©Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Course-B.A/B.Com
ISBN: 978-93-93722-35-5
Edition: December, 2021

Publisher : Registrar, Maulana Azad National Urdu University, Hyderabad
Publication : August-2021
Copies : 1000
Composing : Dr Shah Alam & Dr Mudasir Ahmad Gori
Cover Pager : Dr. Mohd Akmal Khan

Modern Indian Literature
For B.A/B.Com 2nd Semester

On behalf of the Registrar, Published by:
Directorate of Distance Education
Maulana Azad National Urdu University
Gachibowli, Hyderabad-500032 (TS), India
Director: dir.ddes@manuu.edu.in *Publication:* ddpublication@manuu.edu.in
Phone number: 040-23008314 Website: www.manuu.edu.in

(SLM based on UGC-CBCS)
Editorial Board

Prof. Mohammed Abdul Sami Siddiqui (Course Coordinator)	<i>Director, CPDUMT, MANUU, Hyderabad</i>
Dr Huma Yaqub	<i>Associate Professor, Department of English, MANUU, Lucknow Campus</i>
Dr Ajay Deshmukh	<i>Associate Professor, Department of English, Sri Bhikampur College, Gangapur, Awaragabad</i>
Dr Shah Alam	<i>Guest Faculty, DDE, MANUU</i>
Dr Mudasir Ahmad Guri	<i>Guest Faculty, DDE, MANUU</i>

Directorate of Distance Education
Maulana Azad National Urdu University
Gachibowli, Hyderabad-50 (TS), India

Course Coordinator

Prof. Mohammed Abdul Sami Siddiqui
Director, CPDUMT, MANUU

Writers

Unit No.

- Dr Ajay Deshmukh, Associate Professor, Dept. of English, Sri Muktanand College, Gangapur, Maharashtra. 1
- Dr Sachin Laxanikar Patki, Head and Assistant Professor, Dept. of English, Adarsh College, Hingoli, Maharashtra. 2,17
- Dr Pradnyashailee Bhagwan Sawai, Assistant Professor, Dept. of English, Government College of Arts and Science, Aurangabad, Maharashtra. 3
- Dr Shankar Ambadas Gavali, Assistant Professor, Dept. of English, Milind College of Arts, Aurangabad, Maharashtra. 4,19
- Dr Mirza Maqsood Baig, Associate Professor, Dept. of English, People's College, Nanded, 5,8
- Dr Govindraaj Godavartshi, Assistant Professor, Dept. of English, MANUU, Hyd. 6,7
- ✓ ● Dr Soumath Barure, Assistant Professor, Dept. of English, VNGIASS, Nagpur, Maharashtra. ✓ 9,10,11,12 ✓
- Mr. S M Fasiullah, Counselor, Dr B.R Ambedkar Open University, Hyderabad. 13,14,18
- Ms. Raeesahogun Usmani, Dept. of English, VNSGU, Surat, Gujarat. 15
- Dr Shamena T, Assistant Professor of English, Amal College of Advanced Studies, Nilambur, Kerala. 16
- Dr Mirza Sultan Baig, Associate Professor, Dept. of English, Indra Gandhi College, Nanded, Maharashtra. 20
- Mr Shihabudheen C, Assistant Professor of English, Amal College of Advanced Studies, Nilambur, Kerala. 21
- Dr Mudasir Ahmad Geri, Guest Faculty (English), DDE, MANUU, Hyderabad. 22
- Dr Sheikh Suhel, Assistant Professor, Dept. of English, Sir Syed College, Aurangabad, Maharashtra. 23,24

CONTENTS

<i>Message</i>	<i>Vice Chuncellor</i>	6
<i>Message</i>	<i>Director</i>	7
<i>Introduction to the Course</i>	<i>Coordinator</i>	8

Unit	Page No.
1. Literatures from Indian Languages	10
2. Significance of Literary Translations	25
3. Jibanananda Das – <i>I Shall Return to this Bengal</i>	40
4. Sri Sri – <i>Forward March</i>	55
5. Brief History of Indian Writing in English	70
6. Modern Indian Literature	85
7. Muktilbodh – <i>So Very Far</i>	100
8. Ezekiel – <i>Goodbye Party for Miss Pushpa T.S.</i>	115
✓ 9. English Poetry in India	130
✓ 10. Indian Women Poets	145
✓ 11. Jayanti Mahapatra – <i>A Country</i>	160
✓ 12. Gauri Deshpande – <i>The Female of the Species</i>	175
13. Brief History of the Short Story in India	190
14. Prominent Short Story Writers in Indian Literature	205
15. Premchand – <i>The Holy Pancheyan</i>	220
16. M. Basheer – <i>The Card Sharper's Daughter</i>	235
17. The Short Story in Indian Writing in English	250
18. Prominent Short Story Writers in Indian Writing in English	265
19. R. K. Narayan – <i>The M.C.C.</i>	280
20. Sadat Hasan Manto – <i>Toba Tek Singh</i>	295
21. Women Short Story Writers in India	310
22. Women Short Story Writers in Indian Writing in English	325
23. Qurratulain Hyder – <i>The Sound of Falling Leaves</i>	340
24. Amhai – <i>Squirrel</i>	355
Sample Question Paper	370

Proofreaders:

First	: S M Fasiullah & Syeda Farha Shah
Second	: Syeda Farha Shah & S M Fasiullah
Final	: Dr Shah Alam & Dr Mudasir Ahmad Gori

Unit - 9: English Poetry in India

Structure

9.0 Introduction

9.1 Objectives

9.2 English Poetry in India

9.2.1 A Brief Historical Survey

9.2.2 Indo-Anglian Phase

9.2.3 Post-Independence Phase

9.2.4 Modern and Post-Modern Phase

9.3 Learning Outcomes

9.4 Glossary

9.5 Sample Questions

9.6 Suggested Readings

9.0 Introduction

Indian English poetry and the whole of English literature in India was a result of the British influence and rule over the Indian populace. With the introduction of English education in India in the 19th century, English language entered into the realm of Indian life, though it had already entered among the élite class through education abroad. Many of them started expressing themselves in the newly adopted tongue. These educated Indians came in contact with English literature and the influence of which can be seen in early English poetry. This is true even in case of other genres as well but poetry appeared more borrowed entity in every way. Right from the language to sentiments, it imitated the English masters. In all its aspects like inspiration, imagination and guidance, it depended on its colonial forerunners. Most of the early poetry was the result of this cultural meet. Besides all these, it has come now a long way creating successfully an identity of its own in the literary circles both at home and abroad.

Indian English poetry has created a significant and self-sustaining tradition growing into an international entity with its own identity as part of syllabi and subject of discussions at various

levels. It is a rare and ignored breed; since its inception during the colonial rule it has remained on the periphery of the vast literary canvas of India. But, since the beginning, this so called hybrid form of poetry has served the purpose of honestly recording and representing Indian sensibility and emotional experiences at global level, using a global language. Now it is too late to consider English a foreign language, when India has emerged as the second largest country after the USA publishing a remarkable number of books every year in this language. The picture of poetry on paper in the rich course of Indian English Literature appears blurred. What though, even in faint, the poetry survived in the age of fiction and cinema is an interesting fact to be taken note of. Credit goes to the generations of poets, serving their winged words in multiple forms and meanings representing the mythical and cultural identity of the nation.

The journey in the early nineteenth century that started with the poetic creations of Henry Louis Vivian Derozio (1809-31), Kashiprasad Ghosh (1809-73), Michel Madhusudan Dutt, Romesh Chander Dutt (who was a civilian and economist and translated the *Ramayana* and *Mahabharata* in English verse) and of course, Aru and Toru Dutt marked the beginning of what we now call Indian English Poetry. The important poets like Mannohan and Aurobindo Ghose, Rabindranath Tagore, Surajini Naidu and others rendered their services to the genre of poetry during this first phase. In the second phase, the poets like Nissim Ezekiel, A. K. Ramanujan, Keki Daruwalla, Gieve Patel, R. Parthasarthy, Shiv K. Kumar, Arun Kolatkar, Meena Alexander and Jayant Mahapatra with many others imbibed the new breath and imagined to divorce the readymade aesthetics and romantic mode of the first generation poets of the pre-independence period, which M. K. Naik called as the Gandhian phase.

Jayant Mahapatra is an addition in the same tradition; a major figure on the panorama of Indian English Poetry, is quite well known today. His heart-felt legacy and representation of the land of Orissa through his poetry, earns him a much esteemed position as a poet. P. K. Patra, a researcher in this field authenticates the same in the words, "Jayant Mahapatra is a true representative poet of Orissa. Orissa finds expression in his poems so immaculately. When the entire Oriya culture is about to collapse under the threat of globalization, it is Mahapatra who tries to hold it from such a tremor through his poetry. All his poems are a kind of attempt to reconstruct the Oriya identity which has lost its health and vigour". Though the statement appears to be flooded with much acclaim to the poet, Mahapatra's contribution deserves the identity he has earned. He is considered as one of the most widely read, discussed and published

Indian poet in this age: both at home, and abroad. Being post-modern poets, he is grouped with Nissim Ezekiel and A. K. Ramonujan but he is often criticized for his obscurity and allusiveness. Overall, Mahapatra and his contemporary poets in their journey as poets have become successful in creating their own places and in setting an idiom of their own.

9.1 Objectives

The objectives of this unit are as follows:

- To introduce 'Indian English Poetry' as a genre to learners.
- To enable them to trace the history of Indian English Poetry canonically.
- To inform them about Indian poets in English.
- To familiarize them with major poets and their works in English
- To encourage the learners to enhance their love for poetry and its comprehension.

9.2 English Poetry in India

English poetry began in India with other writings in English but here focus will be only on English poetry in India. For the convenience of study we shall see its brief history canonically through different phases.

9.2.1 A Brief Historical Survey:

Amongst all forms of literature, poetry indisputably has the first claim for being the most primitive genre. In a country like India, it goes back to the ancient tradition of *Verkas*. *Verkas* are nothing else but poetry. The present Indian English Poetry relates to the ancient great *Vedic* tradition through its themes from history, mythology and culture. is a fact visible in the poems like *Jejuri* by Kolatkar, *Savitri* and *Krishna* by Niranjan Mohanty and *Prayers to Lord Jagannath and Relationship* by Jayant Mahapatra with many others.

History records that, for a longer period, Indian Poetry remained marginalised compared to other forms of literature for reasons unknown, and the great Indian Poetic tradition suffered a cultural and traditional amnesia. This is exactly what G. N. Dey, an Indian cultural theorist, in his famous critical treatise *After Amnesia*, traces in a broader context of literature, theory and

culture in our time. During the long Islamic regime, the traditional Indian poetic consciousness started losing its momentum, perhaps, due to the instability in life. This losing momentum continued till the colonialism, only to result in the complete 'poetic amnesia' and disruption of poetic tradition, as an impact of the western literature, culture and criticism. This does not mean that no poetry was written in between. Many poets continued putting their imagination and their verbal gamut in the form of poetry, no matter whatever their linguistic contours. Indian Poetry celebrates its unique identity, having manifold representations in terms of theme, form, language and cultural prosody, in more than thirteen rich regional Indian Literatures. To their best each of these literary poetic traditions, having in an average more than eight hundred years' grand past, and innumerable poetic works filled the gap created due to the amnesia.

A famous history book *Indian English literature* by M. K. Naik begins with the proclamation, "Indian English Poetry began as an interesting by-product of an eventful encounter in the late eighteenth century between a vigorous and enterprising Britain and a stagnant and chaotic India". In fact, it was an outcome of the cultural meet and, one more shade was added to the floral bouquet of Indian sensibility. No doubt, it has always been an area of controversy since its inception, but it continued to be the object of attraction for lovers of poetry from India and from across the globe. In fact, no literature of the world could emerge as a trend, without having a beginning period of denial and extreme kind of hatred. Indian English Poetry and the entire literature should not be looked as an exception for the same. In the last more than one century, this ignored creative art not only proved its existence, but also successfully created its own idiom and identity in the canon of world poetry.

English education with Macaulay's *Minutes* marked profound influence on the cultural and literary landscape of India. English not only became an integral part of administration, but also tempted the newly learned indigenous individuals to express creatively in the same. This language also helped in awakening the national spirit among the educated Indians during the colonial regime. English became a window to the western world of arts, science and knowledge in the fields of education and administration and filled the gap between the East and the West. It also served the purpose of being a link language in the linguistically plural country like India, by providing its services through translation. This language bridged the diverse linguistic constituents of colonial India into unified India we take pride in. In this regard, this foreign

tongue proved its metal being better option to our national language Hindi and same is the condition even now.

The Indian culture has witnessed many foreign invasions from the ancient times till the colonial rule and remained undeterred. Rather, its contact with the English rule enriched it by incorporating excellent elements from English culture and life from the West. The wealth of western information and knowledge made its course through this language with English life as reflected in its literature provided insights to the learned Indians in the succeeding period. The Indian intellectuals started visiting the foreign lands, quite often England, for higher studies and out of curiosity as well. During the pre-independence period, many English educated and trained Indians began to express in English their indigenous thoughts, emotions and sensitivity. English poetry in India is an outcome of this convergence.

Check your Progress:

1. English poetry in India began in?
2. What were the major influences on poetry in India?
3. Who were the early Indian English poets?

9.2.2 Indo-Anglian Phase:

The history of Indo-Anglian poetry began with Henry Louis Vivian Derozio, who was half Indian, half Portuguese. As a teacher of English in the Hindu College, Calcutta from 1826 onwards, he inspired a number of young Indians (Gokak, *The Golden*, 19). For his early contributions of sonnets such as 'The Harp of India' and 'To India-My Native Land' Derozio is regarded as the father of Indo-Anglian sonnets. His long narrative poem, 'The Fakir of Jungheera' describes the ill-fated life and adventures of widows. His poetry could easily be seen under the influence of English romantics and most prominently Lord Byron. Kashiprasad Ghosh, Michel Madhusudan Dutt, Aru and Toru Dutt and of course historian cum poet Ramesh Chunder Dutt in the early nineteenth century, were the beginners of what we now call Indian English Poetry. Kashiprasad Ghosh (1809-73) tried his hand on lyrics with a moralizing note relating to the romantic and neo-classical colonial predecessors. "Indian festivals, landscape, Hindu traditions, customs and conventional social life and ethos appear to be the main themes in Ghosh's poetry" (Naik 24). His famous publication, *Shair and Other Poems* in 1830 relates to

the tragic story of a poet bearing the loss of his beloved leading him to give up life. This poem brings the best description of nature with firesome moralizing ideas.

Another poet in the same line, Michael Madhusudan Dutt (1824-73) is acclaimed for being more original and more spontaneous than his contemporary poets. Among his few publications is his collection of poems *The Captive Lady* (1849) describing the story of legendary Rajput king Prithviraj Chauhan. His *Vision of the Past* is a slight sketch in blank verse describing the innocence and temptation in the life of man. A scholar of his poetry says, "Under the influence of Milton and the romantics like Scott and Byron wrote two volumes of poems. Indian history, legends and landscape figure prominently in the fabric of his poetry" (Dwivedi 46).

Then came poets like Manmohan and Sri Aurobindo Ghosh who contributed to the body of Indian English Poetry and left an imprint on the vast canvas of Indian Literature. Aurobindo's *Urvashi* and *Love and Death* are narrative poems whereas his *The Rose of God* and *The Golden Light* are mystical poems. His supreme achievement was *Savitri* wherein he used the story of Savitri's victory over death from the *Mahabharata*. At large, their poetry celebrated humanism and mysticism pioneering a way for Indian English poetry in the succeeding period. Sri Aurobindo is read and looked upon as a Yogi, a prophet, a patriot, a teacher, an interpreter of the *Vedas* and a critic of life and literature, "and there are many more to whom he is a man of letters in excelsis, a master of prose art, and a dramatist and poet of great power and versatility" (Iyengar 144).

Rabindranath Tagore (1861-1941), the most versatile Bengali and English poet, receives a prominent place in this series of poets. "He wrote probably the largest number of lyrics ever attempted by any poet" (ibidem 99). Tagore translated *Gitanjali* in English and that bagged for him the prestigious Nobel Prize for literature in November 1913. Nigamananda Das, an Indian scholar quotes, "His magnum opus *Gitanjali* (Song Offerings 1912) explores four basic themes i.e. the relationship of God and the human soul, of God and nature, of nature and human soul and of the individual soul and humanity" (85).

Sarojini Naidu (1879-1949), the Nightingale of India, also did a great job during this period on the Indian poetic platform. Like her contemporaries, she was something more than a poet. She was mother India's most gifted child, readily sharing her burden of pain, fiercely articulating her agonies and hopes, and gallantly striving to redeem the mother and redeem the

time (ibidem 207). Her published poetry anthologies named *The Golden Threshold* (1905), *The Bird of Time* (1912) and *The Broken Wings* (1917) are full of poignant feelings and picturesque imagery. She wrote poetry under the influence of Keats, Shelley, Tennyson and others from the West. During this period religious, philosophical and spiritual poetry was written, of course with a few exceptions, having themes other than these. For a longer period, English romantics remained very much influential on the creative minds of Indian poets. Charu Sheel Singh, an eminent scholar of Indian English poetry observes in the succeeding ages, "Poetry, no more, remained a means to *moksha* liberation. The canonicity of the canon was blown to the winds and when this happened, we declared our-selves to be the post-modern poets. We brought vilifications in language, gross materialism ruled the poetic texture, and a sociological poetics trampled us down to the four walls of a city squire" (Foreword VI). Initially, this new branch of the vast grown Banyan tree of Indian poetry was known as Indo-Anglian Poetry. It was K. R. Srinivasa Iyengar who used the term, "Indian Writing in English" (Gokak, *Lits. in Mod.* : 273).

Check your Progress:

1. The first attempt by an Indian to write in English was in the form of?
2. Which English school of poetry influenced these Indian poets during this period?
3. Who used the term, "Indian Writing in English"?

9.2.3 Post-Independence Phase:

The Indo-Anglian romanticism came to an end with the lucid and simple exploration of village life in the backdrop of nature in the poems of Sarojini Naidu. Post-Independence India witnessed the true Indian voice in a foreign tongue (English) in terms of Nissim Ezekiel (1924-2004). Ezekiel undoubtedly was the leader of this fresh breath after independence. He is also remembered as the pioneer of modernism in Indian English poetry through rejection of the past. This was suggested in Ezekiel's first book of poems entitled *A Time to Change* (1952). The new generation turned its back on tradition and found a new way rejecting the age-old romanticism in poetry. They proposed poetry without escapism and fancy ideas; written in clear, hard and unsentimental voice and most prominently written in everyday language. Ezekiel was the head undoubtedly. Another equally great poet was P. Lal who categorized Indian English poetry into Autobiindonean and Non-Autobiindonean poetry. He is the precursor of the movement against the

older poetry which was more hackneyed. Poetry written during this time showed both a break with the tradition and continuation of the same together. In this regard a researcher says, "Ezekiel's *A Time to Change* (1952) brought evolutionary changes towards modernity. These changes appear in the form of protest, defiance of conventions, and an inclination towards experimentation, neo-realism and neo-symbolism" (Singh K. D. 03).

Indian landscape gave birth to many promising poets with fresh and vibrant voices in the sixties and onwards. Some of them could be enlisted as Dom Moraes, P. Lal, Adil Jussawalla (*Land's End and Missing Person*), Kamala Das (*Summer in Calcutta, The Old Playhouse and other Poems*), A. K. Ramanujan (*The Strides, Relations, Second Sight and others*), R. Parthasarthy (*Rough Passage and Poetry from Leeds*), Pritish Nandy (*Gods and Olives and many others*) and Shiv K. Kumar (*Articulate Silences, Cobwebs in the Sun, Subterfuges, Woodpeckers, Windgathering and others*) in the sixties who introduced new innovations in Indian English poetry. Whereas Keki N. Daruwalla, who was a police officer, was awarded the prestigious Sahitya Academy Award for his book of poems, *The Keeper of the Dead* (1984). Dwarika Nath Kahadi, Gieve Patel (*Body, How do you Withstand and Mirrored Mirroring*), A. K. Meharotra, Jayant Mahapatra, Dilip Chitre, Arun Kolatkar, Saleem Peeradina, Agha Shahid Ali, Gauri Deshpande (*Between Births, 1968; Lost Love, 1970 and Beyond the Slaughter House, 1972*), Margaret Chatterjee, Meena Alexander (*Stone Roots, 1980; House of a Thousand Doors, 1988; River and Bridge, 1995; Illiterate Heart, 2002; and Raw Silk, 2004*), Eunice de Souza (*Fix, 1979; Women in Dutch Painting, 1988; Ways of Belonging, 1990*), Manohar Shetty, Vikram Seth, Imtiaz Dharker (*Purdah, Past Cards from God, I Speak for the Devil, Leaving Fingerprints, Over the Moon, 2014*), Shahid Suhrawardy, Ayappa Paniker and Vilas Sarang and a host of other poets in the seventies and eighties, came forward to shoulder the responsibility of Indian English Poetry in the modern period. These poets have also been categorized into second and third generations of poets in the Post-Independence or Post-Colonial period in India. The innovative and creative expression of these poets received much critical acclaim as they were the part of the vast English colonial empire. Their creative ability and unique Indian sensibility triumphed in proving their poetic metal to flourish in the global era of competition.

Check your progress:

1. Who was the leader of English poetry during post-independence period?
2. Which were the two phases of poetry according to P. Lal?
3. *Between Births* is an anthology by?

9.2.4 Modern and Post-Modern Phase:

Indian English poetry during this period developed intimate relationship with the international poetry and culture. Modernism made its course through social and economic progress of Indian milieu having strong attraction for western culture and language along with indigenous culture and languages. The new sensibility in poetry marked a quest for identity, a search for roots. It is a dynamic movement against the traditional form and diction. It is a phase of experimentation, introspection and self-actualisation. "They are sensitive and highly assimilative, and reflect in their verse the contemporary Indian preoccupations marked by changing social, cultural and ethico-moral values and more" (Singh K. D., 64). Quite often these modern and post-modern poets borrow certain things like individualistic approach, boldness and broader outlook of life from the 'isms' influential in the twentieth century. While experimenting they appear more artificial than being spontaneous, making their poetry complex and without warmth and poetic pleasure.

A host of Indian English poets have shown their talent through their poetry during this period. Some of them could be named such as Agha Shahid Ali (*The Wolf's Postscript to Little Red Riding Hood, I See Chile in my Review Mirror and Even the Rain*), Saleem Peeradina (*Contours of the Heart, Uncommon Wealth, Heart's Beast* and others), Manohar Shetty (*Morning Light, Personal Effects, Living Rooms, Body Language, Borrowed Time* and many), Vikram Seth (*All You Who Sleep Tonight, Mappings, The Frog and the Nightingale* etc.), Imtiaz Dharker (*The Trick Speech Battalion, Living Space, The Right Word, The Temporary Face*) and many others are ready to join the chain.

Jayanta Mahapatra and Niranjana Mohanty belong to the same tradition in the post-independence period. Their poetry, joining the voice of the mainstream poetry in India, appeared against the backdrop of Indian socio-cultural ethos and heritage. Both these poets deal with the

history, legends, myths, religion, folklore, traditions and the all-inclusive culture with the contemporary life and situations making the crucial part of their poetic enquiry. Mohanty's poetry in a unique way keeps pace with tradition and modernity, having a perfect blend of both in his eight poetic volumes published till his sad and early demise in 2008. Mahapatra also shows his strong bond and concern for the present day life and agonies of his fellow human beings through his poetic creation. The poet adopts two modes of expression first by turning to his self to introspect his own life and second by turning outside to observe and react ironically on the realities around.

Both these poets born in the mythical land of Orissa, and fortunately in the same period, express their self and their reminiscences of the conditions around them through their poetry. Though they speak the same language and belong to the same period, their backgrounds are different. They belong to different religions. Mohanty was born and remained a staunch Hindu till his death in 2008, and Mahapatra is a born Christian leading a life amidst the Hindu dominated society. These features of their individual life linger through their poetic expressions shaping their imagination of life in the land of their possession. Their reactions on various issues from the past, its present implication, present situations around and innumerable other issues mark similarities and differences in vision and approach.

Though, we have made two categories of poets and their poetry as above but in case of majority of the poets in Indian English poetry, they kept writing poetry in all these phases. So, it is just for the sake of convenience, nothing beyond. There are other names as well but perhaps because of their comparative less visibility they are often not included in the university syllabi. One such name is of Keshav Malik (1924-2014). He was an art critic, artist and poet. He sees things through his artistic vision and penetration. His *The Lake Surface and Other Poems*, *Rippled Shadow*, *Poems C*, *Negative* and *Shapes in Peeling Plaster* are noteworthy. Monika Varma (1916) is one such poet with all grace, balance, melody and aesthetic sense and artistic beauty. Her compositions *Dragonflies Draw Flame*, *Past Imperative* and *Ataknataka* are worth reading. Suniti Namjoshi (1941) is another staunch feminist poet fighting for women. *The Jackass and the Lady* and *The Authentic Lie* are some of the important collections of her poems. Manta Kalia (1942) also acquires space in the line of contemporary poets. Her *Tribute to Papa* and *Poems* (1978) sing the feminine desires, hopes, fears and loneliness. Roshen Alkazi's

simple, lucid and meditative contribution is small but remarkable. Her *Seventeen Poems* and *Seventeen more Poems* cannot be overlooked.

Check your Progress:

1. Which 'isms' are influential during this period of poetry?
2. What are the salient features of modern and post-modern English poetry in India?
3. What do you understand by 'quest for identity' and 'search for roots' in this context?

9.3 Learning Outcomes

Reading this unit informs the reader well about English poetry in India as an independent genre. Origin and development of this genre is also traced, known and understood. A rough idea comes to the reader about the contact of the locals (Indians) with the colonizers, English language and literature which gave birth to Indian English literature and poetry in the succeeding times.

The reader is ignited in poetic spirit through this information about the genre. After reading the history of Indian English literature, the students will be able to trace the history of Indian English poetry. After reading this unit the students will note the important poets, their periods/phases, major trends, themes, popular forms, language of poetry, etc. which will help them to understand the important things about Indian English poetry.

Once the genre is introduced, the learner will get his enthusiasm boosted in the topics, culture, traditions, history, events, faith, legends, customs and myths they have in day-to-day life and in poetry they will compare to understand.

The learner will also know that one of the early motivations behind Indian poets writing in English were the great masters from European countries and most of them were English. Finally, the ability of the learner will get improved so as to read, appreciate and comprehend poems written by Indian English poets because of their knowledge of history of this genre.

9.4 Glossary

- Aesthetics:** A set of principles concerned with nature and appreciation of beauty
- Assimilation:** The process of understanding ideas
- Chaotic:** In a state of complete confusion and disorder
- Ethico-moral:** A systematic concept of right and wrong
- Ethos:** The characteristic spirit of a culture
- Feminism:** The advocacy of women's right on the grounds of gender equality
- Feminist:** A person who believes in feminism, and tries to achieve change that helps women to get equal opportunities
- Gandhian phase:** Gandhian Era in politics and its impact in literature and in social, cultural life in the country
- Genre:** A particular type/style of literature, art, film or music with special characters
- Indigenous:** Occurring/originating naturally in a particular place, native
- Literary canvas:** Things made up of or pertaining to literary compositions
- Modernism:** Modern character or quality of thought, expression or technique
- Postcolonial:** Occurring /existing after the end of colonial rule
- Postmodernism:** A late 20th century style and concept in the arts, architecture and criticism which represents a departure from modernism and is characterised by self-conscious use of earlier styles and conventions, a mixing of different styles and media
- Reminiscences:** A story told about past event remembered
- Romanticism:** A movement in the arts and literature in the 18th century emphasizing inspiration, subjectivity and primacy of the individual
- Sensibility:** The quality of being able to appreciate and respond to complex, emotional or aesthetic influences; sensitivity
- Values:** The regard that something is held to deserve; the importance, worth or usefulness of something
- Vedic tradition:** The ideas and practices of Vedic religion and laid down the basis of classic Hinduism

9.5 Sample Questions

9.5.1 Objective Questions:

1. The relationship between India and Britain was of
 - (a) Master and servant
 - (b) Sahib aur Gulam
 - (c) Colonizer and colonized
 - (d) All the above
2. was the first Indian English poet.
 - (a) H. L. V. Derozio
 - (b) Kashiprasad Ghosh
 - (c) Michel Madhusudan Dutt
 - (d) Toru Dutt
3. wrote the book *A History of Indian English Literature*.
 - (a) M. K. Naik
 - (b) A. K. Meharotra
 - (c) David Daiches
 - (d) D. V. Naik
4. *A Time to Change* (1952) was written by.....
 - (a) Jayant Mahapatra
 - (b) Nissim Ezekiel
 - (c) Keki Daruwalla
 - (d) d. Gieve Patel
5. is the author of the book *After Annexia*.
 - (a) Homi Bhabha
 - (b) Jayant Naralikar
 - (c) Ganesh Devi
 - (d) Aurobindo
6. *Geetanjali* was written by.....
 - (a) A. K. Ramanujan
 - (b) B. R. Purnhasarthy
 - (c) Rabindranath Tagore

- (d) M. K. Naik
7. Who is the only recipient of Nobel Prize for literature from India?
- (a) Rabindranath Tagore
(b) V. S. Naipaul
(c) Arvind Adiga
(d) Amish Roy
8. Who is the author of the poem *Relationship*?
- (a) Sarojini Naidu
(b) Nirajan Mahanty
(c) Arun Kolatkar
(d) Jayant Mahapatra
9. Who among the following is not a modern English poet from India?
- (a) Nissim Ezekiel
(b) Saleem Peeradina
(c) Vikram Seth
(d) Mahamohan Ghosh
10. Who was the first Indian woman English poet?
- (a) Aru Dutt
(b) Toru Dutt
(c) Sarojini Naidu
(d) Intiaz Durrani

9.5.2 Short Answer Questions:

1. Comment on the origin of Indian English poetry.
2. What are the different stages in the history of Indian English poetry?
3. Enlist the characters of modern Indian English poetry.
4. Comment on the development of English poetry in India.
5. Illustrate the contribution of major Indian English poets.

9.5.3 Long Answer Questions:

1. How do you substantiate the view, "Indian English Poetry is an offshoot of English and Indian cultural meet"?

2. Discuss 'Indianness' in Indian English poetry on the basis of your study.
3. How do you look at the statement, "Early Indian English poetry was a borrowed and imitative plume"?

9.6 Suggested Readings

1. Das, Nigamananda. *The Poetry of Jayant Mahapatra: Imagery and Vision*. Delhi: Adhyayan Publishers & Distributors, 2006.
2. Devy, G. N. *The G. N. Devy Reader*. New Delhi: Orient Black Swan, 2009.
3. Dwivedi, A. N. *Kamala Das and Her Poetry*. Delhi: Doaba House, 1983.
4. Gokak, V. K. *Literatures in Modern Indian Languages*. Delhi: The Publications Division Ministry of Information and Broadcasting Govt. of India, 1957.
5. ---. *Pathways To The Unity Of Indian Literature*. Delhi: B. R. Publishing Corporation, 1989.
6. ---. *The Golden Treasury of Indo-Anglian Poetry 1828-1965*. Ed. By Gokak. Delhi: Sahitya Akademi, 1995. (9th Rpt).
7. Iyengar, K. R. S. *Indian Writing in English*. New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd., 2013. (18th Rpt).
8. Naik, M. K. *A History of Indian English Literature*. New Delhi: Sahitya Akademi, 1992. (8th Rpt).
9. Paranjape, Makarand. Ed. *Indian Poetry in English*. Madras: Macmillan India Limited, 1993.
Patra, P. K. "Poetry as Jayant Mahapatra's Ivory Key". *Indian English Poetry: Identity, Representation and Authenticity*. Ed. By Jaydeep Sarangi. Kolkata: Books Way, 2011.
10. Singh, Charu Sheel. Foreword. *Festivals of Fire: A Study of the Poetry of Niranjan Mohanty*. Ed. Binod Mishra and Sudhir K. Arora. New Delhi: Adhyayan Publishers & Distributors, 2010.
11. Singh K. D. *New Explorations in Indian English Poetry*. New Delhi: Sarup & Sons, 2004.

Unit - 10: Indian Women Poets

Structure

10.0 Introduction

10.1 Objectives

10.2 Indian Women Poets

10.2.1 The pioneers

10.2.2 Post-Independence Poets: Phase-I

10.2.3 Post-Independence Poets: Phase-II

10.2.4 Women Poets of 1990s and after

10.3 Learning Outcomes

10.4 Glossary

10.5 Sample Questions

10.6 Suggested Readings

10.0 Introduction

Indian English poetry is an independent and globally renowned genre of literature. Contributions of a host of creative minds pioneered in shaping the poetic identity in this name during and after the *British Raj*. It originated out of the cultural encounter that knowingly or unknowingly happened when the British came to India. With the introduction of English education in India, a new class of Indians that further came into close contact with the English education, religion, literature, life and many other things at home and abroad. This resulted in boosting the creative ability to shape and express our sensibility and mentality holding firmly a tongue foreign at that time. However, the number of poets and their poetic contributions were very limited during the pre-Independence period. Even attitude wise, it appeared like they wished to be English poets more than Indian English poets during this early phase of poetry in India. With political freedom in 1947, we witnessed the true Indian sensibility flowing and being articulated through Indian English poetry as well.

In the journey of this proud creative expression, contribution of women poets is no less than their male counterparts. It is really interesting to witness their experiences, struggle,

sufferings and success through poetry. Poets like Toru Dutt and Sarojini Naidu pioneered writing poetry in English by Indian women during the colonial time. In the postcolonial period, Indian English poetry witnessed tremendous developments. Rise of the female poetic vision in this context is very much crucial to know and study. English poetry by these women poets could be seen as a rebellion against the traditional estimation of women as daughter, wife, mother and nothing beyond that independently. English education opened the doors of opportunity for them to know the new feminist ideology already shaped in the West. They embraced it wholeheartedly and the journey of expressing resistance and self-confidence through their poetic articulation began.

In free India, English poetry by the women poets also breathed freely to convey the failures, frustrations, disappointments and loneliness in life in general and love life in particular. The major poets among them are Komala Das, Gauri Deshpande, Margaret Chatterjee, Meena Alexander, Eunice de Souza, Imtiaz Dharker, Monika Varma, Sunita Namjoshi, Sudha Iyer, Manita Kalia, Roshen Alkezi, Sunita Jain, Meenu Kandasamy, Rukmini Nair, Mani Rao, Nandini Sahu and many others. Whatever their social and professional stature be, their poetic articulation weighed the emotional burden of Indian women artistically.

10.1 Objectives

After going through the unit, the students will be able to:

- Read the canon of Indian English poetry.
- Know the Indian women poets writing in English.
- Get an idea about the origin and development of Indian English poetry by women.
- Learn about the stages and trends in Indian English poetry by women.
- Get information of the major women poets and their major works.
- Explore the emotional world of women through representative poets.

10.2 Indian Women Poets

Poetry, and for that matter no creative art makes any gender difference, is the universal experience for generations. Many women artists, poets and writers have shown this time and

again even in the times of male dominance in publication industry as well as in readership groups. Indian women English poets have shown their enthusiasm and zeal through their ability through translations and through original English articulation soon after. Let us see who these pioneers are in English poetry in India.

10.2.1 The Pioneers:

Pre-Independence phase of poetry marked a divorce from the imitative phase of poetry that blindly imitated the English poets in themes and moods. Poets of this phase were either direct freedom fighters or at least were nationalist and assimilative. It was the period of literature of the soil; in no way an extension of English literature. The mystics like Tagore, Aurobindo and Manmohan Ghosh featured Indianness with their female counterparts who led the way inspiring generations of women in India.

Toru Dutt (1856-1877) pioneered as an Indian woman writing poetry in English. Being born and brought up in a Bengali family of Kolkata who converted to Christianity very early during the colonial era, Toru Dutt got the opportunity to learn western languages, literatures and cultures. After her early education at home, she left for France with her family and joined a French school. Later when the family left for London, Dutt sisters got another opportunity to get nurtured in the English atmosphere through classic texts like *Paradise Lost*. Seeds of poetry were cultivated early through her translations from Bengali and French into English. Toru among her siblings was an expert in all these languages.

A Sheaf Gleaned in French Fields (1876) is her first collection of poetry: most of it was translations from French into English with a few of her own compositions. Toru Dutt was not fortunate enough to enjoy the success of her publications at home and abroad as her collection of poems *Ancient Ballads and Legends of Hindistan* was posthumously published in 1882. These ballads are truly Indian in genre and outlook and poetically express her coming back to her motherland. The poems reflect the knowledge of Toru Dutt about her country which she gathered from books and people. Her poetic craft could be seen in her articulation of poems deeply rooted in Indian traditions. A few of her popular poems are *Sita*, *The Lotus*, *A Sea of Follage* and the often-read poem in Indian curriculum *Our Casuarina Tree*.

Sarojini Naidu (1879-1949) was also born in an educated Bengali family in Hyderabad. She had her education in Chennai, London and at Cambridge. After that she took a political flight through the Indian war of Independence using the platform of Indian National Congress. She became a follower of Mahatma Gandhi in ideals and practice. Naidu was proficient in

Bengali, Urdu, Telugu, English, Sanskrit and Persian. She took writing very early in her life. Her poems are both light (children's literature) and serious in nature dealing with the topics like patriotism, romance and tragedy. The lyrical qualities of her poems won for her the sobriquet 'The Nightingale of India'.

The Golden Threshold (1905) was her first collection of poems. Most of her poems are based on the themes from everyday things in life and from the natural world also. Her deep desire and enthusiasm for the freedom of her country also got infused through some of her poems. Her style of writing is simple and often using traditional tools like imagery (sensory), alliteration and direct and simple diction. Her noted poem "In the Bazaars of Hyderabad" was published in her collection of poems *The Bird of Time* (1912). This poem attracted the attention of many readers and critics. Her ability to articulate using the brilliant images of sense perception is praiseworthy in this poem and in many others. *The Feather of the Dawn* contained her poems written in 1927 which is again edited and published after her death in 1961. Thus, Naidu used her lyrical craft to inspire ordinary women to join the Indian war of independence and led her way as a pioneer.

Thus, these women poets toeing the path of their age have left their mark of Indianness on Indian English poetry that implies Indian life, its patterns, celebrations, myths, behaviours and perceptions. The true spirit of awareness about the matters of differences in Indian society is wellbalanced by poets like Sarojini Naidu and all others. Overall, they constituted a phase of sharing both nostalgia and quest for identity that comes in abundance in the later years.

10.2.2 Post-Independence Poets, Phase-I:

This phase marked experimental approach of the poets as in other arts. This phase of post partition years reflects a sort of urgency in defining our national identity and at the same time unending traumatic search for self. The poets of this phase had to fight with the fall of traditional set up, fall of values due to industrialization resulting in cultural loss on one hand and on the other the western influences questioned their very existence. But one positive thing was that poetry exhibited the spirit of liberty in the lives of people in this phase to its very core. Many developments marked change in ordinary moments of life and in poetry as well. In short, poetry in this phase is no longer imitative but has become a voice of one's own. Women poets witnessed this change and participated in this transformation skillfully.

Kamala Das (1934-2009) was a Malayalam and English poet born in Kerala. She is known for her bold stance in dealing with the issues of women, sexuality, children, and overall treatment given to them. Kamala Das spent her early days in Calcutta and at her ancestral place in Kerala, Punnayurkulam. She took the writing following her mother but her inclination towards poetry was more under the influence of her uncle Nalpat Narayan Menon, a prolific writer and translator in Malayalam. Kamala Das, after her early marriage with Madhav Das who was a banker, published her works with his support. Taking this opportunity and the tumultuous atmosphere in the sixties in Calcutta about arts, she published volumes of poems in English.

Summer in Calcutta (1965) was the first collection of poems by Das. This volume received appreciation and rejection at the same time because of its explosive nature. The choice of themes, treatment, and bold expressions in this collection received attention of readers and critics. Unusual themes like that of eunuchs, freaks, and those frequently sought-after ones like love, lust, betrayal, and many other questions directly dealing with grave concerns about reality of life raging in the mind of an individual.

Her second book of poetry, *The Descendants* (1967) is even more explicit in nature. Poems in this volume are more direct in voicing the unspoken. Consciousness about death and its obsession grips the mind of the poet many times when one goes through the poems. Das basically is the poetess of love: her themes of unfulfilled love, yearning for love, quest for love, and her failure to find emotional fulfilment through love are some of the dominant themes throughout this collection.

The Old Playhouse and Other Poems (1973) is a pack of mixed emotions, themes, and expressions. In this collection, the poetess enjoys her memories from childhood, especially her days spent with her granny. On the other hand, through another poem she speaks of her painful experiences, frustration, and failure in married life. *The Stranger Time* (1974) and *Collected Poems* (1984) are two more volumes of poems published in her name. Besides these, there are some other works both in English and Malayalam. Kamala Das calls for special consideration because of her handling the issues in a unique way. Ahead of her time and sometimes far ahead, she speaks through her poems in the interest of feminine self.

Gauri Deshpande (1942-2003) was born in Pune. She was daughter of Irawati Karve and granddaughter of Maharshi Dhandu Keshav Karve, an eminent social reformer. She wrote in both Marathi and English. Like her predecessor Kamala Das, she too continued with confessional poetry, hiding nothing. Most of her works, including poetry, had a touch of her own

life through life experiences, frustrations, tensions, and strained family relations representing her age. Mostly, she wrote about the commonplace. Still, a feminist enquiry had always been there in the backdrop. The popular themes in her poetry are love, betrayal, despair, loneliness, abandonment, and others she has worked upon in an appropriate manner.

She has published three volumes of poems, *Between Births* (1968), *Last Love* (1970), and *Beyond the Slaughterhouse* (1972). Besides these, she has also contributed to other anthologies of Indo-English poetry. The poetess perhaps writes to get relief from tensions in ordinary life situations and demands utterance through her recurrent themes of lost love and isolation. She is comfortable with small poems and 'The Female of the Species' is her best work wherein she conveys her feminine feelings. This poem appears to have come into existence out of the need felt by the poetess to communicate with the world as a woman. Thus, the confession agenda continues projecting more thoughtful and provocative ideas through poetry.

Margaret Chatterjee (1925-2018) is equally important name in the canon of Indo-Anglian poetry. She was born in Paddington and studied at Oxford. There she came in contact with an Indian professor and came to India in 1946. She was a versatile genius: a philosopher, poet, musician, and critic. Being a student of philosophy and a scholar later on, her poetry also showed much of her literary and philosophical ideas. With many other contributions, she has five volumes of poetry to her credit namely, *The Spring and the Spectacle* (1967), *Towards the Sun* (1971), *The Sandalwood Tree* (1972), *The Sound of Wings* (1978), and *The Rimeless World* (1987).

Chatterjee, like many other poets of her age, responded to the issues and interests of her time through her poetry but the human concern always remained central in many of her works. Readers and critics of her poetry classify her poems into four categories: poems of personal nature, her own experience-based poems, nature poems, and philosophical poems. She speaks about everything with a sense of responsibility but analysing the true situation. One such often read is 'August 15' where the poet speaks in turn of the tragic paradox of free India. Reading her poetry in comparison with the other contemporary poets will be of help in exploring the situations, practises, and manners through poetry.

Meena Alexander (1951-2018) is another important name without which no study of Indian English poetry could be complete. She is a leading woman writer who writes about her experiences from distant places. Meena was born in a Syrian Christian family from Kerala at Allahabad. Her father was a scientist, working for the Government of India. Soon, the family

moved to a newly independent country Sudan and thus began the journey of the poet that continued till her death in 2018 in New York. Among her published volumes of poems, a few are: *The Bird's Bright Ring* (1976), *I Root My Name* (1977) and *Without Place* (1978). She is known for her lyric poetry, making a point for migration and trauma as themes. Its impact on the individual life, subjectivity that occurs, and the violent situations tend to cross the borders are some other important concerns one finds in her poetic enquiry.

In her other volumes of poems such as *The Stone Roots* (1980), *House of a Thousand Doors* (1988), *Illiterate Heart* (2002), *Raw Silk* (2004), *Quickly Changing River* (2008), *Birthplace With Buried Stones* (2013), and *Atmospheric Embroidery* (2018), Meena Alexander has explored the themes of feminism, post-colonialism, dislocation, memory, and many others. She has also been credited for creating a new hybrid form of poetry which fuses the western romantic lyric tradition with non-western forms of Bhakti and Sufi poetry which came out of India. Reading her poetry would be of help in understanding the trauma of migration.

Eunice de Souza (1940-2017) has been widely acknowledged as a poet writing in English. She was born and brought up in Pune in a Goan Catholic Christian family. After her study of literature and her doctoral research from Mumbai University, she joined as a faculty of English literature in St. Xavier's College, Mumbai and worked there for thirty long years.

Among her noted works of poetry include: *Fix* (1979), *Women in Dutch Painting* (1988), *Ways of Behaving* (1990), *A Necklace of Skulls* (2009), and *Learn from the Almond Leaf* (2016). One important thing that needs to be mentioned about Eunice de Souza is that she is the only woman poet included in the *Oxford India Anthology of Twelve Modern Indian Poets* (1992).

Throughout her poetic contribution, De Souza shows concern for the Indian women in their contexts and roles. Whether it is about a maid servant, daily wage worker or an isolated housewife, her poems commonly explore the loss, isolation, and alienation that accompanies womanhood in our country. Her famous poems 'Bequest' and 'Advice to Women' reveal her sense of discomfort with patriarchal institutions. Perhaps, this approach of the poet made her remain single throughout her life. Reading her poetry will reveal the spirit and concerns that she had.

Check your Progress

1. Who is the author of *The Golden Threshold*?
2. From which Indian state does Meena Alexander belong?

10.2.3 Post-Independence Poets, Phase-II:

English poetry in India or even other literary works cannot be classified into periods/phases creating watertight boundaries. Still, changes apparent in the changing times need to be attended. Hence, for convenience we are studying poetry in phases. Poets born in India and those who came to India and adopted the traditions became one with it. However, there are others, putting them in this category is uneasy; they too consider themselves Indian. Literary tradition in India warmly welcomed them and they became a part of this unique canvas.

Intiaz Dharker (1954) was born in Lahore, Pakistan, grew up in Glasgow and now lives between London and Mumbai. She is a British citizen and poet, artist, and documentary film maker. Dharker is a celebrated poet in the United Kingdom and in other countries of the world, has to her credit seven collections of poetry: *Purdah and Other Poems* (1988), *Postcards from God* (1997), *Speak for the Devil* (2001), *The Terrorist at My Table* (2006), *Leaving Fingerprints* (2009), *Over the Moon* (2014), and *Luck is the Hawk* (2018).

Home, freedom, travel, geographical, cultural offsets, the cultural conflicts within the society, and gender politics and differences are the main themes in Intiaz Dharker's poetry. Her poetry gives space to various issues of Muslim women who in the opinion of Dharker experience injustice, oppression, and violence traditionally. However, the poet with the issue of marginal, oppressed, and the orthodox discusses the concept of national identity in her poems. She believes that nature of the term 'nationhood' signifies bigotry. According to her, it has always been used as a means to exclude others. She expresses the ideal spirit of being able to celebrate nationhood is to be open to the other cultures around. Thus, the continuous conflict between the religious and secular, local and outsider, and major and minor grip the tensions in her poetry. Reader of her poems finds his spirit awakened in a complete state of enlightenment and clarity.

Sujata Bhutt (1956) is an Indian poet born in Ahmadabad, Gujarat and brought up in Pune until she left for USA with her family in 1968. The poet got appreciation from all over the world for her early poem, 'Search for My Tongue'. She, being a Gujarati, writes Indian English rather than Anglo-Indian poetry. She also translated Gujarati poems into English. The poet in this poem speaks of her language and the division created, resulting in her split identity. She in a way admits that language divides us. Perhaps, reading her other poems would shed more light upon the divide created by language in the lives of immigrants, their situations, and helplessness.

Among her published works are *Bronzemen* (1988), *The One Who Goes Away* (1989), *Monkey Shadows* (1991), *The Stinking Rose* (1995), *Point no Point* (1997), *Angstrom* (2000), *The*

Colour of Solitude (2002), and *Pure Lizard* (2008). Bhatt uses her life experiences and knowledge sources while articulating her views through poetry. For example, she speaks of the post World War-II and the day-to-day routine in India in a delicate manner. Sujata, Bhatt through her handling of the themes, shows her maturity towards cultures amidst the colonial and racial prejudices around. Reading her poetry will unbind the colours of life in distant contexts for sure.

Monika Varma is another major contemporary poet though not famous like Kamala Das, Gauri Deshpande, and a few more but, her moderate and calm personality, her exclusive artistic responsiveness, and use of radiant writing and phrases seeks attention of critics and deserves appreciation. The poetess, unlike her other contemporary poets, exhibits her maturity not by crossing the boundary of graciousness and modesty in her choice of themes and expression. Her breathing language and eye-catching imagery prove her metal while singing her love songs.

She has published seven volumes of poetry, *Dragonflies Draw Flame* (1962), *Gita, Givindhi and Other Poems* (1966), *Green Leaves and Gold* (1970), *Quartered Questions and Queries* (1971), *Post Imperative* (1972), *Across the First Spaces* (1975), and *Atakumanda* (1976). Such huge publication with no compromise in quality helps her stand tall in the world of poetry. Her mood in poetry is unlike the romantic poets; she emerges as a fresh morning singing of the nature; the dawn, the dusk, evening, night, the mountains, rivers, the sun, and the moon. Greenery and beautiful flowers keep her away from the personal losses. Overall, Monika Varma appears to have the attitude of being free of sobs and sighs with new ideals of romanticism while confronting the real world.

Suniti Namjoshi (1941) was born and brought up in Mumbai, India. She is an English citizen now living in the UK. Her works including poetry have been translated in many languages of the world. Her move towards challenging the traditional evils like prejudices, racism, and sexism prove her to be an inventive and experimental poet. Namjoshi is a poet, fiction writer, fabulist, children's story writer, a feminist writer, an activist, and a translator.

Namjoshi is a Diasporic transnational poet and writer. She textually attempts to construct an alternative universe in her poetry. She undertakes a comparative approach in selecting subjects and cross-cultural identities as her focus of attention in her works. It is argued that because of Indian laws, religious dogmas, social discourses, and the social stigma against homosexuality, the mission of creating alternative universe remains operative in her poetry. According to her critics, her works combine Feminism, Postcolonialism, and Queer theory. She

has many publications to her credit. Among them, her famous poetry volumes are *Poems* (1967), *More Poems* (1971), *Cyclone in Pakistan* (1971), *The Jackass and the Lady* (1980), *The Authentic Lie* (1982), *From the Bedside Book of Nightmares* (1984) *Flesh and Paper* (1986), *Because of India: Selected Poems and Fables* (1989), and *Sycurus: New Fables and Poems* (2006).

Mamta Kalra (1940) born in Vrindavan, Uttar Pradesh is a leading bi-lingual poet of English and Hindi. Kalra is the representative poet of the seventies; speaking of women, their roles, obsessions, oppressions, and feminism in practice. The poet has objection over the transformation of feminist movement into more of a brand focused on the liberalization of body. Born in an educated family, Kalra had a sort of legacy in poetry through her uncle, Late Bharat Bhushan Agrawal who was a prominent poet of the progressive movement. Mamta Kalra has a deep sensitivity towards people and life as a whole that could be met reading her famous books of poems, *Tribute to Papa and Other Poems* (1970) and *Poems* (1978).

The poet personalities change through her own contributions in confessional poetry that ruled for almost three decades in India. For Mamta Kalra writing is an antidote to sufferings and helplessness. She declares saying, "I write/ because I cannot bite". This is really interesting to read and understand how confessional poetry underwent change in Kalra while coping with numerous difficulties of modern life.

Speaking about her first book of poems, *Tribute to Papa* is an ironical collection, where she attempts to parody most of the relationships. She says, the poems in this volume are against the established social values and relationships that are taken for granted for ages. She is subjective as a poet speaking about herself as a daughter, as a wife, as a mother, sister and in many such roles in our society. She speaks of her personal experiences but very different than her confessional predecessors like Das. Das shows her injuries through her poetry whereas Kalra attempts to change by healing that injury, is remarkable.

Check your Progress

1. When and where was Imtiaz Dharker born?
2. How many volumes of poetry are published by Monika Varma?
3. Who is the author of *Tribute to Papa and Other Poems*?

10.2.4 Women Poets of 1990s and after:

Apart from the women poets discussed earlier, there are some other women poets who have contributed and voiced the issues and interests of women using similar idioms employed by their predecessors. These poets include Sudha Iyer, Rukmini Nayar, Mani Rau, Sumita Jain, and Roshen Afkezi. Exploring them would be of help in updating our knowledge of Indian women poets and their works.

Sudha Iyer (1933) is another established poet-critic having a brilliant academic and professional career. She worked as a teacher of English in various institutes of repute. Her poems have been published in many popular anthologies and journals in India and abroad. *Burning Drops* (1987) and *After the Silence* (1991) are her published volumes of poems. *Contemporary Indian English Love Poetry* (1990) and *Voices: Indian Poetry in English* are some noted examples where her poetry occupied space. She keeps musing about sadness, failures, mysteries, and betrayals in a philosophical manner. Her approach towards poetry is a kind of socio-political protest unlike those who keep sitting in ivory-towers thinking about common people only through their words.

Iyer's feminine perspective in her poetic creations is imbued with infinite capacity of women for enduring pain and torture. In an unusual manner she speaks of "nameless fear" many Indian women face, especially married ones. In her famous poem 'Fears of an Indian Bride', the poet relates to the issues of dowry demands and the consequences it leads into. She spares no evil and exposes through her poems everything that happens to women in our society. Overall, her poetry is a medium of resistance and protest against injustices, oppression, and brutality practiced by men on women.

Rukmini Nair is a poet, critic, and professor of Linguistics and English at IIT, Delhi. She has been invited and is a regular visiting faculty at various universities globally. With this brilliant academic recognition, she has also been considered as a significant postmodern poet in Indian English with her three published volumes, *The Hybrid Bone* (1992), *The Ajundhya Cantos* (1999), and the recent one *Yellow Hibiscus* (2004). In the year 1999, she received first prize in All India Poetry Society/British Council competition for her poem 'Kali'. She has also been featured in *Penguin New Writing in India* (1990) and the anthology *Mosaic* (1999) as award winning poet in India and in the UK.

'Kali' though apparently speaks of the Hindu Goddess, her bad temper, her equations with her son Ganesha, and partner Shiva; the poem has a clear existential message for the Indian

woman and her many socio-psychological trappings. Nair thus, in her articulations, brings the interplay between the esoteric and mundane in systematic subjugation of Indian woman over the centuries.

Nair deviates from her contemporary poets in many ways. It goes with her understanding and views about the world of women. In an interview she says, "I am very resistant to the idea that a woman is a palpitating emotional being limited to describing her feelings. As a result, I have tried deliberately to include forbidden 'unwomanly' qualities such as wit, a sense of humour, intellectual toughness and technical virtuosity within my own writings". Thus, Nair contests a mythological belief that promotes gender and caste subalternity. She examines the dualities inherent in myths about women and attempts to establish a new relationship between myths and the contemporary socio-political condition says Shweta Tiwari, a scholar and critic of her poetry.

Mani Rao (1965) is an Indian born English poet, translator, and scholar who moved to Hong Kong in 1993 but is now based in Bangalore. Rao has worked in the field of advertisement and media for a considerable time in the beginning. She has published nine volumes of poems and many others as translations from Sanskrit and other languages. *Wing Span* (1987), *Catapult Season* (1993), *Soft* (2000), *Echolocation* (2003), *Mani Rao: 100 Poems* (2006), *Ghostmasters* (2010), *Echolocation* (2014), *New and Selected Poems* (2014), and *Living Mantra-Mantra, Deity and Visionary Experience Today* (2019) are her volumes of English poetry. Her translation of *Bhagavad Gita* (2015) is most appreciated work. Her poems have also been published in many anthologies and journals of repute. Mani Rao's is the most unique writing style of her own in our times with a special leaning towards mythology, which she rewrites, retells or responds to myths in her works.

Meena Kandasamy (1983) is an Indian English poet, fiction writer, feminist activist, and translator from Chennai. As she is well known as an activist, working for liberation of women and the low castes, her works, including poetry, also feature the same spirit of activism. Like her predecessors and other contemporary poets, she too is a feminist. She has in her record two volumes of poetry, *Touch* (2006) and *Ms. Militancy* (2010). Though, her poetry is published in reputed magazines of poetry but, both her volumes of poems received severe criticism as well by her editors and critics. The poet is focused and she says, "My poetry is naked, my poetry is in tears, my poetry screams in anger, my poetry wreathes in pain, my poetry smells of blood, my poetry salutes sacrifice, my poetry speaks like my people, my poetry speaks for my people".

It would be interesting to read Meena's poetry as she is perhaps the only representative of the direct caste victims in our society. A comparative reading of her poetic articulations with her other contemporary women poets perhaps would open many hidden layers of reality in our society.

10.3 Learning Outcomes

Students after reading this unit get formally introduced with the body of women poets. They may remember the poems studied by either of these poets during their studies. The brief description given of each poet, their major publications, places, roles and duties, their major themes, concerns, language, and techniques used in their poetry orient the reader in the genre. Poetry is just one aspect of the lives of these women, a brief description of their whereabouts will also help in connecting them with their work while reading this unit and individual works afterwards.

Many of these women poets are professionals as well. They are from various fields, their experiences are different, and concerns also differ to some extent. Still, they have something common like they are feminist to their very core, they resist against the socio-political, traditional, mythical, communal, caste, and many other forces through their works. They are well educated women; most of them have been to the developed countries, have studied and experienced the social life of women in that world and while reading them this could be felt by the students throughout their articulations. Finally, the students can have a few popular names, names of volumes, some popular poems and some broad ideas about Indian women poets in the form of ready reference.

10.4 Glossary

Confessional: Speech or in writing when a person reveals private thoughts or admits to past incidents, especially one about which they feel ashamed or embarrassed

Canon: A collection or list or criteria to judge something

Ivory-tower: A state of privileged seclusion or separation from the facts and practicalities of the real world

- Diasporic:** A Diaspora is a large group of people having similar heritage or homeland who have since moved out to places all over the world
- Sheaf:** A bundle of grain stalks laid lengthways and tied together after reaping
- Glean:** Gather after harvest

10.5 Sample Questions

10.5.1 Objective Questions:

- Who was the first India Woman English Poet?
 - Aru Dutt
 - Toru Dutt
 - Sarojini Naidu
 - Kamala Das
- A Sheaf Gleaned in French Fields* is written by whom?
 - Sarojini Naidu
 - Toru Dutt
 - Aru Dutt
 - Gauri Deshpande
- Name the poet who was an active politician and member of Congress party during the colonial period.
 - Kamala Das
 - Toru Dutt
 - Gauri Deshpande
 - Sarojini Naidu
- The Golden Threshold* was published in the year?
 - 1900
 - 1905
 - 1910
 - 1908
- Who wrote the volume of poems *Summer in Calcutta*?
 - Sarojini Naidu
 - Gauri Deshpande
 - Arundhati Roy
 - Kamala Das
- The Descendants* by Kamala Das was published in the year?
 - 1965
 - 1967
 - 1968
 - 1969
- A renowned poet Gauri Deshpande was the grand-daughter of whom?
 - Maharshi Karve
 - Inwati Karve
 - Gopal Krishna Gokhale
 - Lokmanya Tilak
- How many books of poem are written by Gauri Deshpande?

- (a) Five (b) Three
(c) Four (d) Six

9. Who wrote the poem 'Advice to Women'?

- (a) Imtiaz Dharker (b) Eunice de Souza
(c) Mani Rao (d) Meena Kandasamy

10. *Sycorax: New Fables and Poems* (2006) is a book of poems by-

- (a) Sudha Iyer (b) Rukmini Nair
(c) Suniti Namjoshi (d) Vijaya Gopal

10.5.2 Short Answer Questions:

1. What do you understand by the term 'Confessional poetry'?
2. Write an Introduction of the poet Sarojini Naidu in brief.
3. How do you estimate the poet Kamala Das?
4. Give an account of Imtiaz Dharker as a poet.
5. What do you know about Rukmini Nair as a poet?

10.5.3 Long Answer Questions:

1. Discuss the dominant themes common in the poetry of major Indian English women poets.
2. How do you look at the bold and realistic feminine expressions by many Indian women poets in their poetic expressions?
3. Elaborate the history of Indian women English poets in brief.

10.6 Suggested Readings

1. Gokak, V. K. *The Golden Treasury of Indo-English Poetry 1828-1963*. Ed. By Gokak. Delhi: Sahitya Akademi, 1995. (9thRpt).
2. Iyengar, K. R. S. *Indian Writing in English*. New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd., 2013. (18thRpt).
3. Naik, M. K. *A History of Indian English Literature*. New Delhi: Sahitya Akademi, 1992. (8thRpt).

Unit - 11: *A Country*

Structure

11.0 Introduction

11.1 Objectives

11.2 *A Country*

11.2.1 Jayanta Mahapatra as a Poet: An Introduction

11.2.2 A Brief Summary of the Poem

11.2.3 Thematic Analysis of the Poem

11.2.4 Critical Analysis of the Poem

11.2.5 The Poet and the Poem: Relationship

11.3 Learning Outcomes

11.4 Glossary

11.5 Sample Questions

11.6 Suggested Readings

11.0 Introduction

Indian English Poetry since its inception during the colonial rule remained on the periphery of the vast literary canvas of India. Since the beginning, this so-called hybrid form of poetry served honestly the purpose of recording and representing Indian sensibility and emotional experiences at a global level, using a global language. Now, it is too late to consider English as a foreign language, when India has emerged as the second-largest country after the USA publishing a remarkable number of books every year in this language and literature. The picture of poetry in the rich corpus of Indian English Literature appears blurred today, though the fact that it has managed to survive in the age of fiction and cinema, is interesting to note. Credit goes to the generations of poets who through their verses in multiple forms and meanings represented the mythical and cultural identity of the nation.

The journey that started with the poetic creation of Henry Louis Vivian Derozio, Kashiprasad Ghosh, Michel Madhusudan Dutt, Aru and Toru Dutt and of course, historian cum poet Ramesh Chunder Dutt, in the early nineteenth century, was the beginning of what we now call Indian English Poetry. Important poets like Manmohan, Aurobindo Ghosh, Rabindranath Tagore, Sarojini Naidu, and others rendered their services to the genre of poetry during this first phase. In the second phase, poets like Nissim Ezekiel, A. K. Ramanujan, Keki Daruwalla, Gieve Patel, R. Parthasarthy, Shiv K. Kumar, Arun Kolatkar, Meena Alexander and Jayanta Mahapatra along with many others imbued a new breath and divorced the readymade aesthetics and romantic mode of the first-generation poets in the pre-independence period, which M. K. Naik calls the Gandhian phase.

Jayant Mahapatra (1928), an addition to the same tradition, is a major figure on the panorama of Indian English Poetry and is quite well-known today. His heart-felt legacy and representation of the land of Orissa through his poetry, earns for him a much-esteemed position as a poet. The statement made by P. K. Patra in his scholarly article authenticates, "Jayant Mahapatra is a true representative poet of Orissa. Orissa finds expression in his poems so immaculately. When the entire Oriya culture is about to collapse under the threat of globalization, it is Mahapatra who tries to hold it from such a tremour through his poetry. All his poems are a kind of attempt to reconstruct the Oriya identity which has lost its health and vigour". Though, the statement appears to pour much acclaim to the poet, his contribution deserves the identity he has earned. He is considered one of the most widely read, discussed and published Indian poet in this age; both at home and abroad. Although he is grouped with Nissim Ezekiel and A. K. Ramanujan as being post-modern poets, he is often criticized for his obscurity and allusiveness. Overall, Mahapatra in his journey of more than forty years as a poet has become successful in creating his own place and idiom. Many of his poems speak about his motherland India and of course while in comparison with other countries, his articulations turn severe. 'A Country' is one such poem where we read the unrest of the mind of the poet and his feelings for the land of his birth.

11.1 Objectives

Objectives of this study of the poem are as below:

- To read and understand the poem 'A Country' by Jayanta Mahapatra.
- To appreciate and enjoy the poem.
- To understand the thought and imagination contained in the poem.
- To acquaint the reader with the structure of the poem.
- To develop aesthetic sense in the reader so as to have pleasure from reading.
- To enhance love of reading and understanding poetry.

11.2 *A Country*

11.2.1 Jayanta Mahapatra as a Poet: An Introduction

Jayanta Mahapatra (1928-) is an addition in the poetic tradition of India that began with Henry Louis Vivian Derozio, Kishiprasad Ghosh, Michel Madhusudan Dutt, Aru and Toru Dutt and many others we have seen canonically in the introduction part. Mahapatra, a major figure on the panorama of Indian English Poetry, is quite well-known today. He is a major voice in Indian English poetry, born in the mystic land of Orissa, an eastern state in India on the 22nd of October, 1928. He lived throughout his life in the coastal town of Cuttack. Being born in a Christian family and growing up in a Hindu majority ethos, Mahapatra had keen interest in dealing with all these elements making a point in his poetry. Mahapatra after completing his master's degree in Physics joined as a professor of Physics in the famous Ravenshaw College in Cuttack and worked at the same place till his retirement. Despite being a physicist by profession, he turned to poetry and successfully evolved as a poet. It adds to the mystery of his poetry and personality for a new reader. One has to accept after reading his poetry that professional life matters little to nothing in the cosmos of hobbies and interests, and if pursued positively it facilitates the interest in its own way. One such thing witnessed throughout is his analytical approach in his poetic endeavours, which was a result of his subject and training. Mahapatra's interest and creative genius could be seen growing and attaining perfection through his poetic creations one after the other. It seems like poetry bridges the gap between his emotional bondage to his motherland, his fellow human beings and the state of affairs in their lives. Truly, the landscape of Orissa appears in its genuine colours through the poems of Mahapatra. It is not always in the happy mood, but the way it persists around him. Being a science student first and then a teacher of the same discipline, brought out in him the analytical approach that could be seen while dealing with

abstract themes like myth, faith, rituals, and many things related to the people of Orissa in his poetry. In a way, he integrates himself into the live heroic past of the country, its legends, myths, and reacts consciously to these amalgamated issues of life in his poetry. His *Relationship* is a fine example of the same; weaving the cobweb of history, myth, and vision. Very rarely, he speaks of his own historical past to establish a relation with the past, like Kamala Das and Niranjana Mohanty do, often referring to the dominant image of their respective grandmothers. Mahapatra's grandfather, Chintamani Mahapatra occasionally appears connecting him with the family past.

It is true that poetry came late to Mahapatra, at the age of forty in his life, but he compensated the same by producing seventeen volumes of poems in quick succession. He also tried his hand at writing short stories and produced two volumes of short stories. He has translated three volumes of Oriya Poetry into English and also written one book on Orissa. Besides these creative works, he has contributed articles for various magazines, periodicals and dailies at home and abroad. He has been editing a magazine named *Chandrabhaga* dedicated to poetry. These activities throughout his life perhaps, blessed him with the identity he possesses today.

Mahapatra's poetry has been awarded both at home and abroad with many prestigious awards. One such award, which brought recognition to the kind of poetry he wrote and perhaps is the first Indian English poet to be honoured with the same, was by National Academy of Letters (Central Sahitya Academy, New Delhi) for his *Relationship* in 1981. He has also been awarded by the Chicago Poetry Magazine with "Jacob Glatstein Memorial award (1975)", "Japan Foundation's Visitor's Award (1980)" and was the first prize winner in "Scottish International Open Poetry Competition 1990". In the year 1976-77, he had been invited to Iowa City for "International Writing Program". With these and many other awards and honours on his record, Mahapatra stands high for his unmatched poetic contribution in our time.

Among his famous collections of poems are: *Close the Sky: Ten by Ten* (1971), *Swayamvara and Other Poems* (1971), *A Father's Hours* (1976), *A Rain of Rites* (1976), *Waiting* (1979), *The False Start* (1980), *Relationship* (1980), *Life Signs* (1983) *Dispossessed Nests* (1986), *Temple* (1989), *A Whiteness of Bones* (1992), *The Best of Jayanta Mahapatra* (1995), *Shadow Space* (1997), *Bare Face* (2000), and *Random Descent* (2006). With this, his poems

have been included in some of the latest prestigious international anthologies. *The Vintage Book of World Poetry* (Random House, New York, 1996) and *The Poetry Anthology 1912-2002* (Ivan R. Dee, Chicago, 2002). Besides this, he also wrote poetry in Oriya and did some poetic translations successfully. *The Green Gardner* (1997) and *Orissa* (1987) are the prose collections in his name. The recent book, *Door of Paper: Essays and Memoirs* (2007) voices many more things from his personal life that help in deciphering his poetry more intensely. With this strong base, Mahapatra stands ably as a representative poet of his land first and then of the country (India) in succession.

His heart-felt legacy and representation of the land of Orissa through his poetry earns for him a much-esteemed position as a poet. He is considered as one of the most widely read, discussed, and published Indian poets in this age: both at home and abroad. Though, he is grouped with Nissim Ezekiel and A. K. Ramanujan as being postmodern poets, he is often criticized for his obscurity and allusiveness. Overall, Mahapatra in his journey of more than forty years as a poet has become successful in creating his own place and in setting an idiom of his own.

Check your Progress:

1. Where does Mahapatra come from?
2. What legacy does he represent through his poetry?
3. Which book of poems by Mahapatra has been awarded by National Academy of Letters?

11.2.2 A Brief Summary of the Poem:

The poem, 'A Country' published in *Life Signs* (1983) by Mahapatra is not particularly about any one country; in fact, it addresses the situation of poverty-stricken countries in Asia. The poem has socio-economic, socio-political, historical, religious, and cultural undertones. The poet through various issues exposes the disparities among people and how raging poverty engenders violence. He also makes a plea for socialism so that there will be equality among people in terms of their livelihood. The straight forward approach should not distract us from the

true intent of the poet to highlight hunger; his all-time focus of attention in this poem as well. It also deals with the eternal search of the poet of his self, mythical history, losses, riches, faith, and many more things with the prominent national identity. In its subject and approach, the poem reflects his nationalistic fervour to the core.

The graphic account in the very beginning with 'dust everywhere' reminds the poverty among the Asian countries with different political systems, religions, faiths, and many other differences excluding "dust". The speaker considers this memory as his burden. For the speaker, this land is of no use as it is burnt. The remaining in the form of scent of the incense sticks and ash keep piling up on their misty whites. Perhaps, the speaker suggests about the orthodoxy prevalent in India. Whatever the situation in these countries and forgetting the reality; Gods are to be prayed and offered incense sticks. Hence, perhaps the "the heaps of the dead are growing, piling up along with the incense..." and even people who appear older than their original age with their misty white heads, appear mysteriously in this first stanza.

The poet further refers to the tales told by the old people in sleepy voices. Maybe they are not capable of voicing them aloud; listening to them makes his ears tremble as those were horrible. The narration of such past tales usually in sleepy voices and eyes with no dreams and vision appears almost dead to him. The poet considers himself as a child who keeps dreaming. But, at this juncture, he finds his own interest of dreaming like a child in danger and he questions his self for wearing out and feeling for the girls dying unnaturally. The image of "breasts swollen with milk" suggests fertility and beginning of life, but the girls die even before that is suggestive.

The speaker further recalls the moments from his memories when he saw a graceful Naxal girl who appeared before him from nowhere that winter and feels hurt. She had a knife in her hand which the speaker says is as old as history. The poet is hurt not by seeing the violent face or conduct of that girl but due to the cause that engenders violence among such innocent people. The poet here highlights hunger that leads them to take part in such violent activities is a fact in Asian countries. Here the Naxalite problem, the movement, their rights and demands, and the government machinery handling these issues have been the focus of discussion. Many sacrifice their lives every year in this battle fought between the people and security forces. The issue has become historical now.

Finally, the speaker echoes the condition that he witnesses late at night, wherein, he sees his own country. Many things he accepts like sacrifices, loss of friends, dear ones in wars and in other events of violence between the Naxal organizations and the security forces. The speaker finds himself in difficulty. He finds no answer to his situation in vision. He attempts to investigate it in piety (Puri) and in fiery violence (Naxalism perhaps) or in both.

Ultimately, he learns that his conscience is entangled in prejudiced sorrow like socialism from where he fails to understand his self and that of others. He assumes himself to be on hills in strange shapes in the distance listening to "the faraway wailing hyenas/ aware of the dying countryside around them/ tortured by hunger and the reek of decay in the air/ after the age-old myths have been told all over again". This confusing situation has left him mystified. Even the predators are in problem and they are aware of that. They are waiting for the loss of countryside leading them into hunger and death but perhaps why we humans fail to understand is the question of the poet.

Check your Progress:

1. What do you understand by 'search of self'?
2. What does 'dust everywhere' symbolise?
3. What do you think is the burden of the poet in this poem?

11.2.3 Thematic Analysis of the Poem:

'A Country' by Jayanta Mahapatra is a poem dedicated to the issues of his motherland and the whole of Asia. The major theme in the poem appears to be identity; identity of the poet and his country in an introspecting tone but the dominant issues like poverty, hunger, starvation, deaths, orthodoxy, conflicts among groups, and routine backwardness prevalent around him have been voiced seriously. His history and myths have also been given space enough so as to highlight the roots of the problem his society/country is facing. Through his straight forward expression, the poet points at the conventional dogmas leading to chaos from generations.

The poet reminds of past stories narrated often by the old people in sleepy voices voicing the dead vision of the people. He questions his self for feeling for the dying girls before their

breasts are swollen with milk. Here, gender inequality, exploitation of women by patriarchal society has been exposed. His questioning to his self is ironic, and suggesting what can one do? It makes no difference. But at the same time, he voices his deep desire of dedication for his country. He acknowledges that, "Here is my world, and it makes me dream as a child...". The poet is deeply committed in mind and spirit to the cause of his motherland. The poet's dream for the betterment of his people who are drowned in countless problems is reflected in his poetry.

The issue of Naxalism has also been touched upon through the character of a "Naxal girl". The poet refers to her in his memories. For the poet, "who appeared out of nowhere that winter, holding a knife as old as history?" Unequal distribution of resources among its citizens has led to many differences and has created a divide because of unequal opportunities. The girl, holding a knife in protest has become historic in India. Through such references, the poet is seeking attention of the reader towards the dark holes in the lives of people in India and how they have missed the right path of livelihood.

The poet is neither a socialist nor a Marxist; he is just a sensitive human being who looks at the severe situation from humanitarian perspective. The poet also speaks of the war in Seventy-Two and its atrocities on people directly or indirectly. He speaks of the sacrifices and losses and accepts grief because of such losses of friends, brothers, and sons in the war of Seventy-Two. But, even after this acceptance finding an answer is not easy.

Penitence at Puri does no good to him, and his reasoning appears as "prejudiced sorrow like socialism". Thus, theme of disgust grips the speaker and leaves him a failure. His referring to the wailing hyenas indicates dying of the countryside and through that poet's eco-critical approach gets reflected. This death is multifaceted. Death of nature and forests symbolizes end of their dependents; the tribals and the wild life. The poem ends with re-telling of 'age-old myths'; a meaningless routine.

11.2.4 Critical Analysis of the Poem

Jayanta Mahapatra is a poet committed to the cause of uplifting his fellow countrymen through his poetic compositions. The poet, being a critical thinker and an academician in the field of science, relates scientifically to many historical, religious, mythical, and routine things in the course of his poetic ponderings. The title of the poem is a bit deceptive as it is not referring to

one country. As many countries referred to in the poem have witnessed oppression, violence and poverty, this poem justifies the geographical landscape it addresses. A reader can easily understand that this poem by Mahapatra is the best example of his relationship with his soil. The poet feels intensely bad for the situation of his people and expresses the pathos through his poetic composition. He was born and brought up as a Christian in Hindu majority society. Being exposed to the western world and its ideals early in life, the poet keeps comparing the life of people at home and abroad. Issues like faith, customs, illiteracy, rituals and rites, poverty, hunger, and deaths are very close to his vision of life in India. 'A Country' breaks the silence and lets the truth flow in the form of conviction about his country which is unfortunately negative.

Like in many of his poems, this poem also sheds light on the dusty paths of Asian countries like India. World has changed a lot but India along with many other countries from Asia is still busy in the age-old traditions. The poet metaphorically considers this identity of his country as his burden. Reasoning seems to have no meaning in this country, is the overall outlook of the poet in this case. Already driven by myths, this country has fresh myths like 'socialism', 'nationalism', and 'secularism'. The poet projects his reason as 'prejudiced sorrow' in the poem. Behind this reason we have starvation deaths, prostitution for feeding one's own self, deaths due to malnutrition, Naxalism, etc. The poet gives an unending list of problems and reports no solution for them even after such long time is suggestive. Perhaps, he wishes that the reader needs to be awakened to search for the solution.

The poet magnifies his vision and also comments on the denuding trees and fast deforestation around him. The wailing hyenas are symbolic representation of the dying ecosystem. Thus, the poet in this poem ponders over the condition of people, reasons behind them, and the condition of nature in India. Nothing appears to be positive for him. His veiled option of "pious penitence at Puri or as a revolutionary" also seems to have been out-dated. So, he has failed to understand his country and his own self as well. The speaker suggests that there is no future (betterment) to this country in vision. While telling this the poet is not negative but willing to make reader aware of the situation. Thus, the poem is an eye opener for the reader, it enlists the major concerns that need to be thought over and sorted out practically.

Check your Progress:

1. How do you estimate Mahapatra's relationship with his country?
2. What eco-critical perspective do we witness in this poem?
3. Why does the poet say that this country has no future in vision?

11.2.5 The Poet and the Poem: Relationship

Every poet is an individual first. Individuals have their own identities, relations, faiths, joys, and sorrows. They have their priorities and sub sequences as well. Jayanta Mahapatra is a man of his soil. 'A Country' is an embodiment of his bonding with his motherland. The poet to his very core seems to be connected to the issues of his country. Only an emotionally attached person can delve deep into the problems experienced by his people. In case of Mahapatra, he is the true voice of Orissa and India as well. He is very much concerned about the situation of his country. Jayanta Mahapatra opens his poem with dust everywhere. Starvation, poverty, and deaths are the issues of great concern for the poet and he sees this everywhere. In Gopalpur, Kalahandi, Cuttack, Bhubaneswar, and Konark or anywhere in India you will see the signs of these problems without making any difference. In its true sense, this poem could be read as an eye opener exposing the myths of development in the Asian countries including India. The poet though begins with the Asian countries, suddenly limits his address to the issues of his motherland, India. He leaves no stone unturned to bring to light the reasons that have led to this pathetic situation. The poet is mature enough to raise an issue and relate it to the situation with all its roots and references.

Mahapatra is a Physics professor by profession. Through his scientific training perhaps he is shaped to look at things in such an unbiased way. He brings out the traditional wrongs done and which continue to be acted out all around in the name of religion, faith, rituals, and rites. He objects blind orthodoxy. Because of this religious orthodoxy people fail to look at things openly and reason its need, justness, and validity in multiple things. The most suggestive part of this poem is that people have to come out of the traditional beliefs and think reasonably and

logically. Answers to prevalent problems could be sought through logical thinking and reasoning spirit in the matters of faith and this he highlights by referring to pious Puri.

The poet is known for his historical and mythical references in his poetry. In 'A Country' also he uses such references to explore his views about his country. Quite often the poet appears to be grave in his poetic endeavours. Perhaps, his birth as a poet very late in his life at the age of forty contributed in making him ever conscious about things. We have a series of poems digging deep the problems like 'Hunger', 'Dhauli', and even *Relationship*. The poet is proud of his grand past but conscious and logical to the extent that he questions the integrity of the legendary king Ashoka for causing bloodshed and then peace edicts on rock in one of his poems. Here in this poem also he breaks the mystery of his confusion regarding the situation around. Very clearly, he points on the issues creating trouble again and again. For the poet, they are deliberately created myths. The poet is keen to make his reader understand the complexities of life in India. Poetry often is different and poetry of Mahapatra is very much different, dedicated, committed, and serious to its very core addressing the issues of people to its best possible way. So, understanding his relationship with his land (physical, mental, spiritual, and cultural) helps his reader understand his stance in every poem we read.

Hence, intention of the poet is very clear, his somatic relationship makes him 'wear out feeling for' people of his country. The identity of India and of Asia that he expresses through his poem tells that it has not been able to rise above the colonial identity of the land of snakes and snake charmers and the poet expresses his anguish and pain regarding the same.

11.3 Learning Outcomes

After reading this poem, students will learn about the true identity of our country through the vision of the poet. The visible fact that relates to Asian countries in case of poverty, hunger, orthodoxy, and deaths exhibiting backwardness makes the reader aware of the outset in first stanza.

While reading the poem, they read about the poet and his burden. Poetry in this case continues to be equally responsible and real to its time and spirit. The reader is exposed to a series of problems this country is facing. A mutiny like Naxalism for the rights of sons of the soil

gives a blow to any conscious reader. This poem written in 1983 gives an early picture of the menacing problem that we have before us in abundance. The reader can compare and contrast his own experiences from various sources about the Naxal movement in many states of the country. The graceful appearance of the Naxal girl with a historical knife will be appreciated in its right strength.

The reader is also oriented in the traditional faiths, historical past, religion, rituals and rites prevalent which give no solution to the problems, the effect of which we see in the form of lack of reasoning. Finally, the speaker, who belongs to the masses, retells that neither penitence nor revolution is assuring. It is the myth that wins again; rotting the air. Structurally, the reader learns about the free form of the poem. Its loose structure in appearance running into stanzas of unequal length, mostly bound in content. Mahapatra is an excellent craftsman; his choice of words and his skill to transform words into phrases, clauses, utterances, and sentences with a definite sound, rhythm and rhyme and to form a structure of his own is unique. The poet's subtle use of words and diction with multiplied meanings is a remarkable experience for the reader. This has been the feature of postmodern poetry and Mahapatra justifies this in many of his expressions like, "the eyes are dead as stones", "makes me dream as a child", and "breasts are swollen with milk". His phrases are flawlessly structured with no undue advantage or poetic liberty.

The reader understands that diction employed in this poem by the poet is not only to satisfy the reader while reading but also to intensify the aesthetic sense of the reader. Imagery used by the poet through the images, "the dust", "burdened of eyes", "burnt air", "incense and ash pile", "old people", "sleepy voices", "dead eyes", etc. are varied, effective, and meaningful. The reader is introduced to mythical imagery marking the age-old practice of retelling the myths. Myths here are made by the authorities or by the policy makers perhaps; according to the poet. The poet exposes this myth by asking questions regarding his inability to understand the confusing atmosphere. Thus, overall, the learning outcome of the poem is in the form of growth of the reader in life experiences. Creating awareness about the surrounding, awakening the reader in the light of reasoning and posing questions before the system in power through poetry.

11.4 Glossary

Countryside: The land and scenery of rural area

Decay: Rot or decompose

Fiery: Consisting of fire or burning strongly

Hyenast: A doglike African mammal, noted as scavengers

Myths: A traditional story concerning the early history of people, events

Mistywhite: Covered with mist

Naxal: A member of a political organisation claiming legacy

Penitence: An action of feeling or showing sorrow and regret for having done wrong; repentance

Pious: Devoutly religious

Reek: Stink or strong unpleasant smell

Socialism A political and economic theory of social organisation which advocates that the means of production, distribution and exchange be owned or regulated by the community as a whole

Stubborn: Having or showing dogged determination not to change one's attitude

11.5 Sample Questions

11.5.1 Objective Questions:

1. The hunger keeps growing from _____
 - (a) Turkey to Cambodia
 - (b) India to Bangladesh
 - (c) India to China
 - (d) Asia to Europe
2. What trembles the ears of the poet?
 - (a) Tales
 - (b) Sleepy voices

- (c) Past tales (d) Past tales by the old
3. When does the old speak of the past with sleepy voices?
- (a) In the morning (b) In the afternoon
- (c) In the evening (d) When darkness falls
4. Whose eyes according to the poet are "dead like stones"?
- (a) Of the old (b) Of the young
- (c) Of the women (d) Of the men
5. In which season did the poet encounter the Naxal girl?
- (a) Summer (b) winter
- (c) Monsoon (d) Spring
6. What becomes prejudiced sorrow in case of the poet?
- (a) His dream (b) His awareness
- (c) His reasoning (d) His aloofness
7. To whom does the poet listen from faraway?
- (a) Wailing hyenas (b) Growling wolves
- (c) Barking dogs (d) Bastich bitch
8. The hyenas are aware of what?
- (a) Dying forest (b) Dying animals
- (c) Dying humans (d) Dying countryside
9. What did torture the poet?
- (a) Hunger (b) Reek
- (c) Hunger and reek (d) Hunger, reek and its decay in the air
10. Does the poet become successful in understanding the situation?
- (a) No (b) Yes
- (c) Can't say (d) Perhaps

11.5.2 Short Answer Questions:

1. What do you think is the question of the poet?
2. Why do you think that the poet is unable to force an answer out?
3. What features of Asia have been mentioned by the poet in this poem?
4. What does the line, "it makes me dream as a child" symbolise?
5. How do you appreciate the lines, "my reason becomes a prejudiced sorrow/ like socialism"?

11.5.3 Long Answer Questions:

1. Make an estimate of sombre relationship between the poet and his motherland in the poem 'A Country'.
2. How do you appreciate the poem 'A Country' in the light of poverty, orthodoxy, faith and backwardness as its major themes.
3. Discuss myths and myth-making technique used by the poet in the poem 'A Country'.

11.6 Suggested Readings

1. Das, Bijay Kumar. *The Poetry of Jayanta Mahapatra*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors (P) Ltd., 2009, (4th Ed.).
2. ---, *Perspectives on Relationship and Later-day Psalms*. Bareilly: Prakash Book Depot, 1985.
3. Mahapatra, Jayant. *Dispossessed Nests*, Jaipur: Nirala Publications, 1986.
4. ---, "About 'Hunger' and Mysell". *Door of Paper: Essays and Memoirs*. Delhi: Authors Press, 2007.
5. ---, *Temple*. Sydney: Dangaroo Press, 1989.
6. ---, *The Lie of Dawns: Poems 1974-2008*. Delhi: Authors Press, 2009.
7. Paniker, K. Ayyappa. "The Poetry of Jayanta Mahapatra" *Indian Poetry in English: A Critical Assessment*. Ed. V. A. Shahane and M. Shivaramkrishna. New Delhi: Macmillan, 1981.
8. Parra, P. K. "Poetry as Jayanta Mahapatra's Ivory Key". *Indian English Poetry: Identity, Representation and Authenticity*. Ed. By Jaydeep Sarangi. Kolkata: Books Way, 2011.

Unit - 12: *The Female of the Species*

Structure

12.0 Introduction

12.1 Objectives

12.2 *The Female of the Species*

12.2.1 Gauri Deshpande as a Poet: An Introduction

12.2.2 Brief Summary

12.2.3 Thematic Analysis

12.2.4 Critical Analysis

12.2.5 Stylistic Reading

12.3 Learning Outcomes

12.4 Glossary

12.5 Sample Questions

12.6 Suggested Readings

12.0 Introduction

Indian English poetry has earned an identity of being independent entity in the country and abroad through its praiseworthy poetic creations. Poetry written in the post-Independence period particularly, proves its coming of age both in manner and matter. The poets, Nissim Ezekiel, Dom Moraes, P. Lal, Adil Jussawalla, Kamala Das, A. K. Ramanujan, R. Pothasanthi, Prakash Nandy, and Shiv K. Kumar in the sixties initiated a sort of protest, defiance of conventions with an inclination towards experimentation as a feature of modern times. Most of these poets introduced new innovations in Indian English poetry. Whereas, Keki N. Daruwalla, Dwarika Nath Khabadi, Gieve Patel, A. K. Mehrotra, Jayant Mahapatra, Dilip Chitre, Arun Kolatkar, Saleem Peeradina, Agha Shahid Ali, Gauri Deshpande, Margaret Chatterjee, Meena Alexander, Eunice de Souza, Manohar Shetty, Vikram Seth, Irfan Durrani, Shahid Suhrawardy, Ayappa Paniker, and Vilas Sarang with many other new poets in the seventies and eighties contributed to the body of poetry that took flight with high spirits. Indian English Poetry is rich in variety, is spectacular and has a sense of awareness of rights, introspective, and comparative world view. It possesses the ability to speak against the orthodoxy, blind faith,

urbanization, loss of nature, and environment (both physical and mental) and explores the themes of poverty, exploitation, extortion, corruption, religious hypocrisy and many other areas of life.

When we talk of the success of English poetry in India, it is not just because of the men but women also contributed equally, taking every nook of their world for an inquiry. It is really interesting to witness their experiences, struggles, sufferings, and success through poetic articulations. Poets like Toru Dutt and Sarojini Naidu pioneered in writing poetry in English by women during the colonial time. In the post-colonial period, Indian English poetry witnessed tremendous developments. Rise of the female poetic vision in this context is very much crucial to know and study. Poetry by them is not less than a rebellion against the traditional inference of women as daughter, wife, mother and nothing beyond that independently. English education opened for them doors of opportunity so as to acquaint with new feminist ideology of the West. They pursued it sincerely and the journey began of expressing resistance and self-confidence through their poetic articulations.

To communicate their frustrations, disappointments, failures, and loneliness in life in general and love life in particular these women poets left no stone unturned. Kamala Das pioneered in speaking the unspoken and voicing her obsession for love, unfulfilled desires, quest for identity, and many other things about women. Gauri Deshpande also continued the journey of confessions hiding nothing like her predecessors and contemporary poet friends. 'The Female of the Species' is a mouthpiece poem from her very first book of poems, *Between Births* published in 1968. This poem ruminates over the issues of women, their needs, difficulties, isolation, ungratefulness, and despair. In this unit, we are going to study the prescribed poem, the focus of the poet and her approach and insights.

Check your Progress:

1. Name the originators of confessional English poetry in India.
2. What did the first phase of English Poetry in India express?
3. Who were the early Indian English women poets?

12.1 Objectives

Objectives of this study of the poem are as below:

- Read and understand the poem, 'Female of the Species' by Gauri Deshpande.
- Appreciate the poem, its theme, vision, composition, and approach.
- Understand the form, idiom, mood, and tone in the poem.
- Develop aesthetic sense so as to have pleasure from reading.
- Read and learn how to analyse a poem.
- To relate with the issues raised in the poem.
- Sensitise the issue of women in the light of the discussion in the poem.
- To understand the approach and concern of highly educated women poets towards the condition of women in the country and abroad across castes and classes.

12.2 *The Female of the Species*

12.2.1 Gauri Deshpande as a Poet: An Introduction

Gauri Deshpande is a famous novelist, short-story writer, translator, social activist and a poet born on 11th February 1942 in Pune. She is a bilingual writer writing in Marathi and English. Irawati Karve, her mother, was a renowned Anthropologist, sociologist, educationist, and famous writer. Her grandfather, Maharshi Dhondo Keshav Karve, was an eminent social reformer who worked for the welfare of women for which Government of India honoured him with the highest civilian award, the *Bharat Ratna* in the year 1958. She completed her education in the famous Fergusson College, Pune, where she later on joined the department of English as a faculty. Later on, she joined as professor of English in the University of Pune and worked there till her retirement.

Though Gauri Deshpande was an English professor, she wrote both in Marathi and in English with an equal ease. Similar to her precursor, Kamala Das, she is known as honest, straight forward, and candid in her articulations. She too sustained with confessional poetry hitting the traditions and became one of the foremost Indian Women English poets. She is known for expressing her own self, unflinchingly and bravely. From her works of poetry, it is

understood that she focuses more on society and its effects on relationships at many levels. She advocates in her biography, "sense of social consciousness has been a constant part of a life right from her childhood". Most of her works including poetry had something important and socially relevant to communicate. It has a touch of her own life through her experiences, frustrations, tensions, and strained family relations representing her age. Her marital life and her relationship with her daughters are inevitably linked with her poetry. She is primarily concerned about the various intricacies and inner conflicts of man-woman relationships. Besides this, she has also written about the commonplace, mostly exposing and questioning the hypocritical behaviour of the society against women. Being a part of independent society, the poet attempts to break the shackles used to limit the freedom of women in our society. In fact, the tension we see through this and through many such protest literature, is the result of stance by the female counterparts in real life and in literature as well. With this natural phenomenon, a feminist enquiry about the middle-class working women in our society had always been there in the backdrop of her poetry using her unique art of imagination and judgement about her clan. She has written about popular themes of her age dealing with various aspects of love, betrayal, despair, loneliness, abandonment, sex, and marital relationships. She has also worked upon foregrounding motherhood as the dominant theme in many *novels*, especially the relationship between mother and daughter in the modern metropolitan society.

Gauri Deshpande has to her credit three volumes of poems published: *Between Breath* (1968), *Lost Love* (1970), and *Beyond the Slaughterhouse* (1972). Besides these, she has also contributed to other anthologies of Indo-English poetry. She has translated the Marathi book written by Sunila Deshpande entitled; *Take Another Turn...* into English as *And Pine For What is Not*. Her Marathi translation of ten volumes of Sir Richard Burton's *The Arabian Nights* published in seventies, was also well received. The poet perhaps writes to get relief from tensions in ordinary life situations and demands utterance through her recurrent social consciousness and the various conflicts in the form of lost love and isolation as themes. She is outspoken and forthright in her articulation. She appears to be comfortable with small poems and "The Female of the Species" is her best work, wherein she gets across the deep feminine feelings. This poem appears to have come into existence out of the need felt by the poet to communicate the feelings of a disheartened, dismayed and dissatisfied woman to the world. This sense is not only seen on the emotional front but on the physical front as well in her works. As a result, the

affirmation agenda continues projecting more considerate and offensive ideas through poetry. Let us read and understand the prescribed poem by Gauri Deshpande.

Check your Progress:

1. Who was Maharshi Dhondo Keshav Karve?
2. Name a few of Gauri Deshpande's poetic contributions.
3. Who is at the centre of Gauri Deshpande's poetic enquiry?

12.2.2 Brief Summary

The speaker (persona) in the poem, "The Female of the Species" published in the book: *Between Births* (1968), is a woman who speaks about the typical Indian gathering of women through her own experiences. They gather and have tea and talk about their lives mostly about their children. Like any other Indian woman, the poem brings a poignant picture of a woman who wants to talk about mundane things, her routine, insecurities with other woman; the poetic persona also speaks of the same need in this poem. To unburden her emotions, failures, despair in love, ungratefulness of children, and many other seemingly ordinary things in day-to-day life, she is in need of some other woman to talk with and get relieved.

Her ideas about love and life are very clear and universal. Love is the base of all relations and any woman plays all these roles of being a daughter, mother, wife, sister, teacher, doctor, nurse, and what not? Thus, motherhood in its many oratory is an onending theme in many of her poems including the present one. In her poetic discourse she envisions the need and presence of other woman to share her feelings and grief. She says, in such case, "a man is no use whatever then", husband, brother, father or even son makes no sense. For such talks of getting unburdened, you need to have your mother, sister, your bosom friend with whom you went to school and spent time throughout or your first love and her first child (both girls) and your second child that too, perhaps a girl. She wants the other person to share her desolation and this can only be a woman. The persona then says how comfortable it is to sit with her and sip while she is busy in her sewing work, responding and initiating in a discussion. This articulation of the poet reminds the fate of a mother to love her child in whatever condition she is. In comparison with male

counterparts. Females are more emotional, splendid, and spongy in their own self. Hence, the speaker aspires for the other woman.

What do these women discuss? They discuss anything under the sky from their routine life. Normally, their discussions are very personal and most of them are about their worries and despairs. Sometimes a mother when neglected by her children or by her husband, never speaks about this because of love, thinking that it may hurt them. She has made sacrifices and spent entire life for them but they don't have time to care for her or to listen to her grievances and desires. Other than this, women keep doing household jobs, purchasing items of daily needs and facing problems in managing things. These are the concerns that are often the focus of such small and casual talks that provide them with relief. Hence, they speak about the rate of rice, price of tea, and the scarcity of kerosene. Thus, the persona as a representative of women gets relieved of her womanly burden by speaking to other women in some role and her need is fulfilled.

The speaker appears to be very genuine in her matter and manner throughout this poem. The poem expresses that life needs many things which might be very ordinary but they can never be replaced by other things however costly or comfortable. One very important thing the speaker says is that when it comes to speaking about deep injuries inflicted upon women by their loved ones, then one can pour out one's heart only to her mother, sister, her bosom friend or her own daughter to get relieved from the burden of insults, neglects, abuses, exploitation, violation of rights, and all the other problems faced by them. Deshpande very genuinely brings this open secret of oppression and exploitation to the notice of her readers and peacefully convinces them about the issues of women.

Check your Progress:

1. Who is the poetic persona in this poem?
2. What is the topic of discussion between the women in the poem?
3. Why a woman needs another woman to talk with?

12.2.3 Thematic Analysis:

We have already seen a clear portrait of the anxieties and mode of expressions in Gauri Deshpande's 'The Female of the Species'. Poetry for her seems to be a medium to analyse the complexities of human relationships and human existence. Right from her first book of poems,

she sensitively captures the alienation and frustration that creeps into relationships. This poem is an audacious attempt of Gauri Deshpande to express the female desire to speak to other woman in all its intricacies. The poem in its approach is exclusive in speaking the feminine need of space. This space here is in the form of choosing a person to have a talk with. Human beings are social animals and hence, they need somebody to share something, appreciate somebody, criticise, have friendship, quarrel sometimes, envy and be envied, and keep comparing with people quite often. In short, we need people around for different purposes. The speaker in the poem also speaks of another woman she intends to speak with things of her heart, her yearnings, failures, frustrations, and routine things and what not. She is very much straight forward in her choice declaring, "A man is no use whatever then". It means no man is of use or not allowed to share that space and be a companion in such poignant moments. The space demands another woman only that could be mother, sister, daughter, friend or friend's daughter.

There is a reason behind forbidding men for such talks, because, men are men and not women to understand them. There are certain issues which could be discussed and understood by women only. Perhaps, this is the reason why mother-daughter relationship is very deep and they have an unparalleled understanding among themselves. The feminine anxiety is met during such clandestine talks when one woman is doing sewing or any other household chore. The visitor woman is well received by the host and offered a cup of tea as a sign of her kindness to her bosom friend. Do they need any special topic for discussion on such occasions? Experience advises that they don't need to decide topics. In course of their enquiry and chat they open up many topics related to their daily life. The result mostly is in the form of catharsis. Hence, they need someone special for such talks.

The poem also speaks of "the ungratefulness of children". Indian social structure is throughout inclusive and uncalculated when it comes to individual's audit. Modern Indian society has adopted nuclear family norms in the urban areas. Thus, the parents keep working hard disregarding their health, physical, and economic abilities, needs and desires for the wellbeing of their children. But when children grow, they have a different world of imagination. Their aspirations are different, needs are different and likewise they change their behavior and ideas about family, the sacrifices and relations are at stake in such situations. Perhaps, the poet through this theme of ungratefulness of the young generation towards their parents seeks the attention of the reader and through the reader, the society at large so as to address this issue within the limits of her poetic art. Here, the belief, "literature aims at social change" does have

meaning. If we consider the period of composition of this poem and the present situation around us then we will notice countless examples of such ungratefulness of the young people to their parents. This poem of Gauri Deshpande is alarming even now.

The most common themes like gender discrimination, frustration, desire for freedom, aspiring for love, and loneliness are the contributing themes in the making of this poem dedicated to the cause of women exclusively. Men are there as their counterpart in the backdrop. A sort of catharsis is aimed at while initiating into the talk. Normally, the output of such routine talks could be felt in the form of cathartic effect the speaker experiences. As the poet is famous for her confessional expression, the poem may be read and received to some extent as her need to reverberate her despairs from personal life. Thus, it has many shades of themes but nothing going contrary, rather all these themes intersect for better cathartic effect for the poetic person and the reader who receives within his limits.

Check your Progress:

1. What do you understand by the terms, 'female', 'the other one'?
2. The poem speaks of ungratefulness of whom and in what sense.
3. What is the importance of having casual discussion in the context of this poem?

12.2.4 Critical Analysis:

'The Female of the Species' is a poem about the other human being i.e., a woman referring to the womanhood at large in our society. So, throughout it relentlessly takes issues and interests of women for discussion, Gauri Deshpande being an educated and professional woman and since her childhood being a part of comparatively awakened atmosphere at home and in her close circles; could understand the apathy of her fellow women in the society. Her grandfather worked for the wellbeing of women throughout, for which he was honoured with "Bharat Ratna", the highest civilian award in our country. Her mother also was a renowned anthropologist, sociologist and educationist of her time. Gauri Deshpande also worked as professor of English literature in the historical institutes of India. Hence, perhaps she joined the movement of women liberation by speaking of their grief, failures, exploitation, suppression, subjugation, despairs, and their desires through her poetic works both in Marathi and English. Even her other works justify her cause of supporting the voice of women in some form or the other.

This poem opens up something very crucial about women in our society through ages. The poet perhaps through her own experiences perceives the difficulties women have to face at home and outside the home in the male dominated society. The world of women has been limited both in vision and practice. Patriarchal society, through its do's and don'ts, systematically makes them believe and behave within their decided limits. So, they cannot go beyond talking about the, "rate of rice, price of tea and the scarcity of kerosene". The deeply rooted mythical quote, "man for the field and woman for the hearth" has worked in keeping them tied to this faith. Women have neither been listened seriously nor taken seriously by their male counterparts at home. So, they keep craving for the company of others like them and they find it in the form of their own sister, mother, friend and daughter naturally. The idea and philosophy behind is to provide relief and get relieved from the burden of guilt of being a woman.

On all these fronts, women have to pay the price of their decisions, independent thinking, choices, their dreams, and hardships they have been through sometimes for love, for family, for children and for their own wishes and desires. Failure of any kind amounts in their frustration and isolation resulting in their separation from family and loved ones. Gauri Deshpande through her confessions shows such events leading into experiences of loss of love, care and support in personal life. This consciousness in personal issues shapes her creative genius and her poetry speaks of ungratefulness of children. In fact, this is applicable to generations of children who have shown their ungratefulness to their parents and more seriously to their mothers. Because, mother carries her child in her womb for nine long months in whatever situation she exists. She never cares for day and night when it comes to working for her children. She has no need and desire other than the needs and desires of her children. What honour she receives after all these hardships? The female psyche is reiterated to expose ungratefulness, isolation, frustration, seclusion, and insecurity women earn in our society. Deshpande asserts and alludes to this aspect seeking attention of readers through this and many of her poems.

Check your Progress:

1. How do you relate to the term "womanhood"?
2. What is the burden of the poetic persona?
3. What hardships of women are discussed in this poem?

12.2.5 Stylistic Reading:

A poem is a complex work and a symbol of aesthetic sense of the poet in terms of articulation. Gauri Deshpande is known for her innovative poetic creations and her unique sensibility. Her poetry is expressive in nature and communicative in style. The poem, 'The Female of the Species' is one such short poem running through nineteen lines and five stanzas of unequal length written in conversational mode. This poem sustains the spirit of the poet expressing the feminine need and worries debating their psychological, social, biological, physical, and economic ambiguities. The speaker (poetic persona) is a woman hence; it is a woman's discourse with another woman.

Gauri Deshpande being a modern poet, exhibits divorce from the traditional devices like meter, rhymes and eventually concentrated on the complex tools like symbols and images, appropriate to the time and atmosphere. Her poetry, in absence of rhyme and meter, is 'free verse' popularly using some traditional tools of writing poetry.

The poem is a magnificent expression leading into warmth with eagerness. It not only persuades the reader, but transports him from being ignorant to knowledgeable. Gauri Deshpande in this poem shows her feelings through poetic expressions. Using her ability, she expresses sublimely through her art to awaken and receive emotional responses from the reader. These responses are often anticipated through the excellent use of weighty and solid thoughts. Intense passion on the part of the poet, the rhetoric and figures of speech with diction and elevated composition as discussed by Longinus, the 1st Century Greco-Roman critic in his famous treatise, *On the Sublime*. Gauri Deshpande is practising free verse but is sensitive to every core of her poetic expression, using her transcendent and arresting conversational weapon.

Various dispositions of the poet, like her character traits, abilities, psychology and typology, decide her temperament and sensitivity. Gauri Deshpande by profession was a teacher. So, her approach towards the issues of women and their exploitation is empathetic. The way, she elucidates upon the plight of women through the issues like privacy and space, their need for sharing and getting relieved from burden and sharing very personal things re-visioning life and its pleasures is adorable.

Imagery used by the poet is incidental and integral in this case to the theme of the poem expressing the ideas she wishes to express. Many ideas in her poems have been expressed openly and this poem is also an epitome of openness. The image of woman she has created is historic in the society we are a part of. Their casual talks, visits, sipping tea, sewing and discussions on the

rates of rice, tea and the scarcity of kerosene; helps the reader to visualise the scene. Further, it adds into the visual effects of life in perplexity due to the collapsed budget. The ungratefulness of children is another instance wherein the reader perceives the gravity of this social problem faced by the parents after such hardships in life.

Deshpande is an excellent craftsman; her choice of words and her skill to transform words into phrases, clauses, utterances, and sentences with a definite sound, rhythm and rhyme to form a structure of her own is unique. Her subtle use of words and the following diction with grave meaning is remarkable. The broken lines running into making irregular length of stanzas having nothing common other than the thread of woven theme it opens with and elaborates.

This poem, rich in complex expressions, speaks in straight conversational tone. Extensive use of conjunctions 'and' and 'or' gives an ardent look that adds to the eagerness of both listener and reader. As, it is a routine talk of women it hides nothing and you need not dive deep in search of meaning. Rarely, you come across the contrast between aspirations and reality of women expressed through talk. Common language has been used to express the routine, using very few poetic tools; still the use of alliterations and metaphors of love to address its loss is touching.

Check your Progress:

1. What mode of expression does the poem, 'The Female of the Species' adopt?
2. How is the approach of the speaker towards women in this poem?
3. What is your response after reading this poem for the first time?

12.3 Learning Outcomes

After reading this straightforward account of a woman through this poem, students will have an idea of the veiled world of women, their needs and vision. They will have an image of their mother, aunt, sister or any other woman around them who happened to be in the need to talk to someone. Women every now and then get busy in chit-chat with other women and discuss very ordinary issues, both pertaining to the individual and those that are common, which may now be understood by the readers of this poem with a larger perspective. Life is full of

meaningless things and it is with such meaningless incidents that life goes on. It is not always great. at times you have to keep count of the price of rice and tea. There are times when you struggle for survival. Women have borne the brunt of such calamities quite often.

Relationship between men and women and the breach that exists is discussed openly in this poem. A man is of no help to a woman to have her desired catharsis. She always needs her mother or sister or bosom friend or her first love, or daughter for such purgation of emotions through such talks will be well received by the readers.

Through this poem the readers, both male and female are made aware of the issues of being ungrateful to their parents. This severe social problem has been given thought by the poet so as to seek attention of the society. This will serve its purpose within the limits of literature for social change. The reader sees how parental need of care, love, involvement, and importance is dealt under the pretext of isolation and exclusion.

The poem speaks of the divide created between male and female world. Overtly, though it speaks of the need of a woman for conversation, it delves deeper into the issues of injustice, under estimation, lack of equal opportunity and discrimination faced by women. Neglect, lesser importance or no importance at all and domestic violence for dowry and other demands are common challenges faced by women in our society. At the time of composition of the poem, illiteracy and orthodoxy were major problems and women were the main victims of these social evils. Gauri Deshpande, through this poem seeks attention of the reader towards these issues around us.

In this poem, the reader witnesses a direct and gripping style of conversation. The poem introduces free-verse (*Pers libre*) composition which does not use consistent metre and rhyme. Diction is not special but impressive and evocative. The poem goes straight without any complications which are usually created due to use of grandiose language. Ordinary tools like imagery, metaphors, contrasts, and structural tools like alliteration shape the poetic corpus effectively. Frequent use of conjunctions makes it appear livelier and more casual. The reader enjoys the talk of the poetic persona easily.

12.4 Glossary

Articulation: The way you express your feelings and ideas

Anthropology:	The science of human beings especially: the study of human beings and their ancestors through time and space and in relation to physical character, environmental and social relations and culture
Borne:	Carried or moved by a particular thing
Catharsis:	The process of releasing, and thereby providing relief from, strong or repressed emotions
Clandestine:	Describing something secret
Craftsman:	Craftsman is an artist or someone who is extremely skilled at a trade or an art or craft
Discrimination:	The unjust or prejudicial treatment of different categories
Desolation:	The state of a place that is empty where everything has been destroyed
Grandiose:	Characterized by affectation of grandeur or splendor
Mundane:	Common; ordinary; unimaginative or related to this world
Purgation:	Purification or cleansing
Perplexity:	Inability to deal with or understand something
Poetic-persona:	A persona, from the <i>Latin</i> for mask, a character taken by poet to speak
Reverberate:	Be repeated several times as an echo
Scarcity:	The state of being scarce or short in supply
Sublime:	Of very great excellence or beauty
Slaughterhouse:	A place where animals are slaughtered for food
Ungrateful:	Not feeling or showing gratitude

12.5 Sample Questions

12.5.1 Objective Questions:

1. What does the speaker in the poem want to speak about?

- (a) Love (b) Despair
(c) Ungratefulness (d) All of these

2. Who does the speaker in the poem prefers to talk?

- (a) Daughter (b) Mother

- (c) Sister (d) None of these
3. Who is the first love of the speaker in the poem?
- (a) Mother (b) Daughter
- (c) Sister (d) Daughter's daughter
4. What do the women in the poem do while talking?
- (a) Sewing (b) Sipping tea
- (c) Sewing and sipping tea (d) None of these
5. What do the women discuss during their talk?
- (a) Rates of daily needs (b) Scarcity of things
- (c) Both a and b (d) None of these
6. How many characters do we have in this poem?
- (a) Three (b) Two
- (c) One (d) Four
7. Who is of no use according to the poetic person?
- (a) Son (b) Father
- (c) Brother (d) Man
8. What style of articulation is employed by the poet in this poem?
- (a) Narrative (b) Dialogic
- (c) Conversational (d) Descriptive
9. What scarcity do the women in the poem discuss?
- (a) Of kerosene (b) Of rice
- (c) Of lentils (d) Of tea
10. What is the form of the poem you studied by Gauri Deshpande?
- (a) Ballad (b) Sonnet
- (c) Free-verse (d) Lyric

12.5.2 Short Answer Questions:

1. What does the title of the poem 'The Female of the Species' suggest?
2. Discuss the theme/s in the poem 'The Female of the Species'.

3. Comment on the structure of the poem in brief.
4. Why do you think the speaker needs somebody to talk to?
5. What do you understand by the term "Catharsis" in the context of this poem? Discuss with examples from the text.

12.5.3 Long Answer Questions:

1. Discuss the "Woman Question" in Gauri Deshpande's poem 'The Female of the Species' in the light of feminine approach and reality.
2. Comment on the poetic sensibility and poetic craft in the poem 'The Female of the Species'.
3. How do you substantiate the view, "Gauri Deshpande seems to be lost in the dark forest of relationships" in her poem 'The Female of the Species'?

12.6 Suggested Readings

1. Beniwal, Anup. *Identity, Experience, Aesthetic: Indian Women's Poetry in English*. Occasional Papers, 1999; 71-95.
2. Chavan, Sunanda P. "Modern Indian English Women Poets: An Overview". *Perspective on Indian Poetry in English*, Ed. M. K. Naik. New Delhi: Abhinav, 1984: 190-207.
3. De Souza, Eunice, Komala Das, Gauri Deshpande, Manta Kalia. *Contemporary Indian Poetry in English*. Ed. Saleem Peeradina. Delhi: Macmillan, 1997.
4. Naik, M. K. *A History of Indian English Literature*. New Delhi: Sahitya Akademi, 1982 (12) Ibid. Page No.
5. Singh, Kanwar Dinesh. *Feminism and Post feminism: The Context of Modern Indian Women Poets Writing in English*. New Delhi: Sarup, 2004.

Peer Reviewed

ISBN No. 978-81-954282-0-5

قسطاس و قلم

انٹرنیشنل ریسرچ اسکالرس نمبر

زیر اہتمام:

سماجی قسطاس و قلم لاہور مہاراشٹر، انڈیا

Regd No. MAHURD 02633/2021

Registrar of News Papers For India
New Delhi, Govt. of India

Peer Reviewed

Qirtaas Wa Qalam

(International Research Scholar's Special)

Chief Editor

Dr.Md. Khaleeluddin Siddiqui

Research Guide (J.J.T. University Rajasthan)

: Editorial Board :

* Mr. Nasar Malik (Denmark)	* Dr. Idrees Siddiqui (Canada)
* Dr. Sk. A. Karim Saberi (Hyderabad)	* Dr. Masarrat Firdous (Aurangabad)
* Dr. Sadiya Basheer (Pakistan)	* Prof. Saba Aalam Shah (England)
* Dr. Tayyab Kharadi (Chennai)	* Dr. Md. Asif Malik (J & K)
* Dr. Noha Mustafa (Egypt)	* Dr. Md. Ghulam Rabbani (Bangladesh)
* Dr. Anupama Pol (Bangalore)	* Mr. Md. Ashfaq Umar (Malegaon)

-: Contact :-

Qirtaas Wa Qalam (Urdu Quarterly)

Urdu Ghar, Qadri Nagar, AUSA

Dist. Latur (M.S) 413520 India

Mob : 9422658736

۱۶۳۵۱۶۱	شمس الدین ملک، کشمیر	اکبر آبادی کی شعری جہات	۳۸
۱۶۸۵۱۶۵	نذیر احمد، ٹاٹل ٹاڈو	مولانا حفیظ الرحمن اعظمی اور ان کی انشا پر بازی	۳۹
۱۷۱۵۱۶۹	شیخ نصیر، بیگم غلام جیلانی، ماہرنگ آباد	کرشن چندر بحیثیت بچوں کے ادیب	۵۰
۱۷۲۵۱۷۲	افغان سرراج، ارشد حسین، ماہرنگ آباد	راجندر سنگھ بیدی کی ناول نگاری	۵۱
۱۷۶۵۱۷۳	محمد قاسم، اول آباد	سیدہ جعفری تحقیق نگاری	۵۲
۱۷۹۵۱۷۷	نیاز ناز، بہار	راجندر سنگھ بیدی کی افسانہ نگاری	۵۳
۱۸۳۵۱۸۰	فہیدہ تبسم، ٹکڑہ	ڈاکٹر محمد عطا اقبال اور تصوف عشق	۵۴
۱۸۷۵۱۸۳	محمد باقر حسین، راجستان	اردو شاعری اور حقوق بشر	۵۵
۱۹۱۵۱۸۸	خانم عبدالعزیز، عثمان، شولا پور	داستان گوئی میں مافوق الفطرت عناصر کی اہمیت	۵۶
۱۹۳۵۱۹۲	ڈاکٹر نعمت مینو، کاشی	مسدس حالی میں فطرت نگاری	۵۷
۱۹۷۵۱۹۵	ڈاکٹر نجمہ سلطانی، حیدر آباد	عصر حاضر میں ہندوستان اور بین الاقوامی سطح پر اردو کی صورتحال	۵۸
۲۰۱۵۱۹۸	ڈاکٹر مسرت حجاز، لون، کشمیر	اکتشافی تنقید کے بانی، حامد کی کاشمیری	۵۹
۲۰۵۵۲۰۲	شبہا زورین، نیکل احمد خان، ماہرنگ آباد	ترنم ریاض کا افسانہ ”انجلی صورت بھی کیا“ کا تنقیدی جائزہ	۶۰
۲۰۹۵۲۰۶	ڈاکٹر شیر حیدر، اورے پور	اردو کے تنقید نگار کا ایک فلسفہ باغیاں: وارث علوی	۶۱
۲۱۳۵۲۱۰	نیر وسید، کشمیر	انتظار حسین کے افسانوں میں تقسیم کے اثرات	۶۲
۲۱۶۵۲۱۳	ڈاکٹر نعمت طاہر، کوٹا	جدید نثر اور نثر کا فلسفہ	۶۳
۲۱۷۵۲۱۷	فریدہ بیگم، حیدر آباد	اردو نثر نگاری کے فروغ میں خواتین کا حصہ	۶۴
۲۲۳۵۲۲۲	اقبال سلطانہ، حیدر آباد	پیشی حسین ”الغرض“ کے ساتھ	۶۵
۲۲۷۵۲۲۵	نسرین بیگم، حیدر آباد	مشاق احمد پوٹھی، طرہ حراج نگار	۶۶
۲۲۹۵۲۲۸	میونہ تحسین، محمد الطحیل، ناتھ پور	علاسا اقبال کا فلسفہ خودی بخود	۶۷
۲۳۲۵۲۳۰	بیک زورین، طاہر جہانگیر بیک، اورنگ آباد	نقدانیت کیا ہے؟	۶۸
۲۳۵۵۲۳۳	ڈاکٹر طاہرہ نورانی، بنگلور	”پھرتی کا جزا“ انتہائی تنقید	۶۹
۲۳۸۵۲۳۶	محمد ب عالم، حیدر آباد	تہذیبی تصادم ایک جائزہ	۷۰
۲۴۳۵۲۳۹	ندیم عالم، بدوی تپالی، نیپال	رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم ایک مثالی رہنما	۷۱
۲۴۶۵۲۴۵	سیدہ صف علی، حیدر آباد	اردو کی اولین خواتین افسانہ نگار	۷۲
۲۵۰۵۲۵۳	صدیقی عرفان، سہولہ، بیڑ	جدید دور میں حضرت خواجہ حسن نظامی کی خدمات	۷۳

E-mail : drkhalididdiqui@gmail.com 9422658736 : برائے

ادریکھو دی گئی کہ اس وقت کے حالات پر مبنی، یہ نوکری 413520

عربی زبان کی

روایت و تاریخ : عربی زبان کی کتب و ادب کے حالات پر مبنی، یہ نوکری 413520

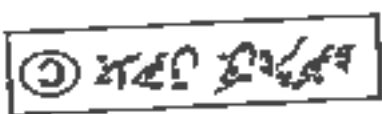
تاریخ : 2021ء قیام : 250 صفحات : 400/-

(عربی زبان کی کتب و ادب کے حالات پر مبنی، یہ نوکری 413520)

عربی زبان کی کتب و ادب کے حالات پر مبنی، یہ نوکری 413520

Qirtaas Wa Qalam (A Peer Reviewed Articals)
 Publication : Nov-2021
 ISBN No. 978-81-954282-0-5
 Price : Rs : 400/-
 Pages : 250

کہ قاتل علی پیدا ہوں خود جس سے جوہر
تو کیا ایسے سامان تھے وہاں میر
کنول جس سے کل جائیں دل کے سراسر
نہ بڑھتا میرا میں پیدا نہ پانی
فقا آپ باہاں چھی زندگی
زمیں سنگارخ اور ہوا آتش افشاں
لوہوں کی لپٹ باہر صر کے طوقاں
پہاڑ اور ٹیلے سراب اور بیاباں
سمجھوروں کے جھنڈ اور خار و فیاں
نہ بھیتوں میں غلہ نہ جنگل میں بھیتی
عرب اور کل کائنات اس کی چھی

تھی کی آمد سے پہلے عرب میں ہر قبیلے کا اپنا ایک بت تھا۔
درج ذیل شعر میں مشرکین مکہ کے ایمان اور بتوں پر یقین اس وقت کی
ذہنی دوسات اور شرک کے حلق روٹنی ڈالی گئی ہے۔

قبیلے قبیلے کا بت اک جدا تھا
کسی کا بتل تھا کسی کا مفا تھا
بے خبر قوم کے حلق کہتے ہیں:

یہی حال دنیا میں اس قوم کا ہے
بھنور میں جہاز آئے جس کا گمراہ ہے
کناہ ہے دور اور طوقاں پیا ہے
کمال ہے یہ ہر دم کتاب ڈوتا ہے
نہیں لیتے کروٹ مگر اہل کشی
پڑے سوتے ہیں بے خبر اہل کشی

عرب کی جاہلیت اور اخلاقی بستی اس وقت عروج پر تھی۔
مختلف قبیلوں کے لوگ خدا کے ساتھ بتوں کی پرستش کرنے لگے تھے۔
لوٹ مار، غدا، قتل و قمارت گری، بوسلورڈ کیوں کا زندہ دین گدی غرض

یہ کران کی صفات و رندوں کی سی ہو چکی تھی۔ ان تمام غیر اخلاقی امور کو
حالی نے اس نظم میں بیان کیا ہے۔ اس کے بعد نبی کریم کی آمد کو بڑے
دلچسپ انداز میں رقم کیا ہے۔ لکھتے ہیں کہ غلٹ بھو ہو گئی اور برج
سعادت طلوع ہوا۔

نبی کریمؐ نے اللہ رب العزت کے احکامات کو انسانوں تک
پہنچایا آپؐ نے لوگوں کو اندھیروں سے روشنی کی طرف بلایا اس دور کی
عکاسی حالی کچھ اس طرح سے کرتے ہیں:

اگر اختلاف اُن میں جاہم دگر تھا
تو بالکل مداس کا اخلاص پر تھا
جھگڑتے تھے لیکن تہ جھگڑوں میں شر تھا
خلاف آشتی سے خوش تہ بندہ تر تھا
یہ تھی موج پہلی اس آواز کی
ہر جس سے ہوئے کو تھا بارغ بکھی

مجد یہ عہد تاریخی واقعات کو بڑی ہی چابکدستی سے نظم کے
اشعار میں بیان کیا ہے۔ عرب اور ہندوستان کے فطری مناظر کی عکاسی
بھی بخوبی کی ہے۔ قوم کو بیدار کرنے کی جو کوشش اس نظم میں کی گئی ہے وہ
بے مثال ہے۔ حالی شجیرل شاعری کے قائل تھے یہی وجہ ہے کہ ”مسدس
ہدو جزو اسلام“ میں انھوں نے موقع محل کے اعتبار سے فطری مناظر کی
عکاسی جابجا کی ہے۔

ادھر ہند میں ہر طرف تھا اندھیرا
کہ تھا گمیاں گمن کا لدا یاں سے لدا
ادھر تھا جہم کو جہالت نے گھیرا
کہ دل سب نے کیش و کنش تھا بھیرا

ہندوستان میں اسلام کی آمد کا نقشہ کچھ اس طرح کھینچا ہے:
گمناک پہاڑوں سے بٹھا کی انہی
پڑی چار سو یک یک دھوم جس کی

کچھ بے پیر جس نے ساتوں سمندر
وہ ڈوبا دہانے میں گنگا کے آکر
اگر کان دھر کر سنیں اہل حیرت
تو سلیوں سے تاپ کشمیر و تبت
زمن دو دکھنا پھول پھل دیت پریت
یہ فریاد سب گم ہے ہیں بہ حسرت
کہ کل خیر تھا جن سے اہل جہاں کو
لگا ان سے عجیب آج ہندوستان کو

ماحول کی منتظر کشی اور فطرت نگاہی میں حالی کو عبور حاصل ہے۔ اس نظم میں جا بجا فطرت کے مناظر کے ذریعے حالی نے قوم کے عروج و زوال کو بیان کیا ہے۔ زمین، پھول، پھل، درخت، ندی، پہاڑ، سمندر وغیرہ کو احساس سے لبریز دکھایا ہے اور قوم کی جاتی پر ان چیزوں کو افسوس ظاہر کرتے ہوئے بتایا گیا ہے۔ فطرت کی کئی اہم اور دلچسپ تصویریں اس نظم میں قوم کے تئیں وقرا کے ساتھ بیان کی گئی ہیں۔ یہ اثر اور حقیقت پر مبنی نظم جہلوں میں اثر کرتی ہے اس میں جا بجا فطرت کے مرتعے نظر آتے ہیں۔ غرض یہ کہ فطرت کے کئی اراغ حالی نے اس نظم میں پیش کیے ہیں۔

☆☆☆

حواشی:

- ۱۔ اسرار و قلم میں مناظر فطرت، ڈاکٹر مصیبت، بیرونی، عرشیہ، جلی کی شتر، مدلی
- ۲۔ مسدس حالی، خدا بخش ایڈیشن، الطاف حسین حالی، قدابخش پور بیکل
- ۳۔ بیگ لائبریری پینتہ، اشاعت ۱۹۹۵ء
- ۴۔ اردو شاعری میں منتظر نگاری، نسیم یک ڈپلکھن، اشاعت ۱۹۷۸ء
- ۵۔ جدید شاعری، عبادت بریلوی، ایچ کیشل بک ہاؤس، علی گڑھ، اشاعت ۱۹۸۳ء

☆☆☆

کڑک اور دکھ زور دہاں کی بچھا
چونکس پر گرجی تو گنگا پہ بری
رہے اس سے محروم آبی نہ خاکی
ہری ہو گئی ساری کھیتی خدا کی
ہوا غفلت نیکیوں کا بدوں میں
پڑی کھل ملی کفر کی سرحدوں میں
ہوئی آتش افسردہ آفتکدوں میں
کلی خاک سی آڑنی سب معیدوں میں
ہوا کعبہ پادشہ گمراہ آج کر
مجھے ایک جاسا رہے دنگل چھڑ کر

مسلمان قوم کے عروج و زوال کی اس داستان میں قوم کی بستی کو حالی ذیل کے اشعار میں اس طرح بیان کرتے ہیں:

ہری کھیتیاں جل گئیں اہلہا کر
گنگا کھل گئی سارے عالم پہ چھا کر
بھرا کباغ دیکھے گا جزا سرا سر
جہاں خاک آڑنی ہے ہر سو برابر
غیم ہازگی کا کھیں نام جس پر
ہری ٹہنیاں چھڑ گئیں جس کی بل کر
نہیں پھول پھل جس میں آنے کے قابل
ہوئے روکھ جس کے جلانے کے قابل
جن میں ہوا آچکی ہے خزاں کی
پھری ہے نظر دیر سے باغباں کی
مدا اور بی پللیں تو خوں خواں کی
کوئی دم میں رحلت ہے اب گستاں کی
جہاں کے خواب آ رہے ہیں فخر سب
مصیبت کی ہے آنے والی بحر اس

PURĀ-PRALEKH

**The Felicitation Volume of
Dr. Shashi Bala Srivastava**

Editors

**ISHWAR SHARAN VISHWAKARMA
BRIJESH RAWAT**

पुरा-प्रलेख PURĀ-PRALEKH

The Felicitation Volume of Dr. Shashi Bala Srivastava

Editors

ISHWAR SHARAN VISHWAKARMA
BRIJESH RAWAT

RESEARCH INDIA PRESS
NEW DELHI (INDIA)

CONTENTS

Foreword	
Editorial	ix
Academic Photographs of Dr. Shashi Bala Srivastava	xi
Dr. Shashi Bala Srivastava: A Biographical Sketch	xix
Select Publications of Dr. Shashi Bala Srivastava	xxvii
List of Contributors	xxxix
List of Illustrations	xxxviii

REMINISCENCES (संस्मरण)

मेरी माँ	
हेमा श्रीवास्तव	
Mother - A Genius and Bold Ma	xlv
Alpana Chandra	
माँ-एक विरल	xlvi
चन्द्रेश कुमार श्रीवास्तव	
My Mother-in-Law	xlvi
Deepti Srivastava	
मैं ब्राणी हूँ	li
अमिता अग्रवाल	
Dr. Shashibala Srivastava	lii
Devangana Desai	
Blessing	lv
जै मल्ल राई	
एक पुष्प मेरा भी	lvii
अवनीश चन्द मिश्र	
	lix

16. सौथकर प्रतिगा-विज्ञान संगीता सिंह	87-93
17. Jaina Caumukhas from Radha Region of West Bengal: A Study Shubha Majumder	94-108
18. Goddesses in Central Indian Epigraphs of Early Medieval Period Surabhi Srivastava	109-114
19. Jain Sculpture of Mahabalipuram Neelakesi J.	115-121
20. Architecture of Rajnagar, District Madhubani Sunil Kumar Jha	122-130
21. महोबा की चंदेल कालीन प्रतिमाएं मुस्तारिया अशोक कुमार	131-141
22. Early Buddhist Metal Images of South and South-East Asia Madhuri Sharma and D.P. Sharma	142-159
23. दिव्यत की कलात्मक उन्नति में बौद्ध धर्म की भूमिका अमिता शुक्ला	160-163
24. बौद्ध धर्म में स्तम्भ-पूजा चन्दन विश्वकर्मा	164-165

MISCELLANEOUS

(विविध)

25. Geo-Historical Study of India : A Concept in Geographical Studies Alpana Chandra Scott and Ananya	169-175
26. An Outline of Acheulian Industries in Haryana Devendra Gupta and Deepak Kumar	175-182
27. Prehistoric Sites of North-East Rajasthan Vineet Godhal	183-203
28. Tradition of Farming and food behaviours of Chalcolithic People in Central India Jyoti Bhargava	204-207
29. Socio-Economical Condition of Chalcolithic People of Central India : An Observation Ashish S. Shende	208-211
30. Historical significance of Meerut Vijay Kumar	212-216

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

PURĀ-PRALEKH

© Editors

ISBN : 978-93-5171-199-5

Price : 5000/-

First Edition: 2022

All right reserved. No part of this publication may be reproduced in any form without the prior written permission of the Authors.

Published by :

RESEARCH INDIA PRESS

E-6/34, Sangam Vihar

New Delhi-110062

Phone: 011-26047013, (M) 9818085794

E-mail: researchindiapress@gmail.com

Type Setting & Design by

G. R. Sharma

(M) 9968281826

Printed by

R. K. Offset Process

Jhilmil Industrial Area, Delhi

29

SOCIO-ECONOMICAL CONDITION OF CHALCOLITHIC PEOPLE OF CENTRAL INDIA: AN OBSERVATION

ASHISH S. SHENDE

Tools and weapons are broadly observed in forms like chisels, hammers, daggers, spearheads, arrowheads, sickles and points. Many of them have handles of bone or ivory reflecting the mode of their use, quality and the technical advancement of the periods (chalcolithic) concerned. On the basis of their use and functional aspects the objects have been classified in different pattern. A few of them continued and survived right upto the later times and even used these days. The objects recovered from various sites of Central India during chalcolithic times have been classified in Tools, Implements, and Weapons etc.

In the category of tools, chisel has played an important role for daily purpose. This sharp edged tool is used for cutting metal, wood or stone. The chalco-chisel has been found at Navdatoli which differs from the Indus Valley chisels. The Navdatoli chisel's upper portion is with a convex top showing that it was not much hammered over as is evident from its rectangular section². Chisels have also been found at Nagda, Ujjain, Awra, Sooron and Kakrahtra. Bare metal chisels are known from early levels at Ujjain³.

Another implement is wedges with wide splayed blade were used for splitting out the rock and levering up the slabs after loosening them possibly by means of fire. The early wedges are reported from Nagda during circa 600 B.C. to 200 B.C. Similar objects have been reported from many other sites (chalcolithic levels) of India⁴.

Anvil is useful tool consists of a mass of stone on which material is supported, while being shaped under the hammer. Anvils have been reported from many of the sites of Central India like Ujjain, which one of the most significant sites is from where the early evidence of a black smith's forge has been reported⁵. The evidence of a blacksmith's forge is also from found at Jaderua⁶.

Likewise, agricultural implements were used for agricultural purposes and have been found from various sites of Central India. Among the group Axe is an important agricultural tool which have been recovered from various chalcolithic sites in central India. The early specimens of copper axes have been recovered at Kayatha. Of these,

one is complete, though small, and the other which is bigger was found broken into two fragments. This is a distinct advancement so far as the copper technology of the protohistoric period is concerned. Here, it may be noted that they bear indentation marks similar to those that were found on chalcolithic copper axes from other sites⁷. The axes flat and having a convex cutting edge have been found at Navdatoli. One of them, however, is a shouldered axe. Some specimens have shallow groups of circles which were deliberately made; their significance, however, is uncertain⁸. At Nagda, the only specimen of axe is represented by a socket, with a protruding end, being suggestively the base of an axe. Similar objects occur at many other chalcolithic sites⁹.

The hoe is another tool which is made of iron was used to dig the earth. Chalcolithic sites Nagda and Jaderua have been found hoes from the early historic levels. Similar hoes have been reported from various sites of Madhya Pradesh. A unique type of hoe was found at Navdatoli from period IV. It is very difficult to say whether the top ring is formed by bending the flanges at the top, because it was rusted¹⁰.

One of the most important aspects in any community is weapons which were used both for offence and defense purposes and has been found from various sites of Central India. Among predominant weapons, knives have important place which have been discovered in various forms. They are known with thin tags, socketed knives and knives with the sharp edges. Knives basically used for cutting & tearing skin, meat etc as well as used for defense to prevent the aggressor getting too close. From Navdatoli, one complete and one fragmentary knife blades were found. The intact one had a tang and blade with pointed tip¹¹.

Inseparable parts of Chalcolithic communities in defensive purpose are swords and daggers which are offensive weapons. A sword is always long with a thin blade, while daggers commonly have short blades with or without a medium ridge. Such daggers are reported from Nagda. One with near parallel edges and another with broken edges¹² and Sword like weapon made of iron found at Jaderua¹³.

Spear is a weapon used by hunters and warriors of different races. This weapon was used for thrusting and throwing purposes. Spearheads are also reported from Kayatha, Tumain and Jaderua. Spearheads with sockets have been reported from Kayatha and Jaderua¹⁴. Tumain has reported a long broken spearhead with its upper edge thin and of leaf like formation¹⁵.

Likewise an arrowhead is a small pointed implement always used along with a shaft to which it is attached. It is not a complete weapon by itself as it also needs a Bow. The arrowheads have been reported from Navdatoli, Maheshwar, Kayatha, Mandsor, Awra, Manoti, Nagda, Jaderua, Sooron and Tripuri in Madhya Pradesh.

Ornaments of various types are found from the chalcolithic sites in central India. They are found either intact in jewellery form or in pieces of an ornament. Some display distinctive type, whereas some others are examples of special techniques. Beads are the important among ornaments but when pieced together become bead necklaces. Beads made of materials have been found including semiprecious and other stones, terracotta, faience, shell, bone and ivory, coral, glass, copper, gold etc. Generally the beads are of simple shapes but in addition to these some of them are of typical shapes such as pendants, amulets, spacer, beads, button beads etc. A few others were prepared by special

techniques representing either decorative or symbolic features. They are cemented and stratified eye-beads and the etched carnelian and agate beads. All these are classified and analyzed on the basis of geographical, chronological, socio-cultural and economic importance¹⁶.

The socio-economic study of the chalcolithic communities of Central India, shows that, a large number of artistic objects have been found which were made of a variety of materials such as metal, stone, bone and ivory, shell and terracotta.

At chalcolithic site Nagda, Period I have yielded a disc fashioned on a pot sherd which was discarded or thrown away. Pd. II and III have also yielded discs made on pot sherds for amusements. These discs were found in different sizes. Discs of terracotta from period II at Tumain have been found. Discs of Ivory from Tumain were also reported from period II¹⁷. Discs of terracotta have been reported at Awra in the period II and III¹⁸. Discs of terracotta, ivory and pottery with single or double perforations represented the objects of games and amusements¹⁹.

Also the stone balls of various sizes have been unearthed from all chalcolithic levels of Kayatha. At Nagda, from period I, some of the stone balls, described as sling stones, must have served the purpose of the game. Period III of Nagda also yielded the terracotta balls. Stone balls at Tumain from period IB were reported. Terracotta balls were reported from period I of Eran²⁰. Balls of terracotta at Awra are known from period

At Ujjain both the kinds of balls, made of terracotta and stones, which were used for games and amusement have been reported from pd II²¹. Stone balls from pd I and an iron ball from pd II are known from Kakrahta. Terracotta balls at Besnagar were discovered from the period II. Balls made of terracotta and stones have been reported at Navdatoli from sub-period D²². In artistic forms dancing human figures have been found painted on pottery of period I at Maheshwar²³. These figures are reported from the two pots, a lota and a dish.

Throughout the ancient period, India has remained one cultural unit despite political and geographical diversities. Religions, castes and languages did not come in the way of its cultural unity. The evolution of special organizations during proto-historic Central India is an outcome of the basic needs, their fulfillment, adjustment of human behaviour, cultural and economic understanding. The technology and industrial economy during chalcolithic period prove quite a mature stage of rural life wherein they were kept to the best use viz., for agriculture, animal domestication, constructional works of public utility, manufacture of arms and weapons, metal objects, ornaments and jewellery, terracotta objects and so on. It suggests an advanced stage of industrial economy, workmanship and growth of manufacturing centers at Chalcolithic sites of Central India.

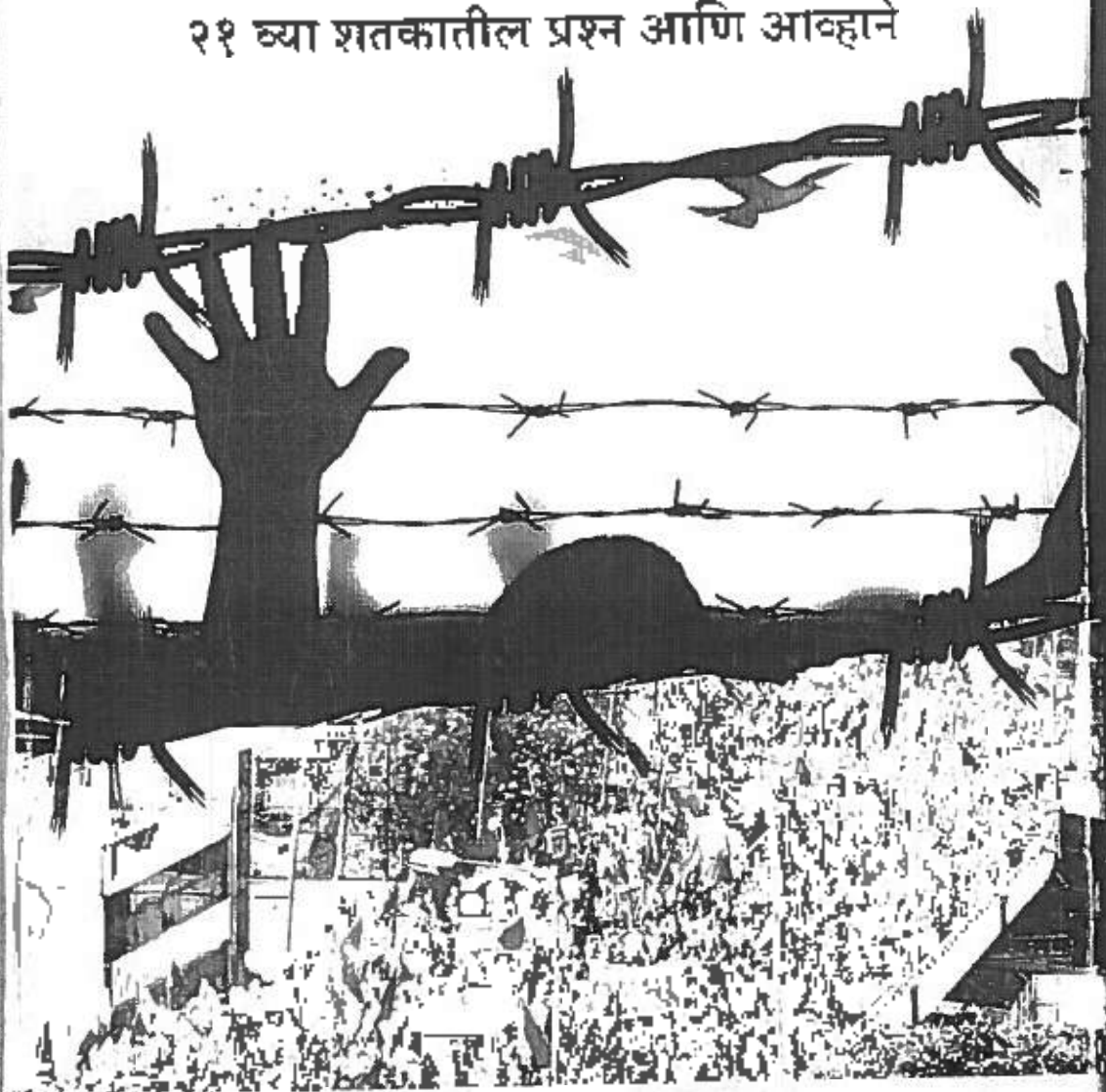
References

1. Rajan, K.V. Soundara (1980), *Glimpses of Indian Culture, History and Archaeology*, Delhi pp. 88-96.
2. Sankalia, H.D., B. Subbaro and S.B. Deo, (1958), *Excavation at Maheshwar and Navdatoli*, 1952-53, Poona and Baroda.
3. IAR 1957-58: 30-36.
4. *Ancient India*, No.4, 1947-48: 257, Fig.38, Nos. 21-24.

5. IAR 1956-57: 27, Pl. XXXV, B.14 IAJ, 203
6. IAR 1971-72: 29
7. Ansari, Z.D. and M.K.Dhavalikar, (1975), *Excavations at Knyatha*, Deccan College Research Institute, Pune.
8. Sankalia, H.D., S.B.Deo, Z.D.Ansari, (1971), *Chalcolithic Navdatoli- The Excavations at Navdatoli, 1957-59*, Pune- Baroda.
9. Banerjee, N.R. 1986. Nagda, (1955-57), *Memoirs of the Archaeological Survey of India (MASI: 85)*, New Delhi, p. 251.
10. *Ibid*, Sankalia, 1971.
11. Sankalia, H.D., S.B.Deo, Z.D.Ansari, (1971), *Chalcolithic Navdatoli- The Excavations at Navdatoli 1957-59*, Pune, Baroda, p. 400.
12. *Ibid*, Banerjee, N.R., (1986), p. 252.
13. IAR 1971-72: 29
14. *Ibid*, IAR, p. 29.
15. Bajpai, K.D. and S.K.Pandey, (1984), *Excavation at Tumain*.
16. Sharma, R.A. (b), (1991), *Technology and Material Life of Central India (From Chalcolithic Period to Mauryan Period)*, Delhi, p. 184-185.
17. Bajpai, K.D. and S.K.Pandey, (1984) *Excavation at Tumain*.
18. Trivedi, H.V. (1962), *Excavation at Awra. Journal of the Madhya Pradesh Itihas Prishad*, No. IV, pp. 13-44.
19. IAR 1955-56: 14-19; IAR 1956-57:27
20. IAR 1962-63: 11.
21. IAR 1955-56: 14-19.
22. IAR 1957-58: 32-36.
23. IAR 1953-54: 8.

मानवी हक्क

२१ व्या शतकातील प्रश्न आणि आव्हाने

मेधावी मेश्राम

नरेश पाटील

मानवी हक्क :

21 व्या शतकातील प्रश्न आणि आव्हाने

■
चेन्नायी मेथाम
नरेल पाटीस

- प्रकाशक:
सुखित मुत्ताडे,
पुरो मन्त्र पब्लिकेशन
20/21, कार्टर रोड, छार वेस्ट,
मुंबई - 52 पो. 8788964826
- प्रकाशन दिनांक : 20-3-2022
- पृष्ठ संख्या : 288
- मुद्रापृष्ठ व अक्षरोंकन
सीवली ग्राफिक्स, नमनपूर
मोबा. 7721809250
- मुद्रक
बन क्रिएशन, नमनपूर
8590727514
- मूल्य : ₹ 900/-
ISBN : 978-93-94460-04-1

All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, stored in retrieval systems, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent errors. In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

अनुक्रमणिका

1	भारत आणि मानवाधिकार	नंदा वा. गरीस	1
2	भारतातील चुलतपुत्री विवाह आणि त्यांचे मानवी हक्क	मंजुळी देशमुख	21
3	मिथिलांचे संवैधानिक व वैधानिक अधिकार	पद्म रा. नंदेरा	31
4	पद, मर्यादा आणि खांचे पाणसवण (मानवी प्रतिष्ठा)	डॉ. वसंतराव वाचमरे	36
5	लोकशाही आणि मानवी हक्क	डॉ. गायकवाड नयनाथ	42
6	पाश्चात्य संसृष्टी चळवळी : एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. विनायक सोनवणे	52
7	मानवाधिकारातर्गत हिंसाचार : एक विचार	डॉ. पुजला रायपुरी	56
8	मानवाधिकार: अर्थ व स्वरूप एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ. अश्विनी गाडगेकर	62
9	बातळाच्या मानवी हक्क आणि बाळकापण	डॉ. प्रकाश देवगुण	68
10	मानव अधिकार व कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम 2005	डॉ. कल्याण गोवरगे	74
11	भारतातील सार्वजनिकद्वारे पुलांचे मानवी हक्कचे उद्घाटन: एक विवेचनात्मक	डॉ. सुजाता नाईक	80
12	मानवी हक्क आणि कोरोना महामारी	प्रमोद चं. वाकभेडे	88
13	मानवी हक्क आणि महिला अधिकार अधिनियम 2005	श्रीमती दिवा पाटील	92
14	समकालीन भारतातील मानवी हक्क विषयक समस्या आणि अस्थिरता	डॉ. श्रीनिवास गोरे	98
15	आदिवासी एकात्मिकता	डॉ. गणेश दिगंबर रावसाहेबी-निगुरकर	104
16	मानवी हक्कांचा चारित्र्यात्मक	डॉ. शाशिकांत भोव	110
17	मानवाधिकार आणि परिसर	डॉ. देवेंद्र बी. बोरकर	117
18	महिलांचे हक्क व अधिकार	डॉ. मंदा पांगुळ -बाबलने	128
19	मानवी हक्क: अर्थ, संकल्पना व स्वरूप	प्रा. आशिष गुजराधी	132
20	कौटुंबिक हिंसाचार आणि मानवी हक्क	डॉ. रविंद्र सहारे	138
21	कोविड 19 कालावधीत असंघटीत कामगारांच्या मानवी हक्कांचे हनन व त्याचे संरक्षण	डॉ. प्रदीप दाखरे	144
22	मानवी हक्क आणि स्थिरता	डॉ. प्रमिला मुवाडे (गणवारे)	150
23	मानवाधिकार विवेचन: महिलांच्या अधिकारांसाठी अंतराष्ट्रीय प्रयत्न	होना टी. राखरे	156
24	बातळाच्या आणि मानवाधिकार	राहु मुर्ते	162

मानवी हक्क आणि स्त्रिया

■ डॉ. प्रमिला हरीदास मुजाडे (गणवीर)

प्रस्तावना :

20 व्या शतकात स्त्रांचे स्वातंत्र्य अस्तित्त्व आणि अस्मिता आणि लिंगांचे मानवी हक्क या संबंधीचे विचार उदयास आले आहेत. स्त्रियांच्या मानवी हक्कांची संकल्पना क्रांतीकारक आहे. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांच्या हक्कांचा विचार काँग्रेसपेक्षा स्वतंत्रपणे स्त्रियांच्या इच्छा, आकांक्षा, व्यक्ति म्हणून प्रतिष्ठा, समान आणि स्वतंत्र स्त्री मानवी हक्कात अभिप्रेत आहे. इतिहास कोळ्यासून तर 21 वे शतक आणि सद्यस्थितीतील स्त्रियांची स्थिती आणि निर्दिष्ट केली तर स्त्रियांचा होणाऱ्या अत्याचारांमध्ये फारसा फरक पडलेला नाही, स्त्री व पुरुषांवर आधारित लिंगभेदाच्या नापाखाली कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव होऊ नये या करिता संयुक्त राष्ट्र संघाने सर्व प्रकारच्या स्त्रिभेदभयक भेदभावाचे निराकरण करण्याचे स्वीकार केले. स्त्रियांवर होणारे भेदभाव बंद व्हावेत आणि राष्ट्रांच्या तत्वाची अंमलबजावणी व्हावी हा या मागील प्रमुख उद्देश्य होता. स्त्रियांना समानतेची वगणूक मिळायची, मानव म्हणून हक्क मिळावेत या करिता अनेक परिषदा भुष्टा भविष्या गेल्या. भारतीय संविधानात स्त्रिया काही कलमान्वये हक्क दिले गेले आहे त्याचा उल्लेख खालील प्रमाणे आहे.

- 1) कलम 509 अन्वये स्त्रीचा विनयभंग करण्याच्या हेतूने शब्दांचा हावभाव किया कृती केल्यास एक वर्षापर्यंतचा कारावासाची शिक्षा किंवा द्रव्य दंडाची शिक्षा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात.
- 2) कलम 498(अ)-विवाहीत स्त्रीला पती किंवा पतीच्या नातेवाईकांकडून झुल याणून दिली गेली तर पती आणि त्यांच्या नातेवाईकांना तीन वर्षांपर्यंत कारावासाची शिक्षा व द्रव्यदंडाची शिक्षा होऊ शकते.
- 3) कलम 498 अन्वये गुन्हेगारी उद्देशाने विवाहीत स्त्रीस भुल्लू पाडून नेणे किंवा पळवून नेणे किया डांबून ठेवल्यास दोन वर्षांपर्यंत कारावासाची शिक्षा किंवा द्रव्यदंडाची शिक्षा किंवा दोन्हीही शिक्षा होऊ शकते.
- 4) कलम 497 व्यभिचार सिध्दक ज्यात पुरुषाला 5 वर्षांपर्यंतच्या कारावासाची शिक्षा व द्रव्यदंडाची शिक्षा होऊ शकते. असा प्रकरणात पत्नी ही भागीदार म्हणून शिक्षेस पात्र राहणार नाही.

विभाग प्रमुख, सहाय्यक सहाय्यक, समाजशास्त्र विभाग, वसवराव नाईक शांतकीय कला व समाजविज्ञान संस्थे, नागपूर

- 5) कलम 494 नुसार कायदेशीरपणे विवाह म करता लयाडीने, कायदेशीरपणे, फसवणुकीने, जर विवाह संस्कार केला असेल, जो कायदेशीर नाही अशा स्थितीला 7 वर्षांचा कारावास व दंडादंडाची शिक्षा होऊ शकते.
- 6) कलम 495 नुसार ज्या व्यक्तीसंदर्भात दुसरा विवाह झाला असेल त्या व्यक्तीनुसार पूर्वाच्या विवाहाची वस्तुस्थिती ठरविण्याने घडलेला जो अपराध असतो त्याफर्मात 10 वर्षांपर्यंत कारावास होऊ शकतो.
- 7) कलम 494 नुसार पती किंवा पत्नी हयात असताना दुसरे लग्न केल्यास 7 वर्षांचा कारावास होऊ शकतो.
- 8) कलम 493 नुसार एखाद्या पुरुषाने कायदेशीर विवाह झाल्याचा समज लयाडी निर्मोष करून दापत्य भाषाने सहवास घेवून आणल्यास 10 वर्षांपर्यंत कारावास होऊ शकतो.
- 9) कलम 377 नुसार अनैसर्गिक अपराध केल्यास आजन्म किंवा 10 वर्षांपर्यंतचा कारावास होऊ शकतो.
- 10) कलम 376(ड)-नुसार एखादा रुग्णालयाच्या व्यवस्थापक किंवा कर्मचाऱ्यांपैकी कुणीही व्यक्तीने त्या रुग्णालयातील सौमत्वादी स्त्रीरी लैंगिक संबंध केल्यास तो बलात्कार अपराध या सदरात मोडतो त्यात 5 वर्षांचा कारावास आणि दंडाधिकार्याच्या आदेशाशिवाय अटक करता येणार नाही.
- 11) कलम 376(क)-नुसार लुग, लुधाणू इत्यादींच्या अधिष्ठाकाने स्त्रीला संभोगास प्रवृत्त केले तर 5 वर्षांचा कारावास होऊ शकतो.
- 12) कलम 376(ब) नुसार फसकतीच्या काळात एखादा पुरुषाने आपल्या पत्नीसो तीच्या संमतीशिवाय लैंगिक संबंध प्रस्थापित केल्यास 2 वर्षे कारावास होऊ शकतो.
- 13) कलम 376 बलात्काराबद्दल शिक्षा होऊ शकते. कमीत कमी 7 आणि जास्तत जास्त 10 वर्षांचा कारावास होऊ शकतो.
- 14) बलात्कार कलम 375 नुसार एखाद्या पुरुषाने एखाद्या स्त्रीरी इच्छा नसताना जो लैंगिक संबंध ठेवतो त्यास बलात्कार म्हणतस त्यास शिक्षा रुढ आहे.
- 15) कलम 373 अन्वये वेण्या व्यवसायासाठी अज्ञान व्यक्तीची छेदी केल्यास 10 वर्षांची शिक्षा होते.
- 16) कलम 372 अन्वये वेण्या व्यवसायासाठी अज्ञान व्यक्तीची छेदी केल्यास 10 वर्षांची शिक्षा होते.
- 17) कलम 366(ख)-नुसार परकीय, देशातून, मुलींची आवात वेकायदेशीररित्या केल्यास 10 वर्षांची शिक्षा होऊ शकते.
- 18) कलम 366(क)-नुसार अज्ञान मुलीचा अनेतिक कृत्यासाठी वापर केल्यास किंवा मुलीला कृती करण्यास प्रवृत्त केल्यास 10 वर्षांची शिक्षा होऊ शकते.

- 19) कलम 366 नुसार विवाहाची सक्ती करण्यासाठी स्त्रोत असून किंवा अपहरण करणे किंवा तिला प्रसंगाने दुष्टवित्तास एका वर्षाच्या कारावासाची शिक्षा होऊ शकते.
- 20) कलम 364 अनुसार एखाद्या स्त्रीचा धुन करण्यासाठी अपहरण केल्यास 10 वर्षांची कारावासाची शिक्षा होते.
- 21) कलम 363 अनुसार अपनेय्यभटल माल राखण्याच्या कारावासाची होऊ शकते.
- 22) कलम 362 अनुसार ;इकनवंगणवदद स्त्रीचा अपहरण केल्यास एका ठिकाणातून दुसऱ्या जाग्यास वाहून प्रयोगाने भाग पाडल्यास शिक्षेस पात्र होऊ शकतात.
- 23) कलम 361 अनुसार कायदेशीर पालकांच्या ताब्यातून काढणे म्हणजे जो कोणी अज्ञान पुरुष व्यक्ती यशे घेय 16 वर्षांपेक्षा कमी असेल किंवा अज्ञान स्त्री व्यक्ती जिचे वय अठरा वर्षांपेक्षा कमी असेल, कोणत्याही मनोविकल व्यक्तीला कायदेशीर पालकांच्या ताब्यातून अशा पालकांच्या संपत्ती वाचू घेऊन जाईल अशा व्यक्तीला अपनयन वेळे असे समजले जाते.
- 24) कलम 359 अपनयन ;रापकंदवचपदहदु याचे दोन प्रकार आहे
(1) भारतातून (2) कायदेशीर पालकांच्या ताब्यातून.
- 25) कलम 354 अनुसार स्त्रीचा विनयभंग करण्याच्या हेतूने किच्यावर हल्ला किंवा बलप्रयोग केल्यास अशा व्यक्तीला 2 वर्षांपेक्षा शिक्षा होऊ शकते.
- 26) कलम 316 नुसार सदोष मनुष्यवय या सदरात घडवून आणल्याच्या कृतीद्वारे स्पंदन पावणाऱ्या अज्ञान गर्भजीवाचा मृत्यू घडवून आणल्यास 10 वर्षांच्या कारावास होऊ शकतो.
- 27) कलम 315 अनुसार मूल जीव जन्माला येण्यास प्रतिबंध घडवण्याचा किंवा अन्यानंतर त्याचा मृत्यू घडवून आणण्याच्या हेतूने केलेली कृती जर ही कृती अर्धचा जीव वाचविण्यासाठी सद्भावनापूर्वक केलेली नसेल तर 20 वर्षांची शिक्षा होऊ शकते.
- 28) कलम 314 अनुसार गर्भपात घडवून आणण्याच्या हेतूने केलेल्या कृतीमुळे मृत्यू घडवून आणल्यास 10 वर्षांची शिक्षा होऊ शकते.
- 29) कलम 313 अनुसार स्त्रीच्या संततीशिवाय गर्भपात घडवून आणल्यास 10 वर्षांची शिक्षा होऊ शकते.
- 30) कलम 306 अनुसार आत्महत्येस प्रवृत्त करणे हेय. जर कोणत्याही व्यक्तीने आत्महत्या केली तर ज्या कोणी अशा आत्महत्या करण्याला प्रवृत्त केले असेल त्या व्यक्तीला 10 वर्षांची शिक्षा होऊ शकते.
- 31) कलम 304-ब नुसार हुंडावळी कलम जेव्हा एखाद्या स्त्रीचा विवाहाकरिता बळालापासून गृह्य, शारीरिक दुखापत किंवा राज्यसाधारणपणे परिस्थितीतून अन्य परिस्थितीत स्त्रीचे विवाहानंतर 7 वर्षांच्या आत घडून आला असेल तर पत्नी किंवा तिचे नातेवाईक त्याच्या मृत्यूस हुंडावळी मानले जाईल.

अपहरण
होऊ

वस १०

१ शक्ती.
संस्थापकजो कोणी
ही व्यक्ती
कायदेशीर
नसतील

हा किंवा

पात्रणाच्या
१ शक्ती,
जन्मानंतर
ईचा जीव
ऊ शक्ती.
मुळे मृत्यु

१० वर्षांची

१ व्यक्तीने
लेले असेलछात्रांमुळे
गोपनीयता
केवळ तिचे

आज हक्क आणि गरिबी या दृष्टीने सर्व पात्रणास समान आहेत. व्यापक मानव संघटनेच्या भाग असल्याने प्रत्येक मानवाच्या यापेक्षा वेगळेपण हे हक्क अधिवाच्यापणे आणि स्वायत्तिकापणे असतात असे मानले जाते. जाहीर जनसमूहाने या हक्कांना दिलेली मानता हा मानवी हक्क या संकल्पनेचा भाग असतोच. स्त्रीला मानव म्हणून जगात याचे यावर्गीत मुख्य घटक असणे आवश्यक आहे.

(अ) मानवाधिकाराचा वैधानिक जाहीरनामा १९४८

(ब) नागरी आणि राजकीय अधिकारांचा जाहीरनामा १९४८

(क) आर्थिक, सामाजिक, राजकीय अधिकारांचा जाहीरनामा १९४८

(ड) स्त्रियांच्या यावर्तीत सर्व प्रकारच्या भेदभावाचे निराकरण करण्यासंबंधीचा करार १९७९

दरवर्षी १० डिसेंबर या दिवशी जगभरात 'मानवी हक्क दिन' किंवा 'मानवाधिकार दिन' साजरा करतात. संयुक्त राष्ट्रसंघ मानवाधिकार कार्यलयाच्या (युनॅस्कॉ) नेतृत्वात जगभरात हा दिवस साजरा केला जातो. वर्ष २०२० मध्ये मानवी हक्क दिन 'रिफ्लेक्टिव्ही बेटर स्टॅंड' रीनजंढ तपहीजेर या विषयावर्ती साजरा करण्यात आला आहे. सार्वजनिक मानवाधिकार घोषणापत्रांचे हे ७५ वे वर्ष आहे. मानवी हक्क हे जागतिक असून सर्वाना समान असतात. हे हक्क जपून असतात किंवा कायदेशीर असू शकतात. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क उच्चायुक्त कार्यालय व मानवी हक्क समिती या दोन संस्था जागतिक स्तरावर मानवी हक्कांच्या अंमलाबजावणीसाठी प्रयत्न करतात. मानवी हक्क म्हणजे सर्व मनुष्याला प्राप्त झालेले असे मूलभूत अधिकार, जे त्याच्या राष्ट्रीय, निवास, लिंग, जात, वर्ण, धर्म, भाषा इतर कोणत्याही स्थितीवर अवलंबून नसते. यापेक्षा फुटल्याही प्रकारचा भेदभाव नसतो.

स्त्रियांना सुद्धा काही मानवी हक्क प्राप्त आहेत.

जीवनाधिकार, यादनांपासून मुक्तता, गुलामगिरीपासून मुक्तता, कोर्ट सुनावणीचा अधिकार, भाषण स्वातंत्र्य, वैधानिक व धार्मिक स्वातंत्र्य.

आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्ष पूर्ण झालीत परंतु आज भारतीय स्त्रीच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, आरोग्यविषयक, शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेताना घळंदायक चित्र समोर येते. भारतीय महिला आजही मानवी हक्कांच्या समान हक्कांसंदर्भात पिढ्यांवर आहेत हे कटू वस्तुतः डोळ्याआड केल्या येऊ शकत नाही. आणत्या अधिकारा प्रती महिलांना अधिक संघर्ष बासवा लागत आहे. संवैधानिक तरतुदी आणि कायदे असून सुद्धा महिलांचे शोषण आणि अत्याचाराच्या प्रकरणात दिवसेंदिवस वाढतच होते आहे.

भारतात एकीकडे महिलांच्या समान हक्कांच्या विकासाच्या दृष्टीने कायदे केल्या जात आहेत. योजना आखल्या जात आहेत. तर दुसरीकडे महिलांवरील होणाऱ्या विविध अत्याचारांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे. मलात्कार, अपहरण, सैनिक शोषण, कौटुंबिक

हिसाचार, आर्थिक मानसिक, अत्याचार अशा विविध अत्याचारांचे प्रमाण वाढत आहे. या अत्याचारांसाठी स्थानिक संरक्षण करणारे कायदे आहेत. परंतु त्यांच्यातील कृतीमुळे अपराथांना कठोर शिक्षा होत नाही. त्यामुळे गुन्हेकारांना कायद्याचा भितीचे वाटत नाही.

आज महिलांच्यासाठी अनेक घाणे जाहिर झालेली आहेत. त्यानंतर अनेक सामाजिक आणि आर्थिक लाबहारात अनेक बदल घडून आले. काळानुसार त न्यायाच्या अधिक जवळ जाण्याच्या उद्देशाने काही सुधारणा झाल्या. प्रसार माध्यमांच्या जागतिकीकरणामुळे काही आह्वाने उभी राहिली. या बदललेल्या परिस्थितीची सुसंगत व महिलांना एक व्यक्ती म्हणून घटनेने दिलेले अधिकार सक्षमपणे वापरता येतील, असे पोषक वतावरण निर्माण होण्यासाठी नव्याने सर्वेकल घोरण जाहिर काणे आवश्यक आहे.

एकूण मानवी समाज पितृसत्ताक व पुरुष प्रधान असल्याने स्त्री, पुरुषांवर लिंग भेदापिहित संस्कार होतात. स्त्रियांसाठी वेगळी नीतीमूल्ये आणि पुरुषांसाठी वेगळी नीती मूल्ये लावली जातात. या विचारसरणीचा पगडा सर्व शासकीय संस्थांवरही असल्याचे जाणवते. न्यायचंरणा, दंडचंरणा, नोकशाही, राज्यचंरणा, राजकीय संस्था, प्रसार माध्यमे, शिक्षण संस्था तसेच राजकीय पक्ष आणि खाजगी आस्थापना, कृषी उत्पादना संबंधात सर्व क्षेत्रे त्यापासून मुक्त नाहीत, त्यामुळे महिलांवर जमत, धर्म, वर्ग आणि लिंगभाव अशा सर्व बाजूंनी अन्याय होत असतो. समाजमंतील सर्व प्रकारच्या संस्थांवर पुरुष वर्गाचे संख्येने तसेच वैचारिक वर्चस्व आणि नियंत्रण असल्याने महिलांसाठी घटनात्मक तरतुदी असल्या तरी त्यांना सत्तेत भागीदारी आणि नियंत्रण असल्याने महिलांसाठी घटनात्मक तरतुद असली तरी त्यांना सत्तेत भागीदारी करण्यात अनंत अडचणी येतात. परिणामी सर्वत्र ठिकाणी त्यांचे प्रतिनिधित्व फारच कमी आहे. शिक्षण व आरोग्याची हेळसंड, हिसाचार यामुळे महिलांचे सक्षमीकरण व सवलौकरण यात अडचणी येतात.

बदलत्या काळानुसार आणि सामाजिक परिस्थितीनुसार महिलांसमोर आह्वाने दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. अलिकडच्या काळात महिलांवर झालेल्या हिंसाचाराच्या घटना विचारात घेवून महिलांच्या संरक्षणासाठी विशेष उपाययोजना करणे ऋयग्राम आहे. केवळ बाहेर काढे करून या समस्या दूर होतील असे नाही. त्यासाठी समाजामध्ये महिलांवरून स्वाभिमान, सन्मान आणि अहंराची भावना निर्माण काणे आणि त्यादृष्टीने समाजाच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणणे ही काळाची गरज झाली आहे.

सारांश :

मानवी समाजात सर्व सदस्यांचा आत्मसन्मान आणि सारख्या हक्कांची मान्यता ही जगातील स्वतंत्र, न्याय, शांती यांचा आधार असतेच. स्त्रीला अभिव्यक्ती स्यातंय, मता स्वातंत्र्य, मता थापासून मुक्तता अनुभवता येईल असे जग निर्माण करणे ही सामान्यजनांची जणतन आकांक्षा असते. वरील सर्व कसम भारतीय नागरीकांना लक्षात ठेवल्या तर स्त्रीची अस्मिता, अधिकार, मानवी जीवांचे मूल्य, प्रतिष्ठा, समान हक्क या आस्थेचा पुनरुच्चार

होयून सामाजिक प्रगती व संगन जीवनस्तर खीला प्राप्त होऊ शकत.

स्त्री जन्माला येण्या अगोदर स्त्रीण होणार अत्याचार आणि हया अत्याचाराने वाढत प्रमाण हे स्त्रियांच्या पानव हक्कांचे हनन दर्शविते. स्त्रिया अनेक प्रकारच्या अत्याचारांना सतत बळी पडत असतात. त्याम प्रतिपक्ष व प्रतिकार करता यावा याकरीता आपण स्त्री हक्क आणि कलम कायद्याची तरतुद बघितली.

21 व्या शतकात महिलांच्या संदर्भात घडणाऱ्या हिंसा व अत्याचारांमध्ये जसे निर्भया, हिंसाचाराच्या महिला प्राध्यापकांवर ऑसिड हद्दी, खेतांजो प्रकरण, दिल्ली घटना या सधे बघता फारसा फाक पडत नाही, आज भारतीय सर्व नागरीकांनी तवेदनशील असणे गरजेचे आहे. सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बदल करून पुरुषी मानसिकता आणि पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत क्रांतीकारी बदल अपेक्षित आहे कारण आजही समाजापध्ये (अ) कायद्याने केलेली तरतुद आणि (ब) प्राथम वागणूक यात तफावत आहे. मग तो संगन मुशिक्षित असो की अशिक्षित स्त्री अत्याचार उत्तरोत्तर वाढतच जात आहे. जर या समस्यांनी तीव्रता बरी करवयाची असेल तर स्वतः कुटुंबापासून सुरुवात करून देशपातळीपर्यंत आमूलाग्र क्रांतीकारी पाऊल उचलून पितृसत्ता व्यवस्थेच्या शृंखला तोडून, परिघ हाफून स्त्रीयांना आत्मभिमान निर्माण करण्याची गरज आहे. सोवतच समाजाची साब असल्यास नवकीर्ष स्त्रिया अधिकारांचे हनन होणार नाही आणि स्त्रिविषयक समस्या निराकरण करण्यास क्रांतीकारी पाऊल ठेले.

स्त्रियांना मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवल्यामुळे त्यांच्या विकासाला तर पात्रसंद बसल्याने त्यांसोबतच पानवजातीच्या प्रगतीलाही खीळ बसली. साहजिकच स्त्रियांचे अज्ञान व पात्रासलेपण हा समाजाच्या प्रगतीच्या मार्गातील अडसर ठरला होता. आज स्त्री-पुरुष समानतेने मूल्य आणल्या सामाजिक जीवनात रुजविण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न होत आहे. लिंग विषमतेसूर स्त्रियांना समानात दुय्यम स्थान प्राप्त झाले असे नाही तर त्यांची मोठया प्रमाणावर अवहेलना झाली आहे. म्हणून समाज जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात स्त्रियांना समानता मिळणे आवश्यक आहे. स्त्रियां जर आर्थिक, सामाजिक, राजकीयदृष्ट्या रक्षण वनतील तर सर्वांशिने अन्याय अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यास तयार होतील, समर्थ होतील, गरज आहे समानतापूर्ण वागणूक देण्याची.

संदर्भ ग्रंथ

- महिलाना उपयोगी काही कायदे अँड. रोहिणी कुंडसे, चेदना विकास, गोपूरी वर्धा
- स्त्रियांचे संवैधानिक हक्क व जागतिक करार रेणूका फड, कौशल्य प्रकाशन, पुणे.
- पानवी हक्क - प्रा. न्ही.बी. पार्टील, के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.
- <https://www.ohchr.org>
- <https://ijrcenter.org>
- <https://www.indiatoday.in>

■ ■ ■ ■ ■

WOMEN EMPOWERMENT

A Need of the Hour

Mr. Naresh Patil
Dr. Muthmainnah

45. *Mr. Bhaskar Y. Kathane*, Assistant Professor in Computer Science, Bhawabhuti Malaviyadaya, Amgaon, Dist-Gondia (MS), India
46. *Mrs. Rupamoni Talukdar*, Dept. of Economics, Kanya Mahavidyalaya (Assam)
47. *Dr. Pramila Haridas Bhujade*, Head & Associate Professor of Sociology, Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur
48. *Mr. Anil Kumar*, (Assistant Professor), DAV University, Jalandhar, dbandaanil91@gmail.com
49. *Dr. D. Ramesh*, Assistant Professor, Department of History, Arignar Anna Govt. Arts College, Villupuram
50. *Dr. P. Narendra Reddy*, Adhoc Faculty, Dept. of Political Science, Osmania University Campus, Hyderabad, Telangana
51. *Dr. Sampurna Guha*, Assistant Professor, Amity University Uttar Pradesh Sector 125, Noida, Uttar Pradesh
52. *Dr. Payal Chamatkar*, Faculty, Matru Sewa Sangh Institute of Social Work, Nagpur, Maharashtra
E-Mail: payalchamatkar@gmail.com
53. *Dr. Pritha Biswas*, Assistant Professor in Economics, St. Xavier's University, Kolkata
54. *Ms. Priyanka Srivastava*, Assistant Professor, Shri Bhawan Niketan Mahila PG Mahavidyalaya, Jaipur 206
55. *Dr. Karanjkar R.P.*, Director of Physical Education & Sports, Jaikranti Arts & Commerce Sr. College, Latur., Affiliated by S.R.T.M.U. Nanded
56. *Mr. Aravind Kumar, M. M. L.M.*, Assistant Professor, Government Law College, Coimbatore, Tamil Nadu, India. & *A. Mohammed Ali, A.M.L.*, Assistant Professor, Government Law College, Coimbatore, Tamil Nadu, India.
57. *Mr. Pandhari Rambhan Gore*, Shri Ramrao Sarnik College of Social Work, Washim, (Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)
58. *Dr. Korivi Madhavi*, Assistant Professor (C), Department of Public Administration, Osmania University College for Women's Koti, Hyderabad.
59. *Dr. P. Nathiya*, Associate Professor, Dept. of Social Work, Nehru Arts and Science College, T.M Palayam, Coimbatore E-mail Id: nathiya.snmv@gmail.com & *Abhinaya V. Lisha M.L.*, M.Phil Scholar, Dept. of Social Work, Nehru Arts and Science College, T.M.Palayam, Coimbatore, E-mail Id. abhinayavijayan14@gmail.com
60. *Fr. Baijn Thomas*, Research Scholar, Ramakrishna Mission Vivekananda Educational and Research Institute, Faculty of Disability Management and Special Education, Vidyalyaya Campus, SRKV Post, Coimbatore-20
61. *Mr. Satishkumar Ghanshyam Dhawad*, (Associate Professor), Kumbhalkar College of Social Work, Wardha
62. *Ms. Trupta Deorao Wakde*, Assistant professor, Shri. Govindrao Munghate Arts and Science College, Kurkheda, Gadchiroli
63. *Dr. Sushila Sharma, & Teena Sharma.*
64. *Mr. M. M. Juvuli*, HOD and professor, Department of Political Science, Anjuman Arts, Science, Commerce College and P. G. Studies, Dharwad-01 & *M. M. Kavakane*, Faculty, Department of Political Science, Anjuman Arts, Science, Commerce College and P. G. Studies, Dharwad-01
65. *Dr. Koseno*, Asst. Professor, Department of Sociology, Mount Olive College, Kobima, Nagaland
66. *R.H. Doddamani*, Associate Professor, HOD of Commerce, Anjuman-e-Islam's Arts, Science, Commerce College and PG Studies, Dharwad & *Dr. R.A. Mulia*, Associate Professor, HOD of Commerce, Nehru Arts, Science, Commerce College and PG Studies, Hubballi

Women Empowerment: A Need of The Hour

in

Work; Trends 2016 (Geneva).

and Workforce in India: Skill Based Growth

Report 2016. Available at <http://www3.weforum.org>

April 2011, DAC Network on Gender Equality

Chapter-47

Status of Banjara Women

-Dr. Pramila Haridas Bhaugade*

Introduction

Banjara community is one of the independent tribe in Indian society. It has own special 'Tunda' culture as well as different life system. The 'Banjara' is not a symbol of caste system but it is a symbol of occupation. There is a close relationship shown between Banjara, Lipy, Aryan and Non Aryan. All classes of Banjara assume in class as a word 'Bhai' which is an exogamy group of class.

The construction of Banjara community is known as 'Kudi' or 'Chavari'. Banjara women's have the secondary status in family. In marriage institution of Banjara community, there are different types of marriages such as monogamy, polygamy, sister-in-law marriage, service marriage, exchange marriage etc. If women there is no wish to marry with brother in law, then bride can marry with other person which is known as 'Bhany Jagada'. Divorce process is known as mamla and the amount which has to give first wife called 'Mamla Rapiya'. In Banjara community while celebrating the marriage ceremony, different kinds of rituals like 'Gai Karma', 'Cludo Tipona', Bindid, Haveli Darshan in which bride hold the cord demonstrate as a 'Haveli Darshan' outside of the sack called 'Tongali' in which bride stand on the back of decorated or it is known as 'Banjara Haveli'. Art and literature are the main characteristics of Banjara community. To which women work embroidery, needle craft, artificial craft and other supplementary works. Playing on mause's instrument is a special art in Banjara community. Cattle, drum, cymbal, plate, flute, tomboarine etc, are the special instrumental things in Banjara community. Banjara women use 'Gormoti language' which includes folk language, symbolic language having daily code language standard of living of Banjara women differentiate by male hairstyle, marriage, ornaments having minimum weight. Ghagrawakadi, malhiya, kunya, bidiwani, turni, mangabar, kasalya etc. use by Banjara women. Banjara women mostly use bati, curry, rubadi, doliya, galwani, lapsa, chiswak, ghugari etc. women also consumption of liquor is a common in Banjara community. They cannot finish their hospitality without wine. They also have the habit of smoking and tobacco chewing.

Banjara women maintain the hospitality and respect the guests. Arrival of guest, they give water containing the pot copper called jamna and when that pot put in front of the guest called 'kastrolota' and 'kushalkshem'. Political system of Banjara has 'Tanda' organization which explains the construction method and origin of Tanda. The judiciary system of Banjara community is special. In current scenario Govt. of Maharashtra has started the 'Tanta Mukti Gao Yojana' which is depend on the judgments administration and Tanda (Panchayat) association. 'Nassab Sabha' is a main part of Banjara but women apart from this 'Tanda organization'. The rate of religious activities is more in women's than men. Bhanamari, dawara and got are the common traditions

* Head & Associate Professor of Sociology, Vasantrao Narayanao Nelli Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

process of Banjara women's Banjara society is a patriarchy co-dominancy. Banjara women's are on secondary status. There are certain responsibilities for the status of women. It is also explain that how the Banjara women play important role in economic process of developmental in society. The census has been taken part the level storage state to farming stage of women. The life of Banjara women is very hectic. Social, economical, political and religious status of Banjara women is an always secondary place.

In the past independence era along with other ex-tribal tribes they have been put under the category of the denotified tribe. The community calls them Moxandic and De-notified tribes who lived about 100 million of the population in Maharashtra and about 60 million in entire India. There are 313 Moxandic Tribes and 195 De-notified tribes. The large section of these tribes is known as 'Vimukta Jati' or ex-tribal tribes because they were named as criminals by birth under the 'criminal tribes Act, 1891'.

The sub types of Banjara are Gori Banjara, Charan Banjara, Malhar Banjara, Samar Banjara, Mavi Banjara, Dhalaji Banjara, Singudya Banjara, Maru Banjara, Singudya Banjara, Bagar Banjara, Chikra Banjara, Rahaia or Ravahas Banjara, Bijwas Banjara and Chinal Banjara. The head of the Tunda Kurva is Naik. He was selected by the community members of the settlement. The Tenda system gives birth to their internal judicial system which came to be known as 'Nash'.

After Modernization

Political Status

There is no any strong political leadership of women among Banjara community. The lack of political leadership making more vulnerable to Banjara women to get their social, economic and political rights. Women have voting cards but they are not aware how use it effectively. Women do not aware about the political parties of the area and even they do not take part in the Gram Sabha. There is a restriction on the mobilization of the women in Banjara community. Women listen to their husband in any political or economic decision. Even the Tenda system is a paternal social control system of the Banjara settlements. There is no place for the women in caste council.

Educational Status

Girl's ratio of attending higher education is very poor due to economic crisis and uncertainty of livelihood option along with the migration. The dropout rate of education from primary school is prevalent among the Banjara community mainly can be attributed to educate the girls. Marriage is a major reason for the poor educational status of girls Banjara community. Educating girls means higher expectation from the boy for dowry and higher expectations from the girl for good boy. Apart from marriage poor economic condition of women, lack of school infrastructure in the Tunda or village and social insecurity are the other reasons. The migrations of Tundas have badly affected the education of the girl children and women.

- The changes have been taking place in social organization, standard of living and routine life style. Banjara women have accepted the modern lifestyle.
- Banjara women have accepted the process of development. With the effect of educational awareness, changing economy and progressive demands are responsible for adjustment policy of Banjara.
- Comparatively the rate of superstitions has been declined because of the educated persons in society. They are accepting positive perspectives about the girl. In short changing with the values and organization behavior are symbols of development.
- With the help of modernization progress, different efforts and attitude to change the own life style to get the level which is responsible for social development. Through the medium of intelligence and rationality try to develop social structure.

- There are also changes in life style and guest behavior of women. Traditional lifestyle used to give more importance to domestic needs but in current scenario need the individual become. This effect can notice at the regional level and reflect on culture and guest behavior.

- Today changes are taking place also in marriage institution, like when society, Tunda Banjara community started the girl system like pose, dowry, special respect and some demand at the time of marriage ceremony. Dowry system is very harmful of women but it exist in Banjara society.

- Joint family system is converting into nuclear family because of industrialization, modernization the importance of small family structure, family planning program etc.

All over the world girls and women are given secondary status. All amenities, luxuries and ever possessions must first be provided for boys and men, and only then, if available, can be given to girls and women. This is not so even extent throughout the world but more so and very evidently in India. The Banjara community is not an exception to the statement. However, the true culture of Banjara lies in the traditional dressing pattern of women and distinctive culture of Tenda system. Banjara women are more vulnerable as compared to men. Banjara women are living under the umbrella of patriarchy. It can be found in every stage of the women. Women are facing double oppression first is from within the community and another is within the household. The family thinks the cannot afford to educate girls but they spend enormously on the boy's luxuries. Boys are considered the future supporter of the generation whereas girls are the supporters of their in laws family. Women of girls also not have any choices for marriage. Elder members of the family decide on behalf of the girls and they have no marry with decided. The communities when become more attached to the decision making with women and not considered as laborers. Above all circumstances, women have to face the stress and tension along with violence in the family. Women in Banjara community given secondary status in every walk of life.

Conclusion

In the process of modernization, Banjara women impressed by new lifestyles Banjara of city lifestyle. Women also change their culture, started the use of car, bangles, chain, nose goldies, stick and mangalsutra. Girls wear salwar suit, dres, and frock in Tenda culture, linguistic changes have been taking place because of the assimilation of external culture. Marathi, Hindi, English words are using in routine life. Education, migration and industries are the responsible for linguistic changes. Corbali, folk language is going to new word, because there is no special script for write the literature. Today women don't believe on job or village poultry. Directly they are going to court for settlement of the disputes and divorce matter, and marriage dispute matter.

References

- Nagpal Hima, modernization and urbanization in India, Rawal publication, Bangur and New Delhi, 1996.
- Singh Jagdeep, modernization of indian society, Rawal publication Bangur, New Delhi, Edition 2001.
- Shrivastava M. M., Social change in modern India, Vision Longman private limited, 1979 and 8th road, New Delhi, 2003.
- Moha Patra Sitakant, modernization and Rural, Calcutta Oxford University press Delhi, 1986.
- Census of India 2001, Maharashtra 28 series, volume - II, table A, B & C Directorate of census operations, Maharashtra.

સમાજ વિકાસાત્મક માહિલા નેતૃત્વ

ડૉ. અતુલ પુંજાજી શક્ત
સંપાદક

પ્રો. સચિન સર્વદા
સંપાદક

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त.
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

समाज विकासातील महिला नेतृत्व

सहा.प्रा.डॉ. अतुल राऊत (संपादक)

सहा.प्रा.सचिन इंगोले (संपादक)

© सौ. मस्के अनिता दयाराम

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत
कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - <http://www.dayadhanpublication.com>

मुद्रक

श्रेया प्रिंटर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ,
बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 12/01/2022

ISBN 978-93-91097-34-9

किंमत 350/-

टीप:-

प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम
यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संप्रमित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी
केवळ लेखक/लेखिकाच जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय
याविषयी संपादकप्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

१८	पंडिता रमाबाई	प्रा.उन्मेश अजाबराव घुगे	९२-९३
१९	भीमाबाई आंबेडकर यांचा जीवन संघर्ष	डॉ.सिंधू परसराम खंदारे	९४-९९
२०	सावित्रीबाई फुले यांचे जीवन चरित्र	अजय रामकृष्ण महल्ले	१००-१०३
२१	स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर आधुनिक कर्तृत्ववान महिला: पंडिता रमाबाई	शंकर कोडूजी गारे	१०४-१०८
२२	" अनाथांची माई - सिंधुताई सपकाळ "	श्री. धिरज सतिशराव नाईक.	१०९-१०४
२३	महाराणी येसूबाई	अमोल रायकिसन काकडे	११५-११९
२४	कुरुण शाळेच्या पुरस्कर्त्या अनुताई बाघ	कु.पुजा संजय गारे	१२०-१२३
२५	गार्गी	प्रा. डॉ. रावसाहेब शंकरराव ठोके	१२४-१२७
२६	एक उत्तम प्रशासक किरण घेदी	कु. रोहिणी पुरुषोत्तम केळे	१२८-१३१
२७	पालि साहित्यातील बुध्दकालीन महाप्रज्ञावती खेमा थेरीचे योगदान	प्रा.डॉ. सारिका विष्णू केदार	१३२-१३५
२८	बुध्दकालीन स्त्री : आप्रपाली थेरीचे योगदान	प्रा.डॉ. वालाजी मारुती गव्हाळे	१३६-१४१
२९	राजमाता जिजाऊ : न केवळ माता, शक्ति ती...!	सहा. प्रा. ज्ञानेश्वर सुभाष कळहर	१४२-१४७
३०	आनंदीबाई जोशी : पहिल्या भारतीय महिला डॉक्टर	सहा. प्रा. जयश्री पंजाबराव काळे	१४८-१५१
३१	बाल शिक्षण तज्ञ पद्मभूषण ताराबाई मोडक	प्रा. डॉ. प्रमिला हरिदास भुजाडे (गणवीर)	१५२-१५७
३२	काळापुढे धावणारी स्त्री सावित्रीबाई फुले	सहा. प्रा. सचिन रवींद्र इंगोले	१५८-१६१
३३	आधुनिक भारताच्या समाजकार्यात श्रीमती सिंधुताई सपकाळ (माई) यांचे सामाजिक कार्यातील योगदान एक प्रेरणेचा स्रोत (अनाथ दिव्यांग बालकासाठी चे कार्य)	डॉ. गजानन नामदेवराव मुंदे	१६२-१६५

३१. बाल शिक्षण तज्ञ पद्मभूषण ताराबाई मोडक

प्रा. डॉ. प्रमिला हरिदास भुजाडे (गणवीर)

विभागप्रमुख, सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर
दूरभ्रमणध्वनी : ७५०७८२४३९८, ८९७५९४९८२०
Email Id : bhujadepramila@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतातील पहिल्या बालशिक्षणतज्ञ आणि अंगणवाडीच्या जनक ताराबाई मोडक त्यांना भारताच्या मॉन्टेसरी म्हणतात. ताराबाईंची शिक्षण क्षेत्रातील समज काळाच्या १०० वर्षे पुढे होती असे स्पष्ट झाले आहे. ज्या ज्ञानरचनावादाचा आज बोलबाला सुरु आहे त्या ज्ञानरचनावादी शिक्षण पद्धतीचा आग्रह ताराबाईंनी स्वातंत्र्यपूर्व काळातच धरला होता. आज स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे होत असताना अजूनही आपण या शिक्षण पद्धतीचा म्हणावा तसा उपयोग केलेला दिसत नाही. ताराबाईने शिक्षणाचे जे प्रयोग केले त्यापासून आपल्याला बरेच काही शिकण्यासारखे आहे.

परिचय व कार्यप्रणाली :

मोडक, ताराबाई (१९ एप्रिल १८९२-३१ ऑगस्ट १९७३) प्रसिद्ध शिक्षणतज्ञ व पूर्व प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रवर्तक, कर्तव्य कठोर, खंबीर, झुंजार, धैर्यवादी, बुद्धिवादी, निवेकवादी व विज्ञानवादी होत्या. ताराबाई या चाकण जिल्हा पूणे येथील केंळकर घराण्यातील, त्यांचा जन्म मुंबई येथे झाला. वडिलांचे नाव सदाशिवराव व आईचे उमाबाई. बुद्धिमान व सुधारणावादी आईवडीलांमुळे ताराबाईंकडे बुद्धिमत्तेचा वारसा आला. १९१४ मध्ये ताराबाई मुंबई विद्यापीठातून बी.ए. झाल्या. महाविद्यालयीन विद्यार्थी दशेत मुंबई येथे त्यांची कृष्णा वामनराव मोडक यांच्याशी ओळख होऊन १९१५ मध्ये त्यांचा नोंदणी पद्धतीने प्रेमविवाह झाला. त्याला दोन्ही घरच्या लोकांचा विरोध होता. कृष्णा मोडक अमरावती येथे वकिली व्यवसाय करीत. त्यांना प्रभा ही मुलगी होते. पुढे ताराबाईंचे भावनगर, राजकोट, अमरावती, विकासवाडी इत्यादी ठिकाणी वारनव्व झाले. ताराबाईंनी १९२२ मध्ये राजकोट येथे बार्टन फिमेल ट्रेनिंग

कॉलेजमध्ये लेडी सुपरिटेण्डन्ट म्हणून रुजू झाल्या. सदर कॉलेजमध्ये या पदावर काम करणाऱ्या त्या पहिल्या भारतीय महिला होत. त्यानंतर त्यांनी 'गिजूभाई बंधेका' यांच्या साहाय्याने भावनगर येथे मॉटेसरीच्या तत्वावर आधारलेली 'गीता शिक्षण पध्दती' निश्चित केली. हाच ताराबाईंच्या 'बालशिक्षण कार्याचा प्रारंभ होय. शिक्षणाचा खरा पाया मुलांच्या बालवयातच घातला जाण्याची शक्यता व आवश्यकता असते. या दृष्टीने त्यांनी पूर्वप्राथमिक शिक्षणाचे नवीन पाऊल टाकले. १९२३-१९३२ ही नऊ वर्षे त्यांनी भावनगरच्याच दक्षिणामूर्ती शिक्षण संस्थेत प्राध्यापिका म्हणून काम केले १९३३ पासून त्यांना शिक्षणाबाबतची 'शिक्षणपत्रिका' काढायला सुरुवात केली. १९३६ साली त्यांनी नूतन 'बालशिक्षण संघाची' स्थापना केली. पुढे बालशिक्षणाचे हे लोण महाराष्ट्रात पसरले. १९३६-१९४८ या काळात त्यांनी मुंबई दादरच्या हिंदू कॉलनीत 'शिशुविहार नावाची संस्था' स्थापन करून 'पूर्व प्राथमिक अध्यापन मंदिर' सुरु केले. यातून मराठी आणि गुजराती या दोन्ही भाषांच्या हजारोहून अधिक शिक्षक-शिक्षकांचे प्रशिक्षण झाले. ताराबाईंनी गिजूभाईंच्या मृत्युनंतर पुढील १२ वर्षे नूतन बालशिक्षण संघाची धुरा वाहिली. ग्रामीण भागात बालशिक्षणाचा प्रसार करणे हे या संघाचे काम होते. खेड्यांमध्ये शास्त्रीय पध्दतीने मात्र कमी खर्चात बालवाड्या चालविण्यासाठी १९४५ मध्ये ताराबाईंनी ठाणे जिल्ह्यातील बोर्डी येथे 'ग्राम बालशिक्षण केंद्र' स्थापिले. या संस्थेतूनच ग्रामीण बालवाडी व ग्राम बाल अध्यापन मंदिर या संस्था निघाल्या. या संस्थांचा लाभ आदिवासी मुलांना मिळावा, म्हणून त्यांच्या आदिवासी परिसरात आणि अंगणात बालवाडी चालविण्याचा उपक्रम करण्यात आला. या अंगणवाडीमुळे आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासाला चालना मिळाली. १९५७ मध्ये बोर्डी येथील ग्राम बालशिक्षण केंद्र कोसबाड येथे हलविण्यात आले. ताराबाईंच्या कोसबाडच्या परिसरात प्राथमिक शिक्षणासाठी ६ ते १४ वयोगटातील मुलांसाठी सुरु केलेल्या विकासवाडी या प्रकल्पातील अनुभवातून कुरणशाळेचा प्रयोग सुरु केला. प्राथमिक शाळेत मुलांची अनुपस्थिती हा गंभीर प्रश्न होता. मुले शाळेत हजर राहावे म्हणून ताराबाईंनी गृहभेटी, प्रचार फेऱ्या, दिंडी, मुलांसाठी बैलगाडीची सोय, सांस्कृतिक कार्यक्रम इत्यादी उपक्रम राबविले. त्याचबरोबर भातशेती ह्या मूल उद्योगाच्या माध्यमातून विज्ञान, गणित, भाषा हे विषय शिकविण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे मुलांना शिक्षण

जनक
शिक्षण
आहे.
नावादी
होता.
शिक्षण
राबाईने
काही

प्रसिध्द
खंबीर,
ताराबाई
म मुंबई
दमान व
आला.
द्यालीन
यांच्याशी
ह झाला.
भमरावती
ताराबाईंचे
वास्तव्य
ल ट्रेनिंग

घेण्यात गोडी देखिल वाटू लागली; परंतु धान्याच्या पेरणीनंतर सहा ते दहा वयोगटातील आदिवासी मुले व काही मुली पूर्ण दिवस गुरांना रानात चारायला नेत. त्यामुळे मुलांची अनुपस्थिती हा गंभीर प्रश्न पुन्हा ताराबाईपुढे निर्माण झाला. यावर उपाय म्हणून ताराबाईंनी शाळेलाच रानात नेण्याचा यशस्वी प्रयोग केला आणि त्याला कुरणशाळा (Meadow School) असे नाव दिले. शहराच्या ठिकाणाहून कोणतेही शैक्षणिक साधने न आणता विद्यार्थ्यांना रंग, स्पर्श, बजन, मापन, अंक आकार इत्यादी संकल्पना समजावे याकरिता पिसे, बांगड्या, दगड, बिया, माती, रेंती, बांबू फळे, शंख, डब्या इत्यादी स्थानिक वस्तूंचाच वापर केला. ताराबाईंनी १९५८ मध्ये आदिवासी मुलांसाठी सुरु केलेल्या कुरणशाळा प्रयोगाची शिक्षण क्षेत्रातील एक खास व भौतिक शोध म्हणून नोंद झालेली आहे. पुढे १९७४ मध्ये भारत सरकारने या प्रयोगाचा आढावा घेणारी कुरणशाळा, मेडोस्कूल या पुस्तिका ताराबाईंकडून लिहून घेतली. कुरण शाळेबरोबरच रात्रीची शाळा, व्यवसाय शिक्षण हे पूरक प्रकार प्रायोगिक स्वरूपात सुरु करण्यात आले. येथील प्रशिक्षण महाविद्यालयात ताराबाईंनी पुरस्कारिलेली शिक्षण योजना चालू असून तिला राज्य सरकारची मान्यता लाभली. एक नवीन प्रयोग असल्याने आदिवासी विभागातील एकशिक्षकी शाळांतील मुलांच्या बुद्धिमापनासंबंधी अधिक संशोधन करून नव्या अभ्यासक्रमाची रचना, बालसाहित्य निर्मिती व विज्ञान शिक्षण देण्याचे प्रयोग सुरु आहेत. परंपरागत शिक्षण पद्धतीमध्ये जबरदस्त शिक्षेच्या, वेळापत्रकाच्या मूळ तत्वांना त्यांनी धक्का लागू दिला नाही; मात्र त्यांचे शालेय शिक्षण धोरण एका बाजूने राष्ट्रीय तर दुसऱ्या बाजूने स्थलकालातील होते. आदिवासी मुलांचे जीवन विकसित करण्यासाठी ताराबाईंनी आपले आयुष्य वेचले. ताराबाई या १९४०-१९५४ या काळात ग्राम बालशिक्षण संघाच्या चिटणीस होत्या. या दरम्यान त्यांनी शिक्षण पत्रिका या मराठी, हिंदी, गुजराती भाषिक मासिकाचे संपादन केले. १९४६-१९५१ या काळात त्या महाराष्ट्र विधानसभेच्या सभासदही होत्या. त्यांनी प्राथमिक शाळा समितीवर अनेक वर्षे काम केले. अखिल भारतीय बालशिक्षण विभागाच्या त्या दोन वेळा अध्यक्ष होत्या. महात्मा गांधी यांनी आपल्या बुनियादी शिक्षण पद्धतीचा आराखडा तयार करण्याचे काम त्यांच्याकडे सोपविले होते. ताराबाई मोडक यांनी संपादित केलेले बालसाहित्याची सुमारे १०५ पुस्तके प्रसिध्द साली असून त्याच

बाल
तार
१९
फि
फ्री
शि
दक्षि
बाल
प्रचा
आव
स्था
आध
केले
खेड
दाख
रचण
घंटा
संक
अंग
उभे
घडव
परिष
महत्त्व
ताराब
म्हण
ताराब
अभ्या
बघणा
उदया
केले.
त्यांनी
सामील
आका

बालनाटके, लोककथा, लोकगीते इत्यादी साहित्याचा अंतर्भाव होता. ताराबाईंनी शासनाने त्यांच्या शिक्षण क्षेत्रात कार्याबद्दल २७ जानेवारी १९७२ रोजी पद्मभूषण हा किताब देऊन गौरविले. ताराबाई या फिलॉसॉफीच्या पदवीधर होत्या. १९२१ च्या सुमारास राजकोटच्या बार्टन फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये प्राचार्य पदावर कार्यरत असतांना त्यांना शिक्षण प्रयोगाविषयी समजले आणि त्या सौराष्ट्रातील भावनगर येथील दक्षिणामूर्तीच्या संस्थेत शैक्षणिक प्रयोगामध्ये सहभागी झाल्या. बालशिक्षणाचा प्रयोग करून त्या थांबल्या नाहीत. बालशिक्षणाचा जसा प्रचार आणि प्रसार होईल तशी त्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक वर्गाची आवश्यकता भासेल हे गृहीत धरून बालअध्यापक विद्यालय देखील स्थापन केले. १९३६ मध्ये त्यांनी मुंबईमध्ये आपल्या कल्पनांवर आधारीत शिशूविहार व त्याच्या जोडीला बालअध्यापक विद्यालय सुरु केले. शहरामध्ये बालशिक्षणाचे कार्य सुरु असतांना महात्मा गांधीजींच्या खेडयामध्ये कार्य करण्याची प्रेरणा मिळाली. १९४५ मध्ये त्या बोर्डीत दाखल झाल्या. बोर्डीच्या हरिजन वस्तीमध्ये बालशिक्षणाचा पाया रचण्यास सुरुवात झाली. हरिजन वस्तीपासून सुरु केलेला प्रवास घंटाशाळा अंगणवाडी असा होता गेला. यथावकाश अंगणवाडी ही संकल्पना शासकीय पातळीवर स्वीकारली गेली. कोसबाडला त्यांना अंगणवाडी ते अंगणवाडी सेविका, प्रशिक्षण केंद्र, अध्यापक विद्यालय उभे राहिले. या अध्यापक विद्यालयाने आतापर्यंत हजारो शिक्षक घडवले. १९४९ मध्ये इटलीमध्ये भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय बालशिक्षण परिषदेमध्ये भाषण करण्याची संधी त्यांना मिळाली. पूर्वी बालशिक्षणाचे महत्त्व लोकांना पटवून देणे हा 'वेडेपणा' होता. समाजाची ही मानसिकता ताराबाई ओळखून होत्या. त्यामुळे लोकांपर्यंत जायचे तर आपल्या म्हणण्याला शास्त्रीय बैठक हवी हे त्या जाणून होत्या. म्हणूनच ताराबाईंनी शास्त्राचा आधार असणाऱ्या मॉन्टेसरी शिक्षण पध्दतीचा अभ्यास केला. तरीही त्यांच्या या प्रयत्नाकडे निव्वळ 'फंड' म्हणून बघणाऱ्यांची संख्या कमी नव्हती. आज बाल शिक्षण एक शास्त्र म्हणून उदयाला आले आहे. पण त्याचे बीजारोपण करण्याचे काम ताराबाईंनी केले. ताराबाई गिजूभाईंना गुरुस्थानी मानत आल्या. त्यांच्याकडूनच त्यांनी बालशिक्षणाची संधी घेतली. त्यांच्या प्रत्येक प्रयोगात मनापासून सामील झाल्या. भावनगर मधील वास्तव्याने त्यांच्यातील लेखिकेलाही आकार दिला. १९२६ साली नूतन बालशिक्षण संघाची (मॉन्टेसरी

संघाची) स्थापना झाली आणि त्यांच्यातर्फे 'शिक्षणपत्रिका' हे मासिक प्रकाशित होऊ लागले. या नियतकालिकाचे संपादन ताराबाईंनी केले. ताराबाईंनी शंभरच्यावर पुस्तकांचे संपादन, लेखन केले. बालशिक्षणाच्या प्रसारासाठी मॉन्टेसोरी संमेलने भरवली आणि बालशिक्षण हे त्यांचे कार्यक्षेत्रच बनून गेले. ताराबाई भावनगरविषयी म्हणतात, 'तेथेच मला माझे गुरु, जीवन दिशा आणि जीवनकार्य गवसला'. ताराबाई भावनगरला ९ वर्षे होत्या. या काळात त्यांनी फक्त मॉन्टेसोरीच्या तत्वांच्या अभ्यासच केला नाही, तर ती प्रत्यक्षात आणण्यासाठी भारतीय संदर्भानुसार त्यांत बरेच बदल केले. आपल्याकडे शिक्षणाला पावित्र्याची किनार आहे. याचा विचार करून बालघरांचे रुपांतर बालमंदिरात केले. बालशिक्षणात भारतीय नृत्यप्रकार, कलाप्रकार, लोकगीते आणि अभिजात संगीत यांचा समावेश केला. मॉन्टेसोरी तत्व बालकांच्या विकासाबरोबरच त्यांच्या स्वातंत्र्याला प्राधान्य दिले हा काळा स्वातंत्र्य युद्धाचा होतो. त्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याला, बालस्वातंत्र्याला विशेष अर्थ होता. ताराबाईंनी या सर्व विचारांचा, संकल्पना मेळ आपल्या बालशिक्षणात साधला. बालशिक्षणात प्रयोग आणि त्याचा प्रसार करत असतांना ताराबाईंनी शिक्षकांचे प्रशिक्षण हाती घेतले. त्यापाठोपाठ बालशिक्षण तळागाळापर्यंत जाण्यासाठी पालक आणि शासन यांच्या प्रबोधनाचे कामही केले. इतके सगळे करूनही त्यांना श्वास लागला होता तो खेड्यातील बालशिक्षणाच्या खेड्यांमध्ये बालशिक्षणाचा प्रसार करायचा असेल, तर त्यासाठी स्वस्त साधने हवीत, शिवाय स्थानिक पातळीवरही सहज उपलब्ध होतील किंवा बनवून घेता येतील अशीच हवी.

दादरचे शिशुविहार :

इ.स. १९३६ मध्ये ताराबाई मोडक यांना मुंबईत दादरला शिशुविहार ही संस्था स्थापन केली. महाराष्ट्रातील हे पहिले आदर्श बालमंदिर ! आज इथून मराठी - गुजराती या दोन माध्यमांमधून अध्यापक विद्यालय, अभिनव प्राथमिक शाळा, माध्यमिक विद्यामंदीर, सरलाताई देवघर पूर्व प्राथमिक शिक्षक प्रशिक्षण केंद्र असे विभाग चालतात. 'बालदेवो भव' हे शाळेचे ब्रीदवाक्यच आहे. येथे प्रवेशाच्या वेळेस मुलाखत घेतली जात नाही. मुले शाळेत रुळेपर्यंत शाळेचा व शिक्षकांचा परिचय होईपर्यंत पालकांना आठवडाभर मुलांबरोबर बसण्यास मुभा देण्यात येते. मुलांना डबा, पाटीदत्तर, वॉटर बॅग यांचे ओझे आणावे लागत नाही. शाळेच्या इमारतीची रचनाही मुलांचा विचार

करूनच केली आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्याला मौकळेपणाने फिरता येईल असे मोठे वर्ग आहेत. प्रत्येक वर्गात ३० मुलांसाठी एक प्रशिक्षित, प्रेमळ व मुलांचे मन जाणणारी शिक्षिका आहे. त्यामुळे प्रत्येक मुलाकडे वैयक्तिक लक्ष देता येते. आनंददायी वातावरणात मुलांना शाळेची आवड निर्माण करतात. कोणतेही ज्ञान ग्रहण करायचे तर त्यासाठी ज्ञानेंद्रियांचा विकास होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी रंग, वास, चव, आकार, स्पर्श आवाज या संवेदनासाठी निरनिराळी साधने आहेत. कै. ताराबाई मोडक शिक्षण तज्ञ यांनी मॉन्टेसरीच्या साधनावर आधारीत भारतातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीला अनुसरून साधनांची निर्मिती केली.

सारांश :

ताराबाई यांच्या कार्यातून इतरांना प्रेरणा व ऊर्जा आणि बालशिक्षण क्षेत्रात विशेष कार्य करणाऱ्या संस्था आणि व्यक्तींना प्रोत्साहन मिळावे यासाठी नूतन बाल शिक्षण संघातर्फे ताराबाई पद्मभूषण मोडक विशेष संस्था पुरस्कार दिले जातात. यातून नूतन बाल शिक्षण संघर्षाची बालशिक्षण क्षेत्रातील दीपस्तंभ बनण्याच आणि हुसन्न्यांना प्रकाश देण्याची वृत्ती आजही कायम असल्याचे दिसून येते त्यांच्या कार्याला सलाम !

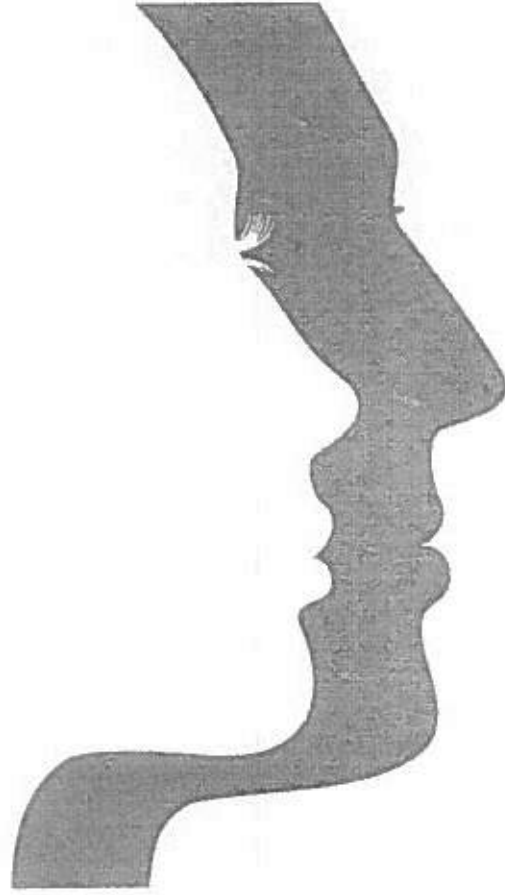
संदर्भ ग्रंथ

- बालविकास व बालशिक्षणाची मूलतत्वे, य.च.म.मु.वि. नासिक.
- फाटक, पद्मजा, शिक्षणतज्ञ ताराबाई मोडक, मुंबई, १९८१.
- संजय चझरेकर, नवनीत : आचे माहाराष्ट्र सारस्वत: ३१ ऑगस्ट, इ.स. २०१३.
- ताराबाई मोडक आणि अनुताई वाव यांचे शिक्षणकार्य प्रहार ९ जानेवारी २०१५.
- Mr. M. Wikipedia.org/wiki/ताराबाई मोडक

स्त्रीवाद

(सिद्धांत आणि व्यवहार)

डॉ. प्रतिभा एस. जाधव

स्त्रीवाद (सिद्धांत आणि व्यवहार)

■ डॉ.प्रतिभा सुरेश जाधव

■ प्रथम आवृत्ती — दि. ८ मार्च २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-29-1

सूचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु. क्र.
1	स्मरणवेळामधील स्त्रीजीवनाचा वेध	प्रा. रमेश बलभीम जाधवर	1
2	भारतीय लोकशाहीत महिलांची सहभागीता व नेतृत्व एक वास्तविकता	डॉ. एन. आर. चिमुरकर	8
3	स्त्री वाद आणि सामाजिक समानता	प्रा. श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे	14
4	स्त्रीवाद :- समस्या आणि उपाय	प्रा. पुंडे सोनाली सयाजी	18
5	भारतातील स्त्री चळवळीतील आंबेडकरी विचारांचे योगदान व भवितव्य	डॉ. वाल्मिक शुडकु इंदसे	23
6	गौरी देशपांडे यांच्या 'एकेक पान गळ्यावया' या लघुकादंबरी संग्रहातील स्त्रीवाद	डॉ. मीनाक्षी बिठोबा भोयर	31
7	स्त्रीवाद आणि महाराष्ट्रातील महिलांचा राजकीय सहभाग	डॉ. मनिषा दत्तात्रय पवार	41
8	स्त्रीवाद, स्त्री सक्षमीकरण आणि आजचे वर्तमान	प्राचार्य डॉ. गुंफा कोकाटे	46
9	भारतीय स्त्रीवाद	Lalita Subhash Ahire	54
10	स्त्रीवाद आणि आर्थिक समानता	डॉ. सी. लक्ष्मी विष्णू भंडारे	60
11	गुणात्मक संशोधन आणि स्त्रीवाद	डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)	67
12	स्त्रीवाद: काल आज आणि उद्या	सौ. अलका विकास सानप	74
13	स्त्रीवाद काल आणि आज ...	डॉ. स्वाती अनिल मोरे	80
14	भारतीय स्त्रीवादी साहित्य	स्मिता गोवर्धन शहाणे	87

गुणात्मक संशोधन आणि स्त्रीवाद
डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)

विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग वसंतराव नाईक

शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

दूरध्वनि : 7507824398, 9850157725, 8975949820

Email Id : bhujadepramila@gmail.com

प्रस्तावना :

२१ व्या शतकात वाटचाल करतांना स्त्रियांचे विविध प्रश्न बहुविध पद्धतीने एकांगी राहिले आहे. आज स्त्रियांच्या विरोधातील रूपांतरीत हिंसा, स्त्रीप्रश्नाच्या संकीर्णकरणातून आव्हान स्त्रीवादी चळवळी, स्त्रीवादी संशोधनापुढे लक्षणीय ठरले आहे. प्रत्यक्षार्थवादी सामाजिक विज्ञानातील संशोधन ज्या तऱ्हेचे पद्धतीशास्त्र मांडते त्यातून अभ्यासक स्त्रियांना एका मनोभंगाच्या परिस्थितीत ढकलले जाते त्यांनी जर या पद्धतीशास्त्राचा मागोवा घेतला, तर त्यांना सतत लिंगभेदाच्या, दडपणुकीच्या, त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवाला दडपून नाकारून उपेक्षून संशोधन करावे लागते. इतकेच नाही तर आत्यांतिक स्पर्धात्मक, पुरुषी वर्चस्वाच्या शैक्षणिक जगाच्या तथाकथित विवेकनिष्ठ मानदंडानुसार केलेले संशोधन उच्च दर्जाचे आहे. याचे प्रगटीकरणासाठी परिश्रम करावे लागते.

प्रस्तुत लेखात स्त्रीवादी संशोधन प्रक्रिया आणि त्यात अनुस्यूत असणारी पद्धत, पद्धतीशास्त्र आणि ज्ञानमीमांसा हयांची मांडणी भरीव पद्धतीने केली आहे. स्त्रीवादी संशोधन, स्त्रीवादी सिद्धांत, त्यातील पद्धत व पद्धतीशास्त्र हयांची सलग मांडणी यात केली आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात 'स्त्रीवाद' एक उपशाखा म्हणून अस्तित्वात आहे. स्त्रियांचे प्रश्न, समस्या यांचे शास्त्रोक्त प्रगटीकरण व्हावे याकरीता स्त्रीवादी संशोधन अग्रेसर आहे.

गुणात्मक संशोधन आणि स्त्रीवाद (Qualitative Research : Feminism)

२१ व्या शतकाकडे वाटचाल करतांना नवनवीन संशोधनाची परीघ वाढतच जात आहे. संशोधनात नवीन परिप्रेक्ष्य विकसीत होत आहे. स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधन चैतन्यपूर्ण, आव्हानात्मक,

भिन्नत्वात्मक, अनुसणात्मक आहे. सांकेतिक आंतरक्रियावादी, सामाजिक रचितावादी परंपरेनुसार कार्य करतात. आंतरक्रियावादी आणि स्त्रीवादी विवेचनात्मक प्रवाह असून ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, भौतिक, सामाजिक विषयानुसार गृहितके कृतीशील आणि उत्पादक पद्धतीने केले जाते. स्त्रीवादी संशोधन सैद्धांतीक बांधणीतून, प्रायोगिक तत्त्वातून, संहितातून, गुणात्मक पद्धतीचे समिश्रण करून लिहिले जाते. अन्य सामाजिक संशोधनासाठी हे लेखन धोरण, कृती, निती नियम, नवीन प्रस्थापित परीघ बदलत असते.

गुणात्मक संशोधन आणि स्त्रीवादाची व्यापकता/व्याप्ती :प्रथम टप्प्यातील स्त्रीवादाने हे गृहित धरले की, गुणात्मक संशोधन व्यक्तिनिष्ठ हे गृहित धरले की, गुणात्मक संशोधन व्यक्तिनिष्ठ (subjective) आंतरक्रियातून होत असल्यामुळे त्या परीघापर्यंतच मर्यादित असतात. द्वितीय टप्प्यातील स्त्रीवादयांनी स्त्रियांच्या मग त्या ग्रामीण असो, आदिवासी असो, वंचित, दुर्बल असो त्यांचे अनुभव व त्यांचे मूल्यमापन केले गेले. त्यात ही व्यक्तिनिष्ठ विश्लेषण केले गेले ज्यातून संघटना, धोरणे, समस्यांना वाचा फोडली गेली.

स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधनाची व्यापकता आवाक्याबाहेर आहे. त्याचा उल्लेख काही लिखाणात शक्य नाही. संरचनात्मक संशोधनात शिक्षण आणि आरोग्य अशा दोन क्षेत्रात विश्लेषण झाले आहे. स्त्रीवादी अभ्यासात आरोग्य आणि रोगनिवारण क्षेत्रात पीडीत, शोषित, वंचित, स्त्रियांच्या अनुभवामधून संरचनात्मक प्रश्नांच्या माध्यमातून आरोग्य प्रश्न / समस्या निवारण व्यवस्था आणि राज्यसंस्थाप्रणित स्त्रियांच्या आरोग्याची केंद्रे यात आंतरविरोध जे निर्माण झाले त्यांची मांडणी केली गेली.

आज ही समाजात पुरुषसत्ताक व्यवस्था आहे, जेव्हा स्त्रियांच्या प्रश्नावर धोरणे आखली जातात तेव्हा ते आखतांना पुरुषी वर्चस्व आणि सख्यात्मकता असते. त्यामुळे स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधन मागे पडते. आज ही संशोधनात हे कार्य शिल्लक आहे ?

(अ)स्त्रीविषयक विशिष्ट धोरणविषयक प्रश्नांचा आशय, रचना आणि उगम.

(ब) धोरणाकरीताच्या प्रक्रिया.

आशयात्मक विश्लेषणाने संशोधनाद्वारा हे दाखवून दिले की पांढरपेशीय / बुद्धिप्रामाण्यवादी व्यवसायिकांना कसे वेगवेगळे प्रश्न व

त्यातील गुंतागुंत त्याची धोरणे कशी वेगळी असतात. आरोग्याचे प्रश्न फक्त गर्भपात, कॅन्सर पर्यंतच कसे मर्यादित करून सरकारी धोरणाच्या उद्दिष्टांविषयी ठरविले गेले. स्त्रियांसाठी होणाऱ्या संशोधनाची पातळी उंचावण्यासाठी पुरुषी मानसिकतेने भारलेले विज्ञान, धोरण, नियंत्रण, धोरण प्रक्रिया यांचे सामाजिक ऐतिहासिक विश्लेषण केले जाते. १९६० च्या दशकात स्त्रीवादी संशोधनाची गुंतागुंत वाढत गेली. स्त्रीवादी संशोधनात ज्ञानाविषयी निर्माण झालेले प्रश्न, कोणाची ज्ञाने ? कोणी, कोठून, कशाप्रकारे, कोणासाठी, कोणत्या हेतूने ज्ञान निर्मिती केली हे महत्वाचे प्रश्न ठरले. म्हणजे समाज विज्ञानांवरील स्त्रीवादी प्रतिक्रियात्मक स्वरूप बदलले आणि स्त्रीवादी ज्ञान निर्मिती करून नवीन क्षेत्र शोधण्याचा प्रयत्न केला गेला. नंतर संदर्भबद्ध, परिस्थितीबद्ध, समस्यात्मक मांडणीचे संकल्पणीकरण करून स्त्रीवादी गुणात्मक पद्धती आणि पद्धतीशास्त्रे यावर लिखाण भरभराटीला आले.

१९६६ नंतर स्त्रीवादी संशोधन स्त्रियांच्या दडपणुकीला आकार देत वंश, वर्ग, लिंग भाव यामध्ये गुरफटले अमेरिकेत तर पारंपारीक गुणात्मक शैलीमधले लेखन, कौटुंबिक, राष्ट्रीय, लैंगिक, आंतरराष्ट्रीय सिमारेषा छेदणाऱ्या प्रवाही सीमारेषा स्पष्ट करून नवीन परिमाणे व गुंतागुंत वाढत गेली. परिवर्तीत परिस्थिती व स्थलांतरण, नव्या उद्भवणाऱ्या परिस्थितीतून ज्ञानाचा त्या परिस्थितीत उपयोग होत नाही असे ही प्रवाही विचार पुढे आले. विशिष्ट ऐतिहासिक युगात, सामाजिक संदर्भातून, बहुविध अस्मिता वेळेपुरत्या निर्माण केल्या गेल्या हे निष्पन्न झाले. अपंग स्त्रिया तर व्यक्तित्वहीन लिंगभावविहीन स्त्रीवादी वर्तळात उपेक्षित समजल्या गेल्या की त्यांच्यात पुनरुत्पादनाच्या समस्या असल्यामुळे त्या सहानुभूतीच्या चौकटीत बसतात.

भूमीदृष्टी संशोधनाततर 'सीमांतीकरण' च नव्हे तर परिस्थितीजन्य अनुभव, ज्ञान यांना महत्त्व देवून विचाराच्या दृष्टीने परिणामकारक आहेत. भूमीदृष्टी हा ज्ञानात्मक, भावनिक, राजकीय साध्य असून ऐतिहासिक परिस्थितीशील अनुभव आहे हे समूहात्मक व्यवहारांमधून, चर्चा विश्वांमधून, जाणीवपूर्वक पद्धतीने, एकसत्त्वीकरण, विश्वपातळीवरील पुनर्दृष्टयता ज्ञानातून बडलेली आहे. स्त्रीच्या भौतिक क्रमविभागणी आणि वांशिक स्तरीकरण करणाऱ्या व्यवस्था यातून ज्ञान अनुभव बडतात असे ही मांडणीतून पुढे आले. आधुनिकोत्तर विचारात

स्त्री संहिता आणि कहाण्या एकात्मिकरण, निश्चितीकरण व्यवस्थेतील अस्तित्व घडविणाऱ्या ठरल्या. यात समाजशास्त्र, सांस्कृतिक अभ्यास, विज्ञानाचे सामाजिक अभ्यास, संशोधनातील प्रायोगिक कक्षातून विषय आणि विविध सूत्रे मांडली गेली.

वाढत्या गुंतागुंतीचा परिणाम असा झाला ही उच्च स्त्रीवादी लेखन करणाऱ्या गे/लेस्विऊन, क्लिअर्स सैध्दांतिक, वसाहत्तोत्तर संशोधन, अपंग स्त्रिया, भूमीदृष्टी सैधांतिक, आधुनिकोत्तर, विरचनावादी संकल्पीकरण ह्यामुळे स्त्रीवादी संशोधन पायाभूत चौकटी, प्रक्रिया गृहित धरलेले विचार परिवर्तित झाले. अनुभव, विचार लिंगभाव या सारख्या संकल्पना बदलल्या आणि ह्या गृहितांच्या विरधळण्यामुळे स्त्रीवादी संशोधन अधिक जागरुकपणे संशोधकासाठी त्याच्या परिणामबद्दल जागरुक झाले.

स्त्रीवादी संशोधकाची गुण वैशिष्ट्ये : इतिहास, वंश, वर्ग, लिंगभाव, सामाजिक जी गुणवैशिष्ट्ये असते त्यातून संशोधनाची आंतर्क्रिया होत असते. व्यक्ति एकक नसून बहुविधतेचे एकत्रीकरण असतो. संरचना आणि व्यवहारातून तो घडत असतो. एखाद्या घटकाची स्वजाणीव, सांस्कृतिक व्यवहार वर्चस्व आणि दुष्यमत्व याचे मापदंड असते. स्त्रीवादी विषय हे मुक्त असतात.

स्त्रीवादी संशोधकावर संशोधनाचा परिणाम : संशोधक आणि संशोधित यातील ज्ञानमीमांसा शास्त्रीय सीमारेषा आणि परिस्थिती यातोल सीमा धूसर होतात. त्यातून वस्तुनिष्ठतेचा संबंध निर्माण होतो. स्त्रीवादी संशोधक समस्येच्या 'अंतर्गत' भाग असतात. त्यातून अंतर्गत आणि बाह्य संकल्पनाची मांडणी होण्याची शक्यता असते. संशोधन करतांना अनपेक्षित अस्थिर करणारे अनुभव, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी त्यातून ज्ञान एकसंध, स्थिर अपरिवर्तनीय नाही, असे लक्षात येते. वाढत्या नवनवीन गुंतागुंतीच्या संशोधकात सुरक्षितता असणारा दृष्टीकोण, अनुभव, चिकित्सा परीक्षा डळमळलेली दिसते.

पूर्वग्रह : स्त्रीवादी संशोधनात स्त्रीवादी संशोधनाकरीता संशोधक आणि संशोधन करणारी व्यक्ति एकात्म नसेल तर, संशोधकाच्या पूर्वग्रहाविषयी जी पारंपारीक टीका केली जाते त्या पलिकडे प्रभावी चिंतनशील, तपशीलातून संशोधक स्वतःच्या जीवनाला ओडून विचार मांडतो. संशोधनात सहभागी असणाऱ्या चिंतनात्मक प्रतिसादाद्वारा जे महत्त्व असते ते सांस्कृतिक स्वमुळे त्रासदायक ठरते. गुणात्मक

हार)

स्थेतील
ध्यास,
विषय

स्त्रीवादी
त्तोत्तर
नावादी
प्रक्रिया
व या
चामुळे
च्याच्या

गभाव,
होत
रचना
णीव,
असते.

गोधित
सीमा
स्त्रीवादी
आणि
स्तांना
ज्ञान
नवीन
नुभव,

आणि
काच्या
गभावी
विचार
रा जे
त्मक

संशोधनासाठी स्वचा वापर करणे पायाभूत तत्व आहे. संशोधक जर पुरेशा प्रमाणात चिंतनशील असेल आणि प्रकल्पासंदर्भात सर्जनशील चिंतन करून स्वतःची वर्तणूक, माहिती गोळा करून त्यांचा अन्वयार्थ लावत असेल तर मार्गदर्शक संसाधने निर्माण होऊ शकतात. स्त्रीवादी अध्यासकांच्या मते, स्त्रीवादी संशोधक, सहभाग घेणारे संशोधन समस्यासूत्रांना एकमेकांशी संवाद करून संशोधन लेखन करतील तर संशोधकांच्या पार्श्वभूमीतील अबोध संकल्पना लक्षात येवू शकते जे महत्वाचे ठरले.

स्त्रीवादी संशोधनात वस्तुनिष्ठतेची समस्या व्यक्तिनिष्ठता स्त्रीवादी संशोधनात जोडलेली आहे म्हणजे वस्तुनिष्ठतेची समस्या महत्त्वपूर्ण ठरते. निरीक्षण, अनुभव यांची एकसूत्रता झाली तर प्रबळ वस्तुनिष्ठतेची समस्या राहणार नाही आणि संशोधक आणि त्यांच्या विषयाला चिकित्सक वैज्ञानिक सर्वोत्कृष्ट दर्जा प्राप्त होऊ शकतो. उदा. तरुणांच्या लैंगिकतेविषयी विचार करायचा असेल तर अन्वयार्थाने सामाजिक स्वरूप टाळता येत नाही. स्त्रीवादी संशोधन त्यांनी केलेल्या समस्या सूत्रांचे स्पष्टीकरण देऊ शकता. त्यांचे संशोधना अंती जे निष्कर्ष असतात ते तर्कातून गुंतागुंत, आंतरविरोध निर्माण करणारे नसल्यास त्या संशोधनात वस्तुनिष्ठता येऊ शकते.

स्त्रीवादी संशोधनता वैधता : स्त्रीवादी गुणात्मक संशोधन वैधता अचूकता, विश्वासार्हता याकडे गांधीयाने बघतो. काही स्त्रीवादी संशोधक पारंपारिक पद्धतीने सामाजिक विज्ञानाच्या प्रत्यक्षार्यता परिघात काय करतात. त्यांना जीवनातील वास्तव शोधण्याचे काम करायचे असते या भूमिकेतून ते संशोधन करतात. परंतु ज्या संशोधकांना प्रत्यक्षार्यतावादी मान्य नसून वैधता प्राप्त करण्यास रणनीती तंत्र वापरतात, त्यातून आदर्श निर्माण होतो मात्र विश्वासार्हता राहात नाही. स्त्रीवादी लेखक लाथर यांनी अधिकृतता या चार उपपद्धतींवर अवलंबून असतात असे सांगितले.

(अ) उपहासात्मक अधिकृतता ज्यातून प्रातिनिधित्वाच्या समस्यांना समोरे जाऊ शकतो.

(ब) समांतरात्वातून येणारी अधिकृतता ज्यामधून भिन्नता, विरोध आणि अनिश्चितता ह्यांचा शोध घेतला जातो.

(क) रिझोमॅटिक अधिकृततेतून अधिकाराशी बहुविध भूमीकाला समोरे जाता येतो.

(ड) विषयानुरूप अधिकृतता जाणूनबुजून आत्ममग्नतेतून अधिकार मिळविते जे चिंतनशील आहे उदा. एडसग्रस्त स्त्रियांवर केलेले संशोधन.

स्त्रीवाद १९६० नंतरच्या दशकातील जागतीकीकरण ह्यातून नवीन स्त्रीवादी सैद्धांतिक परिप्रेक्ष्ये निर्माण करतात. स्त्रीवादी भूमिदृष्टी सिधांतन, वसाहत्तोतर वाद, वार्षिक अभ्यास, आधुनिकोत्तरवाद, विक्षिप्त (Queer) चिंतन, चिकित्सक सिद्धांत, चिकित्सक वंश सिद्धांत, पारंपारिक ज्ञानाला शह देऊन नवीन प्रश्न उभे करतात. आधुनिक युगात वंश, वर्ग, लैंगिकता, राष्ट्रीयत्व, लिंगभाव या प्रश्नांची दखल घेतली जाऊ लागली. स्त्रीवादी संशोधनात विशिष्ट पध्दतीच्या संशोधनामध्ये जीवनदृष्टी विज्ञानाच्या क्षेत्राला घासून टाकते. त्यांना प्रतिष्ठा सन्मान प्राप्त होतो. संरचनात्मक संस्थामध्ये बदल मिळते, स्त्रीवाद आपल्या ज्ञानमीमांसा आणि पध्दतीशास्त्रांना प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी अनेक स्तरावर काम करतात.

गुणात्मक संशोधनातील स्त्रीवादी नीतिमत्ता :संशोधनात संमती, खाजगी पणा, गुप्तता, फसवणूक या क्षेत्रातील संशोधनासाठी त्रासदायक ठरत असते अनेक स्त्रीवादी संशोधकांनी गरीब, कष्टकरी मंडळींचा प्रतिसाद, तर काहीना तथ्य संकलन करताना अनेक ताणतणावांना समोरे जावे लागते. १९९६ मध्ये नीतिमत्ताविषयक प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न स्त्रीवादी संशोधनातून झाला आहे. स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यांशी सहमत नसणाऱ्या मतांबाबत नैतिक प्रश्न उभा राहताना दिसतो.

नीतिमत्ता सहभागी संशोधनामधील :स्त्रीवादी संशोधनात सहभागी संशोधन आव्हानात्मक असते. संशोधक, सहभागी असणारे घटक, स्त्रियांचे ज्ञान, स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व, तथ्य संकलन पध्दती, विश्लेषण, आशय, अन्वयार्थ, अहवाल लेखन यात अनेक आव्हाने पेलवी लागतात. जसे—जसे या दोनही गोष्टीतील पोकळी कमी होऊ लागते. नीतिमत्ताचे प्रमाण वाढीस लागते.

नीतिमत्ता विषयावर स्त्रीवाद्यांचे संशोधन :अशा प्रकारच्या संशोधनात दोन क्षेत्रात संशोधन केले जाते.

(अ)नैतिक अस्तित्वासंदर्भात व्यापक प्रश्नांशी संबंधित प्रश्न.

(ब)आरोग्यविषयक वर्तन, व्यवहार आणि प्रसंग

सर्वप्रथम तरुण मुलींच्या नैतिक विकासाच्या संदर्भात अभ्यासाची सुरुवात झाली. मात्र त्यात अनेक क्लिष्टता आढळून

व्यवहार)

अधिकार
केलेले

हयातून
भूमिदृष्टी
ल्लरवाद,
सिद्धांत,
आधुनिक
दखल
धर्तीच्या
त्यांना
मिळते,
प्रतिष्ठा

खाजगी
क उरत
तिसाद,
रे जावे
प्रयत्न
सहमत

ग्रहभागी
घटक,
रलेषण,
पेलावी
लगते.

गोधनात

संदर्भात
ढळून

आली. या काळात लिंगभावविषयक सामाजिक रचित संवेदनक्षम असणारे संशोधन केले. संगोपन, संवर्धन, जपणूक, व्यक्ति आणि परिस्थिती यांच्याशी जोडला आहे. स्त्रीवादी संशोधकांनी आरोग्यविषयक व्यवस्थापनांच्या संदर्भात नैतिक नव्या तंत्रविज्ञानाचाही विचार केला आहे. स्त्रीवादी संशोधकांना स्वतःच्या भूमिका, दृष्टिकोण, व्यवहार यांची तपासणी संशोधनाच्या माध्यमाने करतात.

संदर्भसूची :

- Kalpan.M (1992) Mother's images of motherhood London Routedge.
- Hall S. (1997) Gender, Work and Labour Markets, Basingstroke, Macmillan.
- Brooks, A (1997) Post Feminism : Feminism Culture Theory and Cultural Forms, London Routedge.
- Feminism is for everybody 'Passionate Politics' bell hooks, part-I South End Press, Cambridge.
- Feminism is for Everybody 'Passionate Politics' bell hooks, Part II South End Press, Cambridge.
- Menon, Nivedita 2012, Seeking like a Feminist, New Delhi.
- Key Concepts in Feminist Theory and Research - Christina Huges, Great Britain by the Cromwell Press.
- नारीवाद — पी.एन सिंह — जनमेजय सिंह, रावत पब्लिकेशन.
- स्त्रीवादी पद्धतीशास्त्र — विद्युत भागवत पुणे.
- स्त्रियांच्या चळवळी आणि संघटना — स्वात्ती देहाडरा, अनघा तांबे, पुणे.
- कायद्याचा 'भूप्रदेश' स्त्रीवादी भिंगातून, विद्युत भागवत, पुणे.
- Feminist perspectives on Social Research Editor - Sharlene Hesse Biber.
- Feminist Research in Theory and Practice Gail Luthrabi.
- Feminist Methodology Challenges and Clasical Karoline.

संशोधन पद्धती

संपादक

डॉ. संदीप बी. काळे

संशोधन पद्धती

■ डॉ. संदीप बी. काळे

■ प्रथम आवृत्ती — दि. ११ फेब्रुवारी २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मार्गे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-94-9

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	संशोधन साहित्याचे पुनरावलोकन	डॉ. संदीप बी. काळे	1
2	इतिहास संशोधन पद्धती	प्रा. (डॉ.) शामराव कोरेटी	6
3	तथ्य संकलन (Data Collection)	प्रा. डॉ. विलास घोडे	17
4	अर्थशास्त्रातील प्रबंध लेखन	डॉ. लिलाधर खरपुरिये	26
5	सामाजिक शास्त्रात संशोधन प्रस्ताव	डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)	34
6	ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रातील संशोधन पद्धतीचा उपयोग	श्री. धिरज रामचंद्र कोकांडे	44
7	सामाजिक सर्वेक्षण	डॉ. कल्पना एम. बंडीवार	50
8	राज्यशास्त्र विषयाच्या संशोधन पद्धती	डॉ. जे. डी. सोनवासकर / प्रा. श्रीमती छाया दत्तात्रय डुकरे	55
9	सामाजिक संशोधनात संगणकाचे महत्त्व	डॉ. रामेश्वर शिवलींग व्हंडकर	65
10	संशोधनामध्ये अहवाल लिखाणाचे महत्त्व	डॉ. प्रशांत एन. शंभरकर	73
11	गृहीतकृत्य : संशोधनातील संकल्पना आणि महत्त्व	गौरी चंद्रशेखर धिंघोळकर	79
12	तथ्य संकलन (Data Collection)	प्रा. संजय एस. लांडगे	98
13	संशोधनाच्या पायऱ्या व त्याचे संशोधनात महत्त्व	प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	105
14	सामाजिक संशोधनात व्यष्टी अध्ययन पद्धती	डॉ. कैलाश वि. बिसाद्रे	115

ही प्रकारचे
स्त्र नवे तर
नारचे वावडे
थोडक्यात
कते. एखादा
स्वरुपावर
तीद्वारा ठरत
नीवशास्त्रीय
मर्थशास्त्रीय,
शक्तो."
ष्ट करणारे

शोधलेख
ननीय आहे,
र्दिशक मा.
ऊ देशमुख
न्वसाधारण
द्यालयातील
चे सहकार्य
विराग एस.
अवर्णनीय
मान्यवरांचे,
तो.

ले
ख
जि. वर्धा

सामाजिक शास्त्रात संशोधन प्रस्ताव
डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)

विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

दूरभ्रमणध्वनी : 7507824398, 9850157725, 8975949820

Email Id : bhujadepramila@gmail.com

संशोधन प्रस्ताव म्हणजे संपूर्ण संशोधन नियोजन होय, त्यात संरचना, धोरण, आराखडा या सर्व समस्यांचे किंवा प्रश्नाचे उत्तर होय, जे आपल्याला संशोधन प्रस्तावात मांडणी करायची असते. संशोधन प्रस्ताव म्हणजे एक विविध आपल्या संशोधनाचे उद्देश्य पूर्ण करणारे एक कठिन कार्य होय, जे आराखडाच्या स्वरूपात असते, त्यात गृहितकृत्याची चाचणी आपल्या संशोधनातील प्रश्नांची उकल होय. संशोधन प्रस्ताव म्हणजे जे संशोधकांनी अभ्यासाकरीता घेतले त्याच्या कारणमिमांसाचे कथन होय. संशोधन प्रस्ताव म्हणजे संशोधकाच्या संपूर्ण संशोधनाचे विस्तारीत कार्यकारी योजना होय. जे वाचकांना त्याच्या संशोधनातील यथार्थता, वस्तुनिष्ठता, वैद्यता आणि, पद्धतीशास्त्राचे उत्तर देण्याचे कार्य करते. संशोधन दोन प्रकारचे असते. (अ) गुणात्मक (ब) संख्यात्मक. प्रत्येक क्षेत्रात संशोधन प्रस्ताव असते. संशोधन प्रस्तावाद्वारे संशोधनातील वैद्यता, यथार्थता याच परिक्षण पर्यवेक्षणाद्वारे केले जाते. कोणत्याही शैक्षणिक क्षेत्रात संशोधन प्रस्ताव विविध समित्यांच्या मान्यतेकरीता पाठविले जाते, जर त्या संशोधन प्रस्तावाला मान्यता मिळाली तर संशोधक संशोधन कार्य सुरु करू शकतो. म्हणूनच संशोधन प्रस्ताव कसे लिहावे हे अत्यंत महत्वपूर्ण आहे.

जरी संशोधकांनी गुणात्मक आणि संख्यात्मक संशोधन विषय निवडला असेल तरी त्या संशोधकाचे संशोधन संरचना सारखे असते. फक्त मुख्य भेद प्रस्तावप्रक्रिया आणि पद्धतीशास्त्राची असते. प्रत्येक विद्यापीठाच्या नियमानुसार, विषयानुरूप संशोधन प्रस्तावात तफावत असू शकते. हा एक आराखडा देण्यात येत आहे. मात्र संशोधकाच्या विषयानुरूप, गरजेनुसार गरज पूर्ण होऊ शकते.

संशोधन प्रस्तावातील घटक :

सामाजिक संशोधनाच्या प्रस्तावात खालील माहिती असणे गरजेचे आहे :-

- प्रस्तावना, ज्यात संशोधन साहित्य सर्वेक्षण असावे.
- संशोधनातील सैद्धांतिक परिप्रेक्ष्य.
- अध्ययनारूप संकल्पनात्मक प्रारूप.
- संशोधनाचे उद्देश्य.
- असे गृहितक ज्यांचे परिक्षण केले जाऊ शकते.
- संशोधन आराखडा.
- अभ्यासाची कार्य योजना.
- संशोधन साधन ज्याचा वापर संशोधनात होणार आहे.
- नमुना निवड आणि नमुना आकार.
- संशोधनातील नैतिक आव्हाने.
- तथ्य संस्करण प्रक्रिया.
- अडवलातील प्रकरण.
- संशोधनातील मर्यादा.
- प्रकल्पातील वेळेचे नियोजन.

वेगवेगळ्या संस्था, विद्यापीठ आणि अनुदान देणाऱ्या संस्था प्रमाणे यात काही तफावत होऊ शकते. वेगवेगळ्या संस्था त्या गरजा प्रमाणे, विषयानुरूप, पर्यवेक्षणानुरूप यात विविधता असू शकते. संशोधनात जे लिखाण केले जाते, त्याचे योग्य संदर्भ संशोधनाच्या अंती देणे गरजेचे आहे. विषयानुरूप साहित्य सर्वेक्षणाचा सर्वे होणे गरजेचे आहे. त्यातून सैद्धांतिक पार्श्वभूमी मांडणी गरजेची आहे.

प्रस्तावना : संशोधन प्रस्तावाची सुरुवात प्रस्तावनेने करणे आवश्यक असते. जेव्हा साहित्य सर्वेक्षण केले जाते त्यावेळेस विषयानुरूपच साहित्यावलोकन करणे गरजेचे असते. संशोधनाच्या विभागानुरूप जे साहित्य लिखित स्वरूपात असते, त्याची संशोधकाची प्रकल्पना वाढविण्यात मदत होत. त्यातून पद्धती आणि जी माहिती मिळते संशोधकाच्या संशोधनाला त्यातून कोणते कार्य करणे आहे आणि कोणते नाही याची माहिती संशोधकास मिळते. जेव्हा प्रस्ताव लिखाण

केले जाते तेव्हा त्याचा प्रकार, गुणवत्ता हे सर्व साहित्यावलोकनावर अवलंबून असते, यामध्ये

- ज्या क्षेत्रात अभ्यास करणे आहे त्याची ओळख.
 - अभ्यास क्षेत्राची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ज्यात (विकास, वृद्धी) इत्यादी.
 - विषयानुरूप आदर्शात्मक / अध्यात्मीक आव्हाने.
 - विषयाची शब्दावली
 - मुख्य सिध्दांत
 - विषय क्षेत्रातील आव्हाने, समस्या, गुण इत्यादी
 - मुख्य समस्याशी संबंधित सैद्धांतिक महत्व आणि प्रायोगिक आव्हाने काय येणार आहे.
 - विषयातील मुख्य निष्कर्ष काय प्राप्त झाले आहे.
- उदा.शैक्षणिक उपलब्धि आणि सामाजिक वातावरणातील सहसंबंध, तर यामध्ये
- शिक्षणाची समाजातील भूमिका
 - वर्तमान स्थितीत शिक्षणातील बदलते प्रवाह.
 - कोणकोणते घटक आहे जे शैक्षणिक अभिवृत्तीला बदलत आहे.
 - देशात शिक्षणाचा विकास
 - प्रांतत, क्षेत्रात शिक्षणातील सहभागिता प्रमाण
 - शिक्षणातील बदललेली मूल्ये
 - शैक्षणिक उपलब्धि करीता पालक आणि संवगडीची भूमिका
 - शैक्षणिक उपलब्धिवर सामाजिक पर्यावरणाचा प्रभाव इत्यादी.
- समस्या सूत्रण :प्रस्तावना झाल्यानंतर आपल्या निवडलेल्या विषयाकडे लक्ष केंद्रित करणे. वर्तमान संशोधनातील जी पोकळी आहे त्याबद्दलचे ज्ञान, मुख्य विषयानुरूप देणे गरजेचे आहे, जे अजूनही अनुत्तरीत प्रश्न आहे ते ओळखणे. इथे संशोधकाच्या काही प्रश्नाची उत्तरे देणे गरजेचे आहे, जे तार्किक, सहसंबंधित असावित. ही माहिती विविध विषयावरील अभ्यास, साहित्यावलोकन संशोधनाकरिता गरजेची आहे.
- सर्वप्रथम संशोधकानी समस्या ओळखणे.
 - त्या समस्यावरील विविध घटक, पार्श्वभूमी, परिप्रेक्ष्य माहिती करणे.

- संशोधनातील मुख्य पोकळी ओळखून ती माहिती ज्ञात करणे.
- असे प्रश्न निर्माण होणारे ओळखणे आणि अभ्यासातून त्याची उत्तरे शोधणे, देणे.
- निर्माण झालेल्या प्रश्नावर उपलब्ध सहसंबंधित माहिती कुठून प्राप्त होईल, त्यासंबंधीचे विविध अभिमत जे साहित्याच्या माध्यमातून देणे.
- जे संशोधनातील पोकळी आहे ती संशोधकाच्या अभ्यासातून कशी भरून निघणार आहे, त्याबद्दल तार्किकतेचा विकास करणे.

उदा.

- स्थलांतरणानंतर कुटुंबाच्या समायोजनाची प्रक्रिया काय होती ?
- स्थलांतरीतांचे समायोजन कशा पद्धतीने केले.
- स्थलांतरणानंतर कुटुंबातील घटकामध्ये कोणत्या प्रकारचे अभिवृत्तीत बदल झाले त्याचे कोणकोणते प्रकार आहे.
- कुटुंबातील संबंध आणि भूमिकांचा समायोजनावरील प्रभाव.
- कोणत्या प्रकारचा प्रभाव, जो संशोधक अभ्यासातून देण्याचा प्रयत्न करणार आहे. या प्रश्नाबद्दल साहित्यावलोकनातून त्या प्रश्नाची उत्तरे काय आहे. संशोधकाच्या नुसार प्रस्तावित अभ्यासाबद्दलचा दृष्टिकोण त्या समस्याबद्दल संशोधकाच्या काय योजना आहे.
- जे निष्कर्ष संशोधनातून निघणार ते कसे अभ्यासक्षेत्राला मददगार सिद्ध होऊ शकतात.

संशोधकाचे उद्देश्य : संशोधकाचे मुख्य उद्देश्य समस्या किंवा अभ्यासात नेमके काय करणार आहे, ज्याचे परिक्षण केले जाणार आहे ते या उद्देशामध्ये प्रस्तावित असते. संशोधनाचे उद्देश्य स्पष्ट, विशिष्ट स्वरूपाने मांडणी असणे गरजेचे असते. प्रत्येक उद्देश्य एक-एक समस्या अंकित करणारी असावी. काही कार्य क्रियान्वयन करणारे शब्दांला प्रयुक्त करणे गरजेचे आहे जसे ज्ञात करणे, माहित करणे, परिक्षण करणे याप्रमाणे संशोधकांनी निवडलेला विषय कोणत्या स्वरूपाचा आहे त्या आधारावर उद्देश्य असायला हवे जे गृहितकृत्य (उपकल्पनाशी संबंधित असावे) संख्यात्मक संशोधनात जे वाक्य मांडले जातात ते गुणात्मक संशोधनात शक्य आहे. गुणात्मक संशोधनात संपूर्ण अभ्यासातून काय शोध घेणार आहोत त्यावर आधारित उद्देश्य मांडणी असे. उदा. घरगुती हिंसाचाराबद्दल पीडित व्यक्तीच्या भावना काय आहे ? वांशिक

विषमता बदल लोक काय विचार करतात ! योगा आणि प्राणायाम मधील सहसंबंध ? विस्थापना नंतर पुनर्स्थापित जीवन कसे ? जर गरज पडल्यास कधी संशोधकांचा पूर्ण अभ्यास झाल्यानंतरही संशोधनाचे उद्देश्यामध्ये मांडणी बदलवता येते.

उदा. मुख्य उद्देश्य :— कुटूंबावर स्थलांतरणाचा काय प्रभाव झाला जात करणे.

● पती किंवा पत्निच्या भूमिकेमध्ये स्थलांतरणानंतर जो प्रभाव झाला निर्धारित करणे.

● वैवाहिक संबंधावर स्थलांतरणाचा काय प्रभाव झाला जात करणे.

● शैक्षणिक उपलब्धि आणि पाल्यांच्या अपेक्षा बदल पालकांची भूमिका माहित करणे.

● विवाहाबद्दल अभ्यासण्यात येणाऱ्या लोकांचे बदलते अभिप्राय निर्धारित करणे.

उपकल्पनाचे परिक्षण : दोन चलातील परस्पर संबंध ज्याचे परिक्षण करणे आहे, जे अभ्यासात म्हटले आहे. संशोधकाच्या निवडलेल्या समस्यानुसार जे गृहित धरून उद्देशानुसार उपकल्पनेची मांडणी करणारे कथन होय. जर संशोधनानंतर त्या उपकल्पनाचे परिक्षण करणे आहे. तर विविध विभागात त्याची मांडणी करणे. गृहितकृत्य एका विशिष्ट शैलीत मांडणी करणे असते. त्याकरीता योग्य शब्दबद्धता होणे गरजेचे आहे. संशोधनात विविध उपकल्पना असतात ज्याचे संशोधन परिक्षण करू शकतो. यद्यपि हे गरजेचे नाही की प्रत्येकदा उपकल्पनाची मांडणी व त्याचे परिक्षण असावेच. संशोधकाच्या विषयाला पूर्णतः पर्यंत नेण्याकरीता उपकल्पना शिवाय ही विषय परिपूर्ण अभ्यास होऊ शकते.

उदा. H_2 = स्थलांतर पती-पत्निच्या संबंधात बहुतांश वेळेस परिवर्तन झाले आहे.

H_2 = बहुतेक प्रकरणात पालकांच्या अपत्याबद्दलच्या आकांक्षात परिवर्तन झाले आहे.

संशोधन आराखडा : संशोधनातील प्रश्नाचे उत्तर देण्याकरीता संशोधन आराखडा तैयार करावा लागतो. संशोधनातील उणीवा आणि बलस्थाने ओळखून संशोधन आराखडा तैयार करणे. संशोधन आराखड्यात खालील बाबी असणे गरजेचे आहे.

- अभ्यासली जाणारे लोकसंख्या कोणती आहे ?
 - अभ्यासल्या जाणाऱ्या लोकसंख्यातील प्रत्येक घटक ओळखणे ? होय, तर कसे ?
 - पूर्ण लोकसंख्यातून नमुना लोकसंख्या अभ्यासली जाणार आहे का ?
 - पूर्ण लोकसंख्येतून तुमच्या संशोधनाचा नमुना कसा निवडणार त्याचा उल्लेख ?
 - नमुना लोकसंख्याकडून तथ्य संकलन कसे करणार ? (मुलाखत, प्रश्नावली, निरीक्षण)
 - जर प्रश्नावली मेल द्वारा पाठविणार असणार तर, त्याची परत प्राप्ती कशी करणार ते नमूद करणे.
 - प्रश्नावली करीता स्मरणपत्राची योजना आखली आहे का ?
 - प्रश्नावलीची विश्वसनीयता कशी सुरक्षित करणार ?
 - जर एखादा उत्तरदाताला काही अडचण असल्यास त्यांनी कसे, कुठे संपर्क साधणे याचा उल्लेख.
- मापन प्रक्रिया :** संशोधक संशोधनातील चलाचे क्रियान्वयन कोणत्या पद्धतीने करणार याचा उल्लेख असावा. संशोधन तंत्र कसे योग्य आहे याचा उल्लेख संशोधनातील उणीवा आणि बलस्थानांचा उल्लेख. प्रस्तावित संशोधनातील उद्देश्य कसे संबंधित आहे त्याचा आढावा, त्याचा मापनातील प्रमाणात मापन प्रक्रिया, या मापनाची वैधता आणि विश्वसनीयताची स्पष्टता. संशोधकाच्या क्रियान्विकरण होणाऱ्या मुख्य संकल्पनांची चर्चा असावी. जसे आत्मसम्मान देण गटातील मापन करावयाचे असल्यास तर लिंकर्ट किंवा थर्स्टन मापन स्केलचा वापर करणार त्याचा उल्लेख असावा. गुणात्मक संशोधनात प्रस्तावाला संशोधन मापन तंत्र संलग्नित असावे.
- संशोधनातील नैतिक आव्हाने :** जे संशोधन केले जात आहे त्याबद्दल संशोधकांनी सतर्क असणे गरजेचे आहे. जर एखाद्या संस्थेसोबत किंवा त्या संस्थेबद्दल संशोधन करावयाचे असल्यास त्यांचे धोरण, नैतिकता, संस्थेतील नीतिनियम माहित करून संशोधन कार्य करतांना सतर्कतेने करणे गरजेचे आहे. उत्तरदात्यांच्या दृष्टिकोनातून संशोधकांनी नैतिक आव्हानाचा विचार करणे गरजेचे आहे. संशोधनातील कुठल्याही

प्रकारची नैतिक आव्हाने संशोधकाला पेलावी लागणार नाही. या प्रमाणे त्याने नैतिकता सांभाळणे गरजेचे आहे.

नमुना निवड :कुठून आणि कसे माहिती / तथ्य (गोळा) संकलीत केली जाणार आहे. त्या नमुन्याचा आकार माहित असावा.

● ज्याला नमुना म्हणून निवडले आहे त्याची कारणमीमांसा संशोधकाला माहित असावी.

● नमुना कुठल्या प्रकारे निवडला आहे त्याची कार्ययोजना संशोधकाला माहिती असावी उदा. कोटा पध्दती, स्तरीत नमुना, यादृच्छिक नमुना, उद्देश्यपूर्ण नमुना इत्यादी.

नमुना निवड :कुठून आणि कसे माहिती / तथ्य (गोळा) संकलीत केली जाणार आहे. त्या नमुन्याचा आकार माहित असावा.

● ज्याला नमुना म्हणून निवडले आहे त्याची कारणमीमांसा संशोधकाला माहित असावी.

● नमुना कुठल्या प्रकारे निवडला आहे त्याची कार्ययोजना संशोधकाला माहिती असावी उदा. कोटा पध्दती, स्तरीत नमुना, यादृच्छिक नमुना, उद्देश्यपूर्ण नमुना इत्यादी.

तथ्यांचे विश्लेषण :तथ्यांचे विश्लेषण संगणक किंवा मानवीय पैलूतून केले जावू शकते. याकरीता सांख्यिकीय योजना, प्रक्रिया, त्याचे विश्लेषण करणे. संख्यात्मक संशोधनात ही मुख्य चल आणि क्रॉस सारणी चल असावी. आशय विश्लेषणाकरीता तीन प्रक्रिया महत्वपूर्ण आहे.

● जेव्हा कार्यक्षेत्रात संशोधक जातो तेव्हा संरचित माहिती संकलीत करण्याची तैयारी असावी. विषयानुरूप माहिती संकलीत करण्याकरीता संरचित माहितीचे फ्रेमवर्क असावेत.

● ज्या संशोधन क्षेत्रात कार्य — तथ्य संकलीत करणे आहे, विषयानुरूप काय संकलीत करणे आहे त्याचे लेखन केलेले असावे.

● जर संगणकाद्वारा (माहिती) तथ्य संकलीत केले जात असेल तर Ethnograph, Nvivo, NUD IST द्वारा विश्लेषित माहिती गोळा केली जाऊ शकते. संगणकाचे हे प्रोग्राम आशय विश्लेषणाच्या नियमानुसार असावेत. उदा. (१) वय (२) पालकांचा व्यवसाय (३) पालकांची शैक्षणिक पात्रता (४) विद्यार्थींची व्यावसायिक अपेक्षा (५)

पाल्याच्या अभ्यासात पालकांची भूमिका (६) आत्म सम्मान (७) संवगडीचा प्रभाव (८) अभ्यासाकरीता किती तास दिले जाते.

क्रॉस सारणीयन : शैक्षणिक उपलब्धि :

(१) संवगडीचा प्रभाव (२) व्यावसायिक अपेक्षा (३) आत्म सम्मान (४) शिक्षकांबद्दल अभिवृत्ती (५) पालकांबद्दल अभिवृत्ती.

अहवाल :

शक्य तितक्या स्पष्ट सोप्या वाक्यात अहवाल असावा. संशोधनात मांडलेले उद्देश्य अभ्यासातील प्रकरणे, प्रत्येक प्रकरणाचे योग्य शिर्षक अभ्यासाची / संशोधनाला पूर्णत्वाव नेते. उदा. अहवाल खालील भागात वर्गीकृत असावा.

प्रकरण १	—	प्रस्तावना
प्रकरण २	—	लोकसंख्या विश्वाची सामाजिक आर्थिक लोकसंख्यात्मक, क्षेत्रात्मक वैशिष्ट्ये
प्रकरण ३	—	पती-पत्नी भूमिका वरील प्रभाव
प्रकरण ४	—	वैवाहिक संबंधावर परिणाम
प्रकरण ५	—	मुलांच्या अपेक्षावर परिणाम
प्रकरण ६	—	विवाह अभिवृत्ती वरील परिणाम
प्रकरण ७	—	सारांश, सूचना, शिफारशी

संशोधनातील मर्यादा : जर एखाद्या संस्थेबद्दल अभ्यास असेल तर तथ्यांची उपलब्धता परवानगी, नमुना इत्यादीच्या काय मर्यादा आहे, त्याचा उल्लेख. संशोधनाचे शैक्षणिक अनुभव आले संशोधन करतांना त्याचा उल्लेख असावा. संशोधकाच्या मर्यादा त्याच्या निष्कर्षाची आणि सामान्यीकरणाला प्रभावीत करणारी नसावी.

(APPENDIX) अभिशिष्ट : संशोधन तंत्र संलग्नित असावे जसे मुलाखत अनुसूची असेल तर ती असावी.

कार्य नियोजन : विशिष्ट कालखंडात संशोधन पूर्णत्वास नेण्याकरीता वेळेचे नियोजन कार्य नियोजन असणे गरजेचे आहे. याकरिता खालील काही चरणातून संशोधकाला संशोधनाचे कार्य नियोजन करणे गरजेचे आहे.

घटक वेळमर्यादा

● प्रस्ताव लेखन	३ महिने
● संशोधन तंत्र	४ महिने
● तथ्य संकलन	६ महिने

• कोडींग	२ महिने
• तथ्य विश्लेषण	२ महिने
• प्रथम अहवाल	२ महिने
• द्वितीय / अंतीम अहवाल	२ महिने
• टंकण / मुद्रण	३ महिने

सारांश :

संशोधनातील प्रश्नाची उकल करणारी कार्यात्मक नियोजन म्हणजे संशोधन प्रस्ताव होय. याद्वारा प्रस्तावाच्या माध्यमाने संशोधक काय करणार आहे याचे उत्तर आहे. एखादा विषय समस्या सूत्रण केल्यानंतर योजनाला क्रियान्वयन करण्याकरीता जी नीती/योजना संशोधक वापरणार आहे. ज्याकरीता त्यांनी हा विषय निवडला त्याबद्दलची माहिती होय. या पद्धतीने वाचकांना पद्धतीशास्त्र, वैधता आणि उद्देशाच्या माध्यमाने संशोधन पूर्णत्वास नेण्याची प्रक्रिया होय. शैक्षणिक पद्धतीशास्त्र, मग संशोधकाचा संशोधन गुणात्मक असो की संख्यात्मक त्याची कारणमीमांसा होय. यात काही शिर्षकाखाली संशोधन प्रस्ताव लिहावा लागतो जसे प्रस्तावना, समस्यासूत्रण, संशोधनाचे उद्देश्य, गृहितक (उपकल्पना ज्याचे परिक्षण केले जाणार) संशोधन आराखडा संपूर्ण योजना, मापन प्रक्रिया, नमुना, तथ्यांचे विश्लेषण, अहवाल संरचना, निवडलेल्या समस्यांची मर्यादा. विशेषतः प्रत्येक शिर्षकाखालील बाबींमध्ये संशोधन अभ्यासानुसार फरक असू शकतो. गुणात्मक संशोधन अभ्यासात गुणात्मक पद्धतीशास्त्राचा आणि संख्यात्मक पद्धतीशास्त्रात संख्यात्मक अभ्यासाचे घटक निर्धारित केले जातात.

संशोधनाची सुरुवात प्रस्तावनानी होते जे संशोधनाचा मुख्य भाग आहे. त्यानंतर साहित्यावलोकनाच्या माध्यमातून आपल्या संशोधन विषयाची गहनता, महत्त्व तो कसा इतर विषयापेक्षा वेगळा आहे माहिती होते. कोणत्याही संशोधनाला सैद्धांतिक बैठक असेल तर त्याचे महत्त्व वाढिस लागते. या विभागात समस्याची विशिष्ट कारणे, नियोजन, विविध उद्दान्वित प्रश्नाचे निराकरण या विभागात केले जाते. अभ्यासातील दिशा देण्याचे कार्य संशोधनाच्या उद्देशाद्वारा होत असते. त्यात काही मुख्य उद्देश्य आणि उपउद्देश्य सुध्दा असू शकतात. उपकल्पनेत ज्या उपकल्पनाचे परीक्षण करणे आहे त्याची तालिका

दिली जाते. संशोधन आराखडा म्हणजे तार्किक प्रक्रियाच्या उद्देशाने केली जाते. मापन प्रक्रिया मध्ये चल तसेच कोणत्या चलाचे मापन स्पष्टिकरण करणे आहे त्याचा उल्लेख असतो. संशोधनातील नैतिक आव्हाने कोणती होती हे प्रस्तावात उल्लेखित असावे. त्यानंतर तथ्यांचे विश्लेषण त्या कशा प्रकारे नमुना निवड केली गेली असावे. अभ्यासानंतर संशोधन अहवाल देणे गरजेचे असते. जसे खूप ज्ञान प्राप्त केले मात्र ज्ञान स्वतःपर्यंत मर्यादित ठेवले तर त्याचे काही मोल नसते. इतरांना त्या ज्ञानाचा फायदा झाला तर ते ज्ञान लोककल्याण, विकासाकरीता सहाय्यभूत ठरू शकते. त्या प्रमाणे संशोधन अहवाल लिहणे सोप्या, सरळ, वाचणीय, समजले अशा शब्दात असावे. संशोधकांना जसे परिशिष्ट ज्यात नकाशा गावाचा नकाशा, मुलाखत अनुसूचीत संलग्नित करण्यात यावी, आणि शेवटी संपूर्ण संशोधनाची कार्ययोजना म्हणजे किती महिने, किती वर्षात, किती खर्चात हे संशोधन कार्य पूर्ण होणार आहे याचे नियोजन असावे. अशा प्रमाणे सामाजिक शास्त्रात संशोधन प्रस्ताव सादर करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची :

- सामाजिक संशोधन :— डॉ. प्रदिप आगलावे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, धर्मपेठ, २४ मार्च २०१९.
- Methods and Techniques of Social Research :- P.L. Bhandarkar, T.S. Wilkinson Himalaya Publishing House, New Delhi Twenty Third Edition 2009.
- Research Methodology Methods and Techniques Second Revised Edition, New age International Publishers – C.R. Kothari, New Delhi.
- Social Research Methods Qualitative and Quantitative Approaches – W. Lawrence Neuman, Seventh Edition 2014.
- Sociological Theory – George Ritzer, New Delhi.

No. of research papers in Proceedings

Sr. No	Name of the Teacher	Dept.	Title of the research Paper	Name of the Proceedings	Publisher/ Editor	Year	ISSN No	Page No
1	Dr. Pramila Bhujade	Sociology	Streevadi Drushtikonatun Stree Samasya	Bhartiya Samajik Samasya	Principal Dr. Balasaheb Jadhav	Nov. 2021	Nil	85-91

भारतीय सामाजिक समस्या

:: संपादक ::

प्राचार्य डॉ. बाळासाहेब जाधव

प्रा.डॉ. तुकाराम फिसफिसे

अनुक्रमणिका

१. विस्थापीतांच्या समस्या : एक अभ्यास डॉ. विश्वनाथ माधवराव सुर्यवंशी	०६
२. समानतेचा हक्क आणि वास्तव एक अभ्यास दलित सुभाष कांबळे, प्रा.डॉ. दीपक धारवाडकर	१४
३. महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षणाची भूमिका प्रा. व्हेणे सुचिता सुभाषराव	१९
४. कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५ व महिला सुरक्षा डॉ. रवींद्र पुंजाजी मते	२४
५. परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्या : एक सामाजिक चिंतन प्रा.डॉ. शशिकांत मुकुंदराव आल्टे	२९
६. स्त्रीभ्रूणहत्या : एक सामाजिक समस्या प्रा. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	३४
७. भारतीय स्त्रियांची स्थिती आणि गती प्रा.डॉ. लक्ष्मीकांत जिरेवाड	४०
८. स्त्रीभ्रूण हत्या ही एक सामाजिक समस्या प्रा.डॉ. गजानन बाबुराव मरगीळ	४४
९. सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग व सक्षमीकरण प्रा.डॉ. नानासाहेब पाटील	४९
१०. घटस्फोटाचे बदलते स्वरूप प्रा.डॉ. सुनंदा विश्वनाथ भद्रशेटे	५४
११. 'घालमेल' एक स्त्रीमनाची घुसमट प्रा. डॉ. गणपती जोतीबा मोरे	५८
१२. नोकरी करणाऱ्या महिलांचे प्रश्न राजकुमार विष्णू जोधळे	६३
१३. कामकाजी महिला व पुरुष सत्ता मानसिकता एक तत्त्व चिंतन प्रा. डॉ. कापरे राहुल ज्ञानेश्वर	६७
१४. असंघटित क्षेत्रातील बालकामगार मुलींचा समाजशास्त्रीय अभ्यास शेटे स्वप्ना अविनाश	६९
१५. हुंडा प्रथा: समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा. अरविंद एच. हनुमंते	७४
१६. भारतीय राष्ट्रवाद साईचरण व्यंकटेश पेंडकर	७९

१७. स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून स्त्री समस्या

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)

४५

१८. गरिबी व गरिबी निर्मुलन योजना आणि शेतकऱ्यांचे समस्या याचे अध्ययन

प्रा. डॉ. वामणे एम.एम.

९२

१९. करोना काळातील मानसिक आरोग्य

प्रा. डॉ. सचिन खोक्ले

९७

२०. कृषी व्यवसाय आणि समकालीन समस्या

प्रा. डॉ. मारोती बालासाहेब भोसले

१०२

२१. डॉक्टर राम मनोहर लोहिया यांचे स्त्रीमुक्तीवादी विचार

डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी

१०९

२२. दहशतवाद - एक सामाजिक समस्या

डॉ. पी.एस. लोखंडे

११६

२३. दारिद्र्य: भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील एक आव्हान

देविदास गोकुळ गवळी

१२१

२४. नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन आणि प्रशासन

प्रा. डॉ. एम.एफ. राऊतराहे

१२७

२५. कोविड १९ मुळे भारतातील कामगारांचे स्थलांतरण, भारत - पाक फाळणीच्यावेळी झालेले स्थलांतरण तुलनात्मक अभ्यास

प्रा. डॉ. मंगला गोरे

१३२

२६. बालकामगार एक सामाजिक समस्या

प्रा. डॉ. देशमुख प्रकर्ष सुभाषराव

१३८

२७. भारताच्या विदेशी व्यापारातील बदलत्या प्रवाहाचा अर्थशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डॉ. रमेश शिंदे

१४२

२८. भारतीय समाजव्यवस्था: पहिलांचे राजकीय परिवर्तन

प्रा. डॉ. अविनाश पांचाळ

१४७

२९. भ्रष्टाचार एक सामाजिक समस्या

प्रा. शिवराणी भीमराव भूसे

१५१

३०. भ्रष्टाचार : समस्या आणि उपाय

डॉ. बी.व्ही. डोंगरे

१५७

३१. लिंग समभाव आणि सामाजिक समता

प्रा. प्रकाश उत्तम हनवते, प्रा. तुळशीराम चंद्रमान भोयर

१६४

३२. विषमता आणि समाजविकास

प्रा. डॉ. गंगाधर रामकृष्ण भोसले

१७२

स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून स्त्री समस्या

डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)

विभाग प्रमुख, सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
चसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

प्रस्तावना :

२१ व्या शतकाकडे वाटचाल करताना भारत महासत्ताक होण्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. एकीकडे उत्तर आधुनिक जगात टिकाव धरून राहण्याकरीता जीवघेण्या स्पर्धा, स्वतःच्या अस्तित्वाला कायम ठेवण्याकरीता सुरू आहे तर दुसरीकडे स्त्रीवादी दृष्टीकोनातील झालेले परिवर्तन अभ्यासने आज काळाची गरज ठरत आहे.

'स्त्री अभ्यास' ही ज्ञानशाखा अनुभूतिपूर्ण निर्माण केलेली 'आंतरशाखीय स्वरूपाची' आशय विकसीत करणारी एक ज्ञान शाखा आहे. १९६० च्या नंतर इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका या देशात ज्या स्त्रीवादी अनुभूती आणि चळवळीचा उदय झाला, त्याच्याशी निगडीत 'स्त्री अध्ययन' ही ज्ञानशाखा उदयान्वित झाली. स्त्री अध्ययनाच्या दृष्टीे एक महत्त्वपूर्ण मुद्दा स्त्रीवाद लक्षात घेतला पाहिजे तो म्हणजे 'स्त्री' आणि 'स्त्रीत्व' या शब्दात फरक करतात. 'स्त्रीवाद' एक राजकीय, सामाजिक भूमिका आहे तर स्त्रीत्व हे शरीरास्वाशी निगडीत घटक आहे. १९६० ते १९८० या दोन दशकात स्त्रीवादी राजकीय जागृती विकसीत झाली आणि त्यामधून स्त्रीविषयक नवीन संकल्पना, नवीन उद्देश्य घेवून विविध ज्ञान क्षेत्रात अभ्यास पुढे येवू लागले.

भारतात प्राचीन काळापासून स्त्रीविषयक लेखन कार्य झाले परंतु त्यांचे स्वरूप वेगळे होते. मात्र १९७० नंतर स्त्री अभ्यासाला गती मिळाली. उच्च शिक्षणात हस्तक्षेप, परिवर्तन करून भारतात स्त्री विषयक अध्ययन, अध्यापन, संशोधन विस्तार आणि नवी दिशा, नवीन ज्ञाननिर्मिती करण्याकरीता १९७० ते १९८० या कालखंडात स्त्रीच्या विविध आणि विशिष्ट समस्या संबंधी लेखन कार्य झाले. १९९० च्या जवळ जवळ स्त्रीअभ्यास क्षेत्रात अध्यापन गंभीररित्या सुरू झाले. आज स्त्री अभ्यास शाखा एक परिप्रेक्ष्य विकसीत करून सर्व विकसीत ज्ञानशाखेत, ज्ञान व्यवस्थेत, सर्व विषयात सर्वस्तरावर अंतर्भूत करण्यात आला आहे. आज २१ व्या शतकातही स्त्रियांना अजूनही समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान

दिले जात नाही. विविध क्षेत्रात कार्य करतांना तिची कुंचबना होते. जसे सामाजिक, शैक्षणिक, कौटुंबिक, मानसिक, आर्थिक इत्यादी.

सामाजिक समस्या : जोपर्यंत समाजात मुली मुलींना वाढवतांना 'दुहेरी सामाजिकीकरण' चा वापर होत राहील तोपर्यंत समाजात खऱ्या अर्थाने स्त्री पुरुष समानतेचे तत्त्व व्यवहारीक जीवनात लागू होणार नाही. केवळ घटनेने समानाधिकार दिले म्हणून प्रत्यक्षात ते येणार नाहीत, त्यासाठी समाजातील लोकांची, प्रामुख्याने पुरुष प्रधान संस्कृती, व्यवस्था असल्यामुळे पुरुषी समाजाची मानसिकता बदलणे या दृष्टीने गरजेचे आहे.

कौटुंबिक समस्या : कुटुंब व्यवस्था ही समाजाच्या केंद्रस्थानी असून पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीचे प्रचलन आहे. अशा परिस्थितीत स्त्रीचा व्यक्तिमत्त्व विकास खुंटतो. स्त्रीकडे एक व्यक्ति म्हणून बघितले जात नाही. आज २१ व्या शतकातही अनेक स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी आहेत. त्यामुळे त्यांच्या विचारांचा, मतांचा आदर केला जात नाही. महत्वाचे म्हणजे कौटुंबिक निर्णय घेतांना तिच्या मतांना विचारात घेतले जात नाही. त्यामुळे कुटुंबातील तिचे स्थान मजबूत करण्यासाठी स्त्रीपुरुष समानतेच्या तत्त्वाचा प्रत्यक्ष जीवनात अंगीकार करणे अत्यंत गरजेचे आहे. स्त्रीचादाचा पुरस्कार करणे म्हणजे पुरुषांना सदसद्विवेकबुद्धीचा चालना देवून स्त्रीमधील सुप्तगुणांची जाणीव त्यांना पुरुषी मानसिकतेला करून देणे असा आहे असे झाले तरच समाज व कुटुंबातील तिचे स्थान बळकट होईल आणि तिला न्याय मिळेल. कौटुंबिक स्तरावर स्त्रीपुरुष समानता निर्माण झाली तर ओघानेच ती संपूर्ण समाजातही होईल.

शैक्षणिक समस्या : शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे साधन मानले जाते. खऱ्या अर्थाने स्त्रियांचा विकास करायचा असेल तर स्त्रिला शिक्षित करणे गरजेचे आहे. स्त्री साहित्याचे अभ्यासक डॉ. भास्कर भोळे म्हणतात, 'आपल्या समाजात असे दिसते की रुढी प्रथा, परंपरा आणि सांस्कृतिक विचार प्रणाली या सर्वांचा एकत्र परिणाम स्त्री शिक्षणावर प्रतिकूल झालेला आहे. पोशाख, वर्तन कार्य, खेळणी, खेळ, खाणेपिणे, छंद, फुरसतीच्या वेळेचा विनियोग या प्रत्येक गोष्टीत अगदी लहानपणापासून भेदभाव केला जातो. स्त्रिया, मुली यांना त्याग, तडजोड, संयम, आज्ञाधारकता, सोशिकता या संस्कारांना घडविले जाते. परिणामतः शिक्षणात स्त्री अजूनही मागे आहे. निरक्षरता, अज्ञान, स्त्रीकडे एक अब्जला म्हणून बघण्याचा दृष्टीकोन, मुलांना शिक्षित केले तर ते आपला सांभाळ करतील, मुलींना शिकवून काय उपयोग ? त्या सासरी जातील. तिच्या लग्नासाठी आपण पैसा लावायचा व तिची

कमाई :
बघण्यात
पण त्या
सक्षम व
व टिका
मानसिक
मानसिक
तरच ति
जागरूक
आपला
एक व
प्रधान
जाईल.
वेईल.
आर्थिक
आवश्यक
जर तित
साध्य :
पैलूचा
जपण्यात
काळार्त
मिळवून
स्त्रीशक्ति
पुढे अ
'स्त्री'
चांगल्या
स्त्रिवाद
१. म
३
२. ति
ति
त

कमाई मात्र सासरच्यांच्या फायद्याची असा सर्वसाधारणपणे स्त्रीशिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोण असतो. आज नक्कीच त्यात सकारात्मक बदल होत आहे पण त्याचे, प्रत्यक्ष प्रमाण मात्र कमी आहे. स्त्रीवादी अभ्यास, 'स्त्रियांना सक्षम करण्यासाठी स्त्रियांची साक्षरता ही गरजिल्ली आहे. सातत्यक्षम विकास व ठिकाऊ आर्थिक समृद्धी साध्य करण्याचे शिक्षण उत्तम साधन आहे.

मानसिक समस्या : स्त्रीच्या मनोव्यापावरच ज्या स्त्रीचा बौद्धिक आणि मानसिक विकास अवलंबून असतो. स्त्रीने आपल्या स्वत्वाचा विकास केला तरच तिच्यातील आत्मबल वाढू शकते. स्त्री स्वकर्तृत्वाबद्दल फारशी जागरूक नसते. स्त्रीच्या आत्मशक्तीला आवाहन केल्यास ती सर्व क्षेत्रात आपला ठसा उमटवू शकते हे आपल्याला निदर्शनास आले आहे. स्त्रीकडे एक वस्तू म्हणून नव्हे तर व्यक्ती म्हणून बघण्याची मानसिकता या पुरुष प्रधान संस्कृतीत करणे गरजेचे आहे तरच तिच्या कार्याची दखल घेतली जाईल. स्त्रीबल, स्त्रीशक्तीचा खऱ्या अर्थाने समाजाला उपयोग करून घेता येईल.

आर्थिक समस्या: वेगवेगळ्या क्षेत्रातील स्त्रीवादी भूमिकेच्या आवश्यकतेविषयी या ठिकाणी विचार केला असला तरी या सर्व बाबींबरोबर जर तिला आर्थिक स्वावलंबन नसेल तर त्याचा म्हणाला तेवढा इष्ट परिणाम साध्य होऊ शकत नाही. त्यामुळे स्त्री आणि आर्थिक स्वावलंबन या दोन पैलूंचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. आर्थिक स्वावलंबन ही स्त्रिची अस्मिता जपण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामुळे महिलांच्या आधुनिक काळातील आर्थिक समस्या उत्तरोत्तर वाढत आहे. स्त्रीश्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देणे आजच्या आधुनिक युगात आवश्यक आहे. आजवर स्त्रीशक्तीचा म्हणावा तसा उपयोग करून घेतला गेला नाही. स्त्रीशक्ती देशाला पुढे आणण्यासाठी आणली असती तर एक व्यक्ती म्हणून स्त्रीचा आणि 'स्त्री' एक शक्ति म्हणून समाजाचा, पर्यायाने राष्ट्राचा विकास अधिक चांगल्याप्रकारे साधता आला असता.

स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून महिलांच्या समस्यांवरील उपाय योजना :

१. महिलांचा आर्थिक दर्जा सुधारण्यासाठी उत्तेजन देणे, त्यासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळासारख्या योजनांची मदत घेणे.
२. स्त्रिकरीता अपरंपरागत क्षेत्रातील स्वयंरोजगाराच्या संधी शोधून काढणे, विविध स्वयंरोजगार योजनांची माहिती त्यांना उपलब्ध करून देणे, त्यासाठी स्वयंसेवी संघटनांशी संपर्क साधणे.

३. व्यवस्थापन आणि प्रशासन यांचे प्रशिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षण वर्गांचे आयोजन करणे.
४. महिलांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देवून महिलांना शिक्षणाच्या विविध संधी उपलब्ध करून देणे.
५. महिलांना व्यवसाय व्यवसायीक शिक्षण देण्यासाठी शिष्यवृत्त्या तसेच शैक्षणिक कर्ज देण्यासाठी निधी उभारण्यासाठी बँका, उद्योग, कारखाने यांना सहकारात्मकतेतून प्रवृत्त करणे.
६. आधुनिक काळ हा उदारीकरण, जागतिकीकरण, खाजगीकरण, आधुनिकीकरणाचा काळ म्हणून ओळखला जातो, त्यामुळे महिला आता सर्व प्रकारच्या व्यवसायात महत्त्वाच्या पदांवर काम करतांना आढळून येत आहे. तंत्रज्ञान क्षेत्रातही त्यांनी आपले स्थान निर्माण केले आहे. त्यासाठी त्यांना कुटुंबापासून आणि समाजाकडून प्रोत्साहन मिळणे आवश्यक आहे.
७. महिलांना महिला व बालविकासाच्या विविध योजनांची माहिती मिळावी यासाठी शासकीय पातळीवरून तसेच महिलांसाठी कार्य करणाऱ्या संस्था, संघटनांमार्फत कार्य करणाऱ्या संस्था संघटनांमार्फत कार्यक्रम राबवणे. बचतगट योजना, कामधेनू योजना, महिला बचतगट, महिला मंडळांना सहाय्यक अनुदान योजना, स्वयंरोजगारासाठी महिलांना व्यक्तिगत अनुदान देणे आवश्यक आहे.
८. समाजात महिलांच्या सर्वांगीण विकास व सक्षमीकरणासाठी प्रागतिक दृष्टिकोण रुजविणे व पुरुष प्रधान मानसिकता बदलणे व स्त्री आणि पुरुष यांचे परस्पर संबंध अधिक सौहार्दपूर्ण व निकोप व्हावेत, यासाठी प्रयत्न करणे.
९. महिलांना त्यांच्या अप्रक्रमानुसार आयुष्य जगता याचे यासाठी सर्व क्षेत्रांमध्ये समान संधी व त्यांना आपले उद्दिष्ट साध्य करता येण्यासाठी आवश्यक ते पोषक वातावरण व साधने उपलब्ध करून देणे.
१०. धर्म, वंश, जात, सत्ता, प्रदेश या कारणांमुळे वाढत्या हिंसेचा प्रभावी मुकाबला करण्यासाठी स्त्रियांना पाठबळ देणे, किंबहुना या प्रकारच्या हिंसा होणारच नाहीत यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाययोजना राबविणे.
११. स्त्री पुरुष जन्मदर समान ठेवण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे.
१२. महिलांच्या पारंपारिक प्रतिमेला छेद देऊन आधुनिक व स्वबळावर उभी असणारी नवी प्रतिमा तयार करण्यासाठी आवश्यक ते प्रयत्न करणे व गृहीणीच्या घरकामाला प्रतिष्ठा मिळवून देणे.

१३. शा
- हि
१४. स
- दे
- तृ
- क
- उप
१५. स
- ज
- स
- क
१६. अ
१७. स्
- तसे
- नि
१८. वर्त
- मा
- त्या
- वि
- मा
- यांच
१९. महि
- सक्ष
- त्या
- स्व
- उप
२०. उच्च
- उप
- प्र
- वाढे
२१. कुटुंब
- पौर्ण

। वर्गाचे

विविध

। तसेच
कारखाने

निकरण,
महिला
करतांना
ण केले
प्रोत्साहन

माहिती
कार्य
प्रामाणिक
महिला
गोजना,
गहे.
गतिव
आणि
गसाठी

गे सर्व
गसाठी

प्रभावी
गारच्या
।

र उभी
रणे व

१३. शासनाच्या सर्व स्तरावरील निर्णय प्रक्रियेत समाजातील सर्व महिलांच्या हिताचे व हक्कांचे संवर्धन करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे.
१४. समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून बाहेर फेकल्या गेलेल्या एकल स्त्रियां, देवदासी, देहविक्री करणाऱ्या महिला, लोककलावंत महिला आणि तृतीयपंथी यांच्या पुनर्वसनासाठी प्रयत्न करणे. तसेच महिलांवर अन्याय करणाऱ्या अनिष्ट प्रथेपासून त्यांची मुक्तता होण्यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय योजना करणे.
१५. समाजाच्या विषमतामूलक रचनेमुळे, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती, जातीतील व अल्पसंख्याक समुदायातील महिलांवर होणारा अन्याय दूर करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे.
१६. असंघटीत क्षेत्रातील महिलांच्या हक्कासाठी प्रयत्न करणे.
१७. स्त्रियांना त्यांच्या क्षमतांचा पूरूप उपयोग करता यावा, यासाठी घरात तसेच कामाच्या ठिकाणी हिंसाचार विरहीत व सुरक्षित वातावरण निर्माण करणे.
१८. वर्तमानपत्रात तसेच दूरचित्रवाणीवरील कार्यक्रमात सकारात्मक वृत्ते व माहिती, महिलांचे जीवनपट, आदिवासी जमाती, अनुसूचित जाती, त्यांची संस्कृती, गौरवास्पद इतिहास, समाजव्यवहार त्या देत असलेले विविध पातळ्यांवरील योगदान यांचे चित्रण असणाऱ्या लेखांना, मालिकांना, चित्रपटांना, कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देण्यात आल्यास यांच्या समस्या कमी होऊ शकतात.
१९. महिलांविषयक योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी व जाणीव जागृतीसाठी सक्षम स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग वाढविण्यावर भर दिला जाईल. त्याचप्रमाणे सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटातील महिलांना स्वयंसेवा संस्थांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात सहभागाची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे.
२०. उच्च शैक्षणिक व व्यावसायिक अभ्यासक्रमाने शिक्षण देणाऱ्या संस्थात उपलब्ध राखीव जागा व भरलेल्या जागा यांची आंकडेवारी प्रवेश प्रक्रिया पूर्ण झाल्यावर दरवर्षी प्रदर्शित केल्यास शिक्षणाचे प्रमाण वाढेल.
२१. कुटूंब जीवन शिक्षण, भावभावना व्यवस्थापन, नातेसंबंध, पौर्णंडावस्थेतील आरोग्य व लिंग भाव संवेदनशीलता, विवाहपूर्व

समुपदेशन, जोडीदार निवड, स्वसंरक्षण, सर्वकष आरोग्य शिक्षण यांचा स्त्री अभ्यासक्रमात समावेश करणे.

२२. शिक्षण प्राध्यापक आणि शिक्षकेतर कर्मचारी यांना दिल्या जाणाऱ्या सर्व प्रशिक्षण कार्यक्रमात सेवापूर्ण प्रशिक्षण, प्रशासकांचे प्रशिक्षण, विद्यापीठाच्या सर्व प्रशिक्षणाला कार्यक्रमात 'लिंगभाव संवेदनशीलता' हा विषय अंतर्भूत करणे आवश्यक आहे.
२३. महिलांच्या विषयी समाजाची मानसिकता बदलावी यासाठी विशेष प्रबोधनपर जाहिराती तयार करून सर्व दूरचित्रवाणी वाहिन्यावरील प्रमुख वेळेमध्ये त्या प्रस्तुत केल्या जाव्यात.
२४. स्त्री विषयीच्या सांस्कृतिक, सामाजिक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी सर्व स्तरावरील महिला व बालविकास समित्या अधिक कार्यक्रम केल्या जातील. त्यांच्या माध्यमातून विविध पोस्टर, पथनाटके, पोवाडा, कलापथके, चित्रफिती या प्रकारच्या सर्व प्रसार माध्यमांचा यासाठी उपयोग करून जनजागृती केली पाहिजे.
२५. महिलांच्या आर्थिक समस्या समाधानाकरीता महिला उद्योजक निर्माण करण्यासाठी जिल्हा उद्योग केंद्राच्या धर्तीवर स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण करून त्या संस्थेत महिला उद्योजकांकरीता आवश्यक असणारे अर्ज, परवाने, मंजूरी, वित्तीय सहाय्य, परदेशी कंपन्यांशी करारनामे करणे इत्यादी सर्व सुविधा विविध माध्यमातून पुरविल्या पाहिजे.
२६. स्त्रियांना सन्मानाने जगण्यासाठी राजकारणातील महिलांना प्रोत्साहन मिळेल, असे सामाजिक वातावरण तयार व्हावे, यासाठी पुरुषांचा पाठिंबा मिळण्यासाठी शासनाच्या पुढाकाराने ज्योतीबा जागृती अभियान राबविले जावे आहे.
२७. राज्यातील बचत गटांची माहिती व नोंदणी करण्याच्या राज्यस्तरावर महिला आर्थिक विकास महामंडळामार्फत स्वतंत्र व्यवस्थापन कक्ष स्थापन करण्यात येईल. त्यांच्या मूल्यमापन व सनिधंत्रण व्यवस्थापनासाठी महिला आर्थिक विकास महामंडळाला आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

सारांश :

स्त्री एक व्यक्ती आहे. स्वतःचे विचार, भावना व्यक्त करू शकणारे ते एक अस्तित्व आहे. जगाच्या रचनेत व सोपविण्यात आलेल्या कार्यात ती सहभागी असते. समाजाचा घटक म्हणून तिला महत्त्व आहे. स्व लिखनातून, अनुभवातून तो कसा व्यक्त होतो हे पाहणे स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचे

उद्दिष्ट अ
असत न
सनातनी
जुन्याचा
आपणास
स्त्रियांना
बाबतीत
जो
समाजार्थ
समानता
समाजाती
होईल तो
दिन म्ह
सबलीकर
होणे महत्
आणि नि
आजच्या
संदर्भ ग्रंथ

१.
२.
३.
४.
५.
६.

िक्षण यांचा

जाणान्या
प्रशिक्षण,
दनशीलता

ठी विशेष
रील प्रमुख

साठी सर्व
म केल्या
पोवाडा,
यासाठी

क निर्माण
र्माण करून
, परवाने,
यादी सर्व

प्रोत्साहन
पुरुषांचा
जागृती

व्यस्तावर
पन कक्ष
सनियंत्रण
आर्थिक

कणारे ते
ार्यात ती
हे. स्व
ष्टेकोनाचे

उद्दिष्ट आहे म्हणून जो पर्यंत स्त्रियांचा सामाजिक उत्पादनात पूर्णपणे सहभाग असत नाही तोपर्यंत तिच्या 'स्त्री स्वातंत्र्याला' काहीच अर्थ राहात नाही. सनातनी प्रवृत्तींना निःपात करण्याची वेळ आता आलेली आहे. या बाबतीत जुन्याचा मोह घटला तर संस्कृतीच्या भूमीतील विचारांचे दुहेरी बीज आपणास निरंतर निस्तेज बनवीत राहील आणि यासाठी पुरुषांइतकेच स्वातंत्र्य स्त्रियांना मिळाले पाहिजे. सामाजिक जीवनात दोघांनाही समानता हवी. या बाबतीत पुरुषांनी आपल्या बुद्धिचे पुनर्गठन केले पाहिजे.

जो पर्यंत स्त्रीपुरुष समानतेचे तत्त्व समाज अंगिकारत नाही तोपर्यंत समाजाची, राष्ट्राची उन्नती साधणे कठीण आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये समानता निर्माण झाला तरच महिलांचा सर्वांगीण विकास होवू शकेल. समाजातील महत्त्वाचा घटक म्हणून स्त्रीकडे बघण्याची मानसिकता निर्माण होईल तोच खरा सुदिन आहे असे म्हणावे लागेल. केवळ ८ मार्च महिला दिन म्हणून साजरा करून महिलांच्या समस्या सुटणार नाहीत. स्त्री सबलीकरण आणि ते ही शैक्षणिक सामाजिक, आर्थिक, मानसिक दृष्ट्या होणे महत्त्वाचे आहे. समाज हा प्रवाही आहे. त्यात सतत बदल होत असतो आणि निश्चितच महिलांकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनातही बदल होईल. कारण आजच्या आधुनिक समाजाची ती एक गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. भारतीय इतिहासातील स्त्रिया- डॉ. जाधव
२. स्त्री विशेषांक- जून २००८
३. स्त्री विशेषांक -जुलै २००८
४. स्त्री विशेषांक - फेब्रुवारी २००९
५. 'पुरुषकेंद्री' - छायादातार, 'स्त्री उवाच' प्रकाशन, सावरकर मार्ग, मुंबई
६. स्त्री अभ्यास- विविध पैलू लेखिका, प्रा. जयश्री गोडसे, सानिक प्रकाशन, औरंगाबाद.

Shri Shivaji College, Parbhani

(U.C. & A.S.D. & C. & P. & STRIDE PROJECTS) In-charge

Department of Sociology

UGC-STRIDE Sponsored

One Day Interdisciplinary National Conference on

"Contemporary Indian Society : Problems and Remedies"

Saturday, 20 November 2021

Certificate

This is to certify that, Dr. Pramila Haridas Bhujade, Assistant Professor of Vasantnagar Naik Government Institute of Arts & Social Sciences, Nagpur. has actively participated in

UGC-STRIDE Sponsored One Day Interdisciplinary National Conference on "Contemporary Indian Society : Problems and Remedies" organised by Department of Sociology, Shri Shivaji College, Parbhani on Saturday, 20th November 2021.

He / She has also presented a Paper entitled "स्त्रीवाद की दृष्टिकोनात्मक समीक्षा"

Dr. T. T. Flisfise

Convener

Assistant Professor

Head Dept of Sociology

Dr. Rohidas Nitonde

Organizing Secretary

UGC STRIDE Project Co-ordinator &

Co-Ordinator IQAC

Dr. Balasaheb Jadhav

Chief Organiser

Principal,

Shri Shivaji College, Parbhani